

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Τεύχος 112 • Απρίλιος 1991 • Δρχ. 400

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἀπρίλιος 1991
τεύχος 112
Κέκροπος 2, 105 58 Ἀθήνα
τηλ. 3239645, 3228791
τιμή τεύχους 400 δρχ.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιαμπούρα, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιντή, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Ἀριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσιφόρεμα

Ἐκδότης: Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 105 58, τηλ. 3228791, 3239645. Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας. Ἐκτύπωση: Θαν. Γκόνης, Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620383. Ἐπιμέλεια, διόρθωση: Γιάννα Κατσιαμπούρα.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Ἄλλα τὰ τεύχη
τοῦ ΠΟΛΙΤΗ
ἀπὸ τό 1 ἕως τό 102
(1976-1989)
μόνο μὲ 10.000 δρχ.

Περιεχόμενα

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Οἱ ἀλλαγές πού δέν ἀλλάζουν	5
Ἄγγελου Ἐλεφάντη, «Ἀριστεροί, ἀκόμη μιά προσπάθεια», γιά νά ξεχάσετε	6
Ἀνδρέα Πανταζόπουλου, Ἄσπρο-Μαῦρο	7
Γιώργου Μαργαρίτη, Περί μαύρου προβάτου	9
Ἄγγελου Ἐλεφάντη, Φωτιά καί μπούρμπερι	10
Κώστα Γαβρόγλου, Ὁ φόβος τῆς ἐνσωμάτωσης	11
Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου, Στόν τελικό κατήφορο τῆς κάθαρσης	12
Τά σημειώματα τοῦ Πολίτη	14
Μάκη Καβουριάρη, Νέα καί ἐνιαία μεταναστευτική πολιτική στήν Εὐρώπη	16
Λάκη Δεδουσόπουλου, Γιά τή σχολή τῆς «ρύθμισης»	22
Ἰωάννα Δέδε, Μετά τόν Πόλεμο τοῦ Κόλπου	26
Ροσάνας Ροσάντα, Γιά μιά μαρξιστική ἀνάλυση τῆς κρίσης στίς κοινωνίες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης	28
Διονύση Καψάλη, Λοιῖ Ἀλτουσέρ, οἱ ὀφειλές τῆς ἀνάγνωσης	35
Θεοπούλας Ἀνθογαλίδου, Περί καταμερισμοῦ ἐργασίας, θετικιστικῶν ἰδεολογημάτων καί πολιτικῆς	45
Γιά τόν Ἄλκη Χριστοφέλλη	51
Βάσω Κιντή, Ὁ Βιτγκενστάιν στό θέατρο	52
Δηῶς Καγγελάρη, «Λαζαρίδου, Κονιόρδου, Βογιατζής»	55
Τόλη Καζαντζή, Κοινωνιολογικές παρατηρήσεις γιά τήν ἐπαρχιακή λογοτεχνία	58
Βιβλιοπαρουσιάσεις, Σχόλια γιά περιουδικά	
Ἐξώφυλλο Γιώργου Χατζημιχάλη	

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 3.000 δρχ.
Ἐξάμηνη (6 τεύχη) 1.500 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἐτήσια: 3.500 δρχ.
Ἄλλες χώρες, ἐτήσια: 4.000, ἐξάμηνη 2.000
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια: 2.000.

Οι αλλαγές πού δέν αλλάζουν

Μιά αλλαγή πού δέν είναι αλλαγή μοιάζει μέ βερνικωμένη επιφάνεια. Τό υλικό παραμένει τό ίδιο, τό σχήμα, οί λειτουργίες. 'Αλλά ή πέτσα γυαλίζει για νά δημιουργεῖ έντυπώσεις, εὐχάριστα συναισθήματα. Διότι οί υπάρχουσες καταστάσεις δέν έμπεριέχουν μέσα τους τίς δυνάμεις τῆς ἀναίρεσῆς τους. Καμιά δύναμη αὐτοαναίρεσης τοῦ θλιβεροῦ του πυρήνα δέν εἶχε μέσα του τό ΚΚΕ. "Αν κάτι τέτοιο συνέβαινε, θά ἦταν ὀρατό διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ, θά ἄλλαζε ὄχι κάτω ἀπό τή δύναμη τῶν πραγμάτων ἀλλά ἐπειδή τό ίδιο θά ἔβλεπε, οί κάποιοι ἀνάμεσα του, ὅτι τά πράγματα μιᾶς ὀλόκληρης ἱστορίας, τῆς δικῆς του καί γενικότερα τοῦ ἱστορικοῦ κομμουνισμοῦ μέ τή γνωστή πρωτοπορία καί κράτος - ὀδηγό ἦταν στραβά κι ἀνάποδα. "Όταν στήν ΕΣΣΔ κι ἀλλοῦ σταμάτησαν νά μιλοῦν ὅπως μιλοῦσαν ἐπί 70 χρόνια, ἦρθε ή «ἀφύπνιση» καί στό ΚΚΕ. "Εφαξαν στή γκαρνταρόμπα ἤ στούς μὀδιστρούς τῆς μὀδας νά βροῦν ἕνα καινούργιο ροῦχο. 'Αλλά νά κρατᾶμε καί τίς ρίζες μας, διότι οί μὀδες εἶναι μὀδες καί περνοῦν.

Ἡ ἀνοδος τῆς Μαρίας Δαμανάκη στόν Συνασπισμό καί ή παράλληλη ἀνοδος τῆς Ἄλέκας Παπαρήγα στό κόμμα συμβολίζουν κατά τόν ἐπιτυχέστερο τρόπο τό ἄγχος για τή συντήρηση τοῦ πατρῶου οἴκου καί τήν ἀγχώδη ἐπιδίωξη τῆς δημοτικότητας. Στό ΚΚΕ οί παραδόσεις, στό Συνασπισμό τά χαμόγελα. Τό τελευταῖο τό ἐπιβεβαιώνουν οί δημοσκοπήσεις.

Οί ίδιες ὅμως δημοσκοπήσεις μποροῦν νά διαβαστοῦν κι ἀλλιῶς, ἰδίως ὅταν ή κοινή γνώμη, ἔχει κυριολεκτικά ἀπαυδῆσει ἀπό πολιτικούς ἡγέτες πού ἐδῶ καί τριάντα χρόνια μονοπωλοῦν τό πολιτικό προσκῆνιο μέ τίς ἐμπάθειές τους, τίς ἰδεοληψίες τους καί τήν ἀχόρταγη δίψα τῆς ἐξουσίας. Παράδειγμα ἀλλά καί πρόβλημα τό τάντεμ τῆς συμφορᾶς Παπανδρέου - Μητσοτάκης. Δέν μπόρεσαν νά ἐξασφαλίσουν στό ἔρημο λεκανοπέδιο οὔτε δυό χωματερές τῆς προκοπῆς για τά σκουπίδια. Ὁ καθένας ἐξασφάλιζε τούς τίτλους τῆς πολιτικῆς του ἐπάρκειας ἀπό τήν καταγγελία τῆς πολιτικῆς ἀνεπάρκειας τοῦ ἀντιπάλου του. Σήκω ἐσύ νά κάτσω ἐγώ. Ἄνεξάρτητα, λοιπόν, ἀπό συμπάθειες για νέα πρόσωπα πού προβάλλονται, τό σίγουρο εἶναι ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀπαυδῆσει ἀπό τά παλαιά. Τό θέατρο τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ δέν παίζεται πιά, οί αἰθουσες κόβουν ὀλοένα καί λιγότερα εἰσιτήρια.

Ἀλλά ὅταν γι' αὐτή τήν πασιφανέστατη ἀνάγκη αλλαγῆς τῶν πολιτικῶν ἡγεσιῶν ἀποφασίζει τό ληξιαρχεῖο καί ή ἡμερομηνία γεννήσεως τῶν ἡγετῶν ἤ τά τείχη πού κατέρρευσαν, δικαιούμαστε νά τρέφουμε κάθε δυσπιστία στά καινούργια χαμόγελα, τούς νέους ἄνδρες ἤ τίς νέες γυναῖκες. Για καμιά καινούργια ἰδέα ψάχνουμε σάν ἄπιστοι Θωμάδες, ἀδιάφοροι στά πολιτικά καλλιστεῖα. Γιατί ή στράτευση τῶν ἀνθρώπων, ή μόνη πού μπορεῖ νά βγάλει τόν τόπο ἀπ' τά ἀδιέξοδα, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μέ κούφιας ἰδέες.

Δια γυμνού σφάλλκου

«'Αριστεροί, ακόμη μία προσπάθεια», γιά νά ξεχάσετε

Ακόμη μία προσπάθεια ζητά ο Μιχάλης Παπαγιαννάκης από τούς αριστερούς: γιά νά βγει ή **ΣΥΝ** από τό τέλμα στό όποιο όλοι άναγνωρίζουν ότι έχει βουλιάξει, «γιά νά διαμορφωθεί, μέσω αυτού, μία άλλη έκδοχή γιά τήν 'Αριστερά, τήν 'Ελλάδα και τήν Εύρώπη τής έρχόμενης δεκαετίας».

Είλικρινά δέν θά ήθελα νά είμαι στή θέση ούτε τών αριστερών, πού καλοϋνται νά σώσουν εαυτούς και τόν τόπο, ούτε στή θέση, κυρίως, τών ήγετών τους, πού δραματίζονται μιάν «άλλη» έκδοχή γιά τήν 'Αριστερά, τήν 'Ελλάδα και τήν Εύρώπη τής έρχόμενης δεκαετίας, μέ τά πιά φθαρμένα ύλικά τής προηγούμενης είκοσαετίας. Είλικρινά, επίσης, καθόλου δέν μέ άναπαύει ό «προσωπικός» τόπος. Θά προτιμούσα, όπως όλοι μας, όπως χιλιάδες αριστεροί, τό «εμείς», τήν άναφορά σέ μία πολιτική συλλογικήτητα πού θά τήν θεωρούσαμε δικιά μας. 'Αλλά, φευ, οι αριστεροί σήμερα όσο περισσότερες παραινέσεις κι εκκλήσεις γιά στράτευση και υπεράσπιση τής χειμαζόμενης άριστερης πατρίδας άκοϋνε τόσο περισσότερο τούς πλημμυρίζουν αισθήματα πίκρας και μελαγχολίας. Γιατί, ενώ κανείς δέν βολεύεται μέσα στό τέλμα, όλο και λιγότεροι αποδέχονται νά τσαλαβουτήσουν σ' έναν καινούργιο βούρκο πού άλλοι, συχνά μέ λυρικές εξάρσεις, θά τούς τόν παρουσιάσουν σαν πεδίο δόξης λαμπρόν. 'Ο κόσμος προτιμά νά ζει και νά σκέφτεται τά δικά του τά χάλια κι όχι τά χάλια πού άλλοι θά του φορτώσουν. Λέγεται κι άδιέξοδο αυτό. 'Ωστόσο, φάνει πιά μέ τά γνωστά «ποτάμια τής Ιστορίας» και τίς «φαρδιές λεωφόρους» όταν τόσο γρήγορα οι ίδιοι πού δραματίστηκαν και πλάσαραν τά προηγούμενα τά όνομάζουν τώρα τέλματα.

Ένα πρόσφατο παράδειγμα φρικιαστικής σαφήνειας. Στην 'Ιταλία, τό νέο Δημοκρατικό Κόμμα τής 'Αριστεράς, αυτό πού πήρε τή θέση του Ιστορικού ΙΚΚ, δύο μόλις μήνες μετά τήν ίδρυσή του («έπανίδρυση» τήν είπαν εκεί αυτή τή γιγαντιαία επιχείρηση διάλυσης), αντιμετώπιζει δεξιάτη έσωτερική κρίση. Γνώρισε ήδη δύο μίνι διασπάσεις και μαζικές άποχωρήσεις στελεχών. 'Επιπλέον, εντάχθηκαν στή δύναμή του μόνο 500.000 μέλη, τή στιγμή πού όταν φύτευαν μία βαλανιδιά στον τάφο του ΙΚΚ εκείνο είχε 1.400.000 μέλη. Οι πολλοί χάθηκαν στα πλατιά ποτάμια τής Ιστορίας και στα μεγάλα άνοιγματα. Σίγουρα φταίνε αυτοί πού λιποτάκτησαν. Τόν παλιό καιρό όμως, όταν οι στρατηγοί έχαναν τ' άσκέρι τους, έστω κι αν δέν φταιγαν οι ίδιοι, αυτοκτονούσαν ή έβγαιναν στή σύνταξη. Γι' αυτό ή μελαγχολία. Δέν μπορείς πιά ούτε νά έξοργιστείς μέ τό θέαμα τών ανθρώπων πού ενώ είχαν πρωτοστατήσει στή διάλυση, φωνάζουν σήμερα: «Παιδιά, συσπειρωθείτε».

Δέν θέλω όμως νά ήθικολογήσω, δέν τό θέλω τό τόσο γνωστό παραπονιάρικο μουρμουρητό τών ήμερών μας γιά τή φαυλότητα τών δημοσίων, τήν άλλοτρίωση τής πολιτικής, τήν εϋτέλεια τών πολιτικών, τή φθορά τών αξιών του πολιτισμού μας, τό άγχος του σύγχρονου ανθρώπου κι άλλα τέτοια, πού γεμίζουν τό χώρο τών κυριακάτικων επιφυλλίδων. Κάπως κιάλας τό έκανα παραπάνω. Θυμήθηκα όμως μία σκέψη του Νίκου Σβορώνου, όταν ήταν στα τελευταία του, πού ύποστήριζε ότι οι κομμουνιστές (τότε, πριν δύο χρόνια μπορούσαν πολλοί ακόμη νά διεκδικούν τήν ιδιότητα του κομμουνιστή μέ τιμή κι αξιοπρέπεια) τό μόνο όπλο πού έχουν είναι ή άλήθεια. 'Ενώ οι άλλοι, έλεγε, οι άστοί (άστοί: νά μία άλλη λέξη πού άποσύρθηκε από τήν κυκλοφορία τή στιγμή πού μόνο αυτοί κυκλοφορούν και δεσπόζουν άνεμπόδιστα) έχουν όπλα τους τό χρήμα, τό στρατό, τούς κρατικούς μηχανισμούς, τήν έξουσία.

Κί εκεί είναι πού πονάει, Μιχάλη μου, γιατί αυτό είναι πού λείπει: ή άλήθεια τών λόγων τής 'Αριστεράς. 'Η μή λήθη είναι τό πρόβλημα. Πώς νά πιάσει ή Εκκλησή σας, ή δικιά σου και τών άλλων, «άνανεωτικών» ή «συντηρητικών», άφου ξεχάσατε τί κάνατε και τί είπατε πριν δύο μόλις χρόνια; Πώς νά σωθεί ή 'Αριστερά και ή 'Ελλάδα, μαζί τους και ή Εύρώπη, όταν αυτό πού φτιάξατε μέ τήν κυβέρνηση Τζαννετάκη σήμερα βουλιάζει σέ μία σπαρταριστή άσυναρτησία;

Στείλατε τόν Παπανδρέου και ύπουργούς του στα δικαστήρια. Ζητήσατε άπ' τούς άρεοπαγίτες νά φέρουν τήν κάθαρση. Στο βάθος όμως πιστεύατε ότι ό Παπανδρέου, φορτωμένος μέ του κόσμου τίς κατηγορίες και τή βαρυκομία του κόσμου γιά τά όκτώ χρόνια χαμένης ζωής, θά γονάτιζε. 'Ότι τό 39% θά γινόταν 33% ή και παρακάτω, κι έτσι τό δικό σας 13% θά γινόταν 17%, ή και παραπάνω. Τότε, ύπολογίζατε, θά κουβεντιάζατε μαζί του από θέσεως ισχύος, θά επιβάλλατε έσεις όρους σ' αυτόν τόν ήττημένο και επιπλέον κατηγορούμενο, ή, ακόμη καλύτερα, θά συνεργαζόσαστε μέ τό «καλό» ΠΑΣΟΚ πού τό μεταξύ θά είχε διαχωρισθεί άπ' τό «κακό». Αϋτά τά πράγματα όμως δέν είναι όπως τό ΠΡΟ-ΠΟ γιά νά τά παίξεις «σύστημα» και νά πάρεις πίσω έστω τά λεφτά σου. Κι ή διάψευση, ή άναλήθεια δηλαδή τών ιδεών σας, ήρθε γρήγορα. 'Εκείνοι πού ήθελαν έναν σωτήρα γιά νά σωθούν έπρεπε νά σώσουν τόν Σωτήρα τους πού κινδύνευε, γιατί

Δια γυμνού σφραγιστού

άλλιωθ' ήταν χαμένοι και οι «καλοί» και οι «κακοί». Και τό έπραξαν δίνοντας πάλι στό ΠΑΣΟΚ, στις εκλογές τής 4η Νοεμβρίου, σχεδόν 41%. Έτσι χάσατε τήν πολιτική σας προσδοκία, πού δέν ήταν άλλο από βουλιμία. Από τότε ξεχάσατε λίγο λίγο και τήν κάθαρση και τό «κακό» ΠΑΣΟΚ. Τώρα, «άνανεωτές» και «συντηρητικοί», δέν βλέπετε παρά τήν προοπτική συνεργασίας μέ τό ΠΑΣΟΚ. Πίσω άπ' τή «νέα» προοπτική χάσκει ή μαύρη όπή τής έπιχείρησης-κάθαρση πού σαρκάζει. Αυτή ή αλήθεια είναι τώρα πού πονάει και ή αναγνώριση τής θά είχε τεράστιο ήθικό και πολιτικό κόστος. Σās μηδενίζει. Γι' αυτό τήν «ξεχνάτε» και τό ρίξατε πάλι στις παραινήσεις, στις εκκλήσεις, στις «νέες» προοπτικές. Είναι σά νά λέτε: Άριστεροί, άκόμη μιά προσπάθεια νά ξεχάσετε και τά λίγα πού σās άπομένουν. Βγάλατε, βέβαια, τόν Κύρκο και τόν Φλωράκη και βάλατε τή Δαμανάκη γιά νά βγειτε άπό τό τέλμα, λές και τό πρόβλημα μπορούσε νά λυθεί μ' ένα καρφίτωμένο χαμόγελο. Όχι. Κάτω άπ' τό καρφίτωμένο χαμόγελο ύπάρχει ή αναλήθεια, όχι τής κοπέλας, αλλά τών έργων σας, ή αναλήθεια τών λόγων σας και τών ιδεών σας.

Υπάρχουν κι άλλες αναλήθειες στά λόγια σας και τή σκέψη σας. Πολλές. Στόν ΣΥΝ πιστεύουν όρισμένοι ότι τό πράγμα ως τώρα πήγε στραβά γιαντί δέν είναι ανεξάρτητος πολιτικός όργανισμός, ότι είναι κηδευμονευμένος και πισθάγκωνα δεμένος άπ' τό ΚΚΕ, δέν έχει δικιά του λειτουργούσα βάση, κι επομένως δέν μπορεί νά εισπράξει τήν όποια λαϊκή δυναμική. Πράγματι, ή καθένας ξέρει πόσο βαρύνουσα είναι ή άποψη του μεγάλου εταίρου, στόν όποιο επιπλέον νίκησαν οι «συντηρητικοί». Γι' αυτό θέλουν ό ΣΥΝ νά γίνει ενιαίο, πολυτασικό κόμμα, ανεξάρτητο άπό τίς συνιστώσες του. Καλά όλα αυτά, τά χιλιοειπωμένα. Άλλά πώς μπορούν άνύπαρκτες συνιστώσες νά φτιάξουν μιά μεγάλη συνισταμένη; Οι περισσότερες «συνιστώσες» του ΣΥΝ χωρούν μέσα σ' ένα λεωφορείο, γιά μερικές μάλιστα άρκει ένα Ι.Χ. Κι έτσι ή «κάρτα μέλους» του ΣΥΝ πού προσφέρετε στους άριστερους και τίς άριστερές δέν θά είναι παρά μιά δεύτερη κάρτα σέ όσους έχουν μιά πρώτη: τήν κομματική. "Η ή πρώτη θά φάει τή δεύτερη ή ή δεύτερη τήν πρώτη, ή θά φαγωθούν και οι δύο. Κι άς λέει ή πρόεδρος Δαμανάκη ότι ή κάρτα «θέλουμε νά συμβολίζει τό νέο άλμα, τή νέα ποιότητα του ΣΥΝ, τίς νέες σχέσεις και τήν έξουσία τών μελών, τήν κατοχύρωση τών δημοκρατικών τους δικαιωμάτων αλλά και τίς ύποχρεώσεις τους άπέναντι σ' ένα κίνημα μέ παρελθόν, παρόν και μέλλον» ή ότι τό «εγώ του καθένα νά βρει γόνιμη διέξοδο μέσα σέ νέες συλλογικότητες». "Ας λέει, γιαντί άπλούστατα δέν λέει τίποτε. Διακηρύσσει τό «νέο» χωρίς νά τό όρίζει, χωρίς νά τό διαχωρίζει άπ' τό παλιό, χωρίς επιπλέον νά μπαινεί στόν κόπο νά δείξει γιαντί τό νέο είναι και τό σωστό.

Αυτή τή διετία ήλθαν πολλές άνατροπές. Πράγματι, ήρθε τό πάνω κάτω. Άλλά τό κάτω δέν ήρθε επάνω. Μένει άκόμα κάτω, χαμοζωή. Και περιμένει τήν αλήθεια του, τή δική του αλήθεια. Δέν θά του τήν φέρουν ούτε σωτήρες ούτε οι νεωτερισμοί πού έξαντλούνται στην επαγγελία του «νέου», του «άλλου», του «σύγχρονου», του «άνανεωτικού». Δέν ξέρω πώς και πότε θά 'ρθει. Άλλά γιά νά συνεχίσω μέ τρόπο έντελώς προσωπικό ξέρω ότι

*«μές στά παλιά τά σώματά των τά φθαρμένα
κάθονται τών γερόντων οι ψυχές».*

Άγγελος Έλεφάντης

"Ασπρο – Μαύρο

Η ουσία του μυθικού γεγονότος είναι ή επιστροφή.

Walter Benjamin

Η εξέλιξη τής δικής γιά τό σκάνδαλο Κοσκωτά, μέ τόν θάνατο του Μένιου Κουτσόγιωργα και όσα έπακολούθησαν, ή εκμετάλλευση του γεγονότος άπό τό ΠΑΣΟΚ έφεραν γιά μιά άκόμα φορά στην έπιφάνεια μιά έντονη ιδεολογική δυσσομία. Δέν πρόκειται βέβαια γιά αυτή καθ' εαυτή τήν «εκμετάλλευση»: άλλωστε θά μπορούσε νά είναι κατανοητή, άκόμα και θεμιτή σέ κάποιο βαθμό, αν λάβουμε ύπόψη μας τούς όρους του πολιτικού παιγνιδιού, πού όλοι οι επί σκηνής παράγοντες, ό καθένας μέ τόν τρόπο του, είχαν άποδεχθεί άπό τό καλοκαίρι του 1989. Δέν πρόκειται επίσης ούτε γιά τή συναισθηματική φόρτιση ενός μεγάλου κομματιού τής εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, πού, στό κάτω κάτω, έτσι όπως έχει ιδεολογικά συγκροτηθεί. «δικαιούται» νά

Δια γυμνού σφύρα

πεί μιά κουβέντα παραπάνω. Δέν πρόκειται, τέλος, ούτε γιά τήν σχεδόν καθολική συμμετοχή τών στελεχών του ΠΑΣΟΚ στήν κηδεία του Μ. Κουτσόγωργα.

Πρόκειται ακριβώς γιά τήν αναθέρμανση τών γνωστών συνθημάτων, του γνωστού ιδεολογικού διάκοσμου, στον οποίο ο έκλιπών αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος της πολιτικής του δραστηριότητας. Οί δυνάμεις του φωτός και οι δυνάμεις του σκότους, τό άσπρο και τό μαύρο, δηλ ή ιδεολογία του αύριανο-λαϊκισμού επανακεφαλοποιείται, ο πολιτικός μανιχαϊσμός του «εμείς» και «αυτοί», όπως τον γνωρίσαμε τά τελευταία δεκαέξι χρόνια, βρήκε στό θάνατο του Κουτσόγωργα τον άποφασιστικό παράγοντα γιά τήν επανεπικαιροποίησή της.

Είναι βέβαια γνωστό ότι τή δεύτερη φορά ή ιστορία επαναλαμβάνεται ως τραγωδία· εκείνο όμως πού είναι λιγότερο γνωστό είναι ότι αν ή ιστορία επαναλαμβάνεται, αυτό σημαίνει ότι κάτι έχει νά μάς πεί. Αυτό τό κάτι είναι σημαντικό νά διερευνηθεί, και στήν περίπτωσή μας αυτό πού είναι άποφασιστικό είναι ή μορφή πολιτικής χειραγώγησης, ή μέθοδος πολιτικού άποχαρακτηρισμού ενός πολιτικού προσώπου μέ τήν ταυτόχρονη επαναδραστηριοποίηση του φιλοσοφικού του δόγματος. Αυτό τό κάτι, πού αυτοί πού δέν ξεχνούν εύκολα θά θυμούνται ότι γιά ένα όρισμένο χρονικό διάστημα είχε άποκληθεί και ως πολιτικός μαρμπαγωγισμός, είναι ο πυρήνας, ο σκληρός πυρήνας της πολιτικής μυθολογίας πού τροφοδότησε τή «ρητορική περί σοσιαλισμού» της πασοκικής εξουσίας. Είναι αυτό τό κάτι, πού κατά τό τελευταίο χρονικό διάστημα έγιναν άρκετές άπόπειρες, άπό κάποια στελέχη του ΠΑΣΟΚ, νά άναιρεθεί. Οί «έκσυγχρονιστές» του ΠΑΣΟΚ (μέ ή και χωρίς εισαγωγικά), πού συγκροτούν μιά άπειροελάχιστη μειοψηφία στό έσωτερικό του, βρίσκονται σήμερα πρό ενός τετελεσμένου γεγονότος. Αυτοί πού πλειοδότησαν γιά τον πολιτικό και ιδεολογικό έκσυγχρονισμό του κόμματος, δηλαδή όλόκληρη ή ήγεςία του και ή πλειοψηφία του κεντρικού μηχανισμού πού έλέγχεται άπ' αυτήν, νά μετατρέπονται αυτομάτως και πάλι στους πιο έγκυρους φορείς του αύριανο-λαϊκισμού. Η άχαρακτήριστη επίθεση της Αύριανής κατά τών τριών κεντρικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ — Σημίτη, Λαλιώτη, Τζουμάκα — πού δέν συμμετείχαν στήν κηδεία του Κουτσόγωργα και ή άπροθυμία του Γραφείου Τύπου του κόμματος νά τά «καλύψει» τό έπιβεβαιώνουν.

Πώς λοιπόν νά πεισθούμε γιά τον «έκσυγχρονισμό» του ΠΑΣΟΚ, γιά τήν τεράστια δουλειά πού σιωπηρά κάνουν πολυπληθείς ομάδες εργασίας, όπως πρόσφατα μάς πληροφορούσε σέ συνέντευξη του κεντρικό στέλεχος του κόμματος; Ομάδες εργασίας, πού έχουν αναλάβει τήν ιδεολογική και προγραμματική ανασύνταξη του ΠΑΣΟΚ, ομάδες στις όποιες έχουν κληθεί νά βοηθήσουν και έξωκομματικές προσωπικότητες, κατά τά πρότυπα της πρό του 1981 έξωκομματικής Έπιτροπής Άνάλυσης και Προγραμματισμού υπό τον Α. Λάζαρη. Ομάδες, πού καλούνται, δηλαδή, νά χρυσώσουν τό χαπάκι του λαϊκισμού, προσφέροντάς του τήν άνεύρετη «έπιστημονική-προγραμματική» του πλαίσιαση.

Τό πάν γιά τό ΠΑΣΟΚ, κι αυτό άποδεικνύεται γιά άλλη μιά φορά, είναι τό ευρύτερο ιδεολογικό σύστημα στό όποιο κινείται, ή κοσμοαντίληψή του: Ουσία του και έρμηνευτικό του σχήμα ταυτόχρονα είναι ο πολιτικός μύθος. Στο πλαίσιο αυτού του σχήματος γίνεται είτε «Κίνημα» είτε «κόμμα», μέσα άπό μιά άένανη *έπιστροφή* είναι πάντα *έδω*. Τό μαύρο - άσπρο είναι δομικό στοιχείο της φυσιογνωμίας του, ο άξεπέραστος όρίζοντάς του. Μέ άλλα λόγια: *έκσυγχρονισμός μέσα στον λαϊκισμό*. Όπως θά τό έλεγαν και οι ίδιοι, έκσυγχρονισμός μέ τό «λαό», γιατί τό σημαντικό, αυτό πού ζυγίζει περισσότερο, είναι όχι ο ίδιος ο έκσυγχρονισμός αλλά ο τρόπος πρόσληψής του άπό τό «λαό», ή ιδεολογική του δεξίωση και τελικά ή πολιτική του επένδυση.

Στό πλαίσιο αυτού του μυθευτικού σχήματος υπεξαίρεσης της πραγματικότητας, αυτού του σκοτεινού θαλάμου πού τήν αντιστρέφει, γιά νά τήν παραστήσει ποτε κατάμαυρη και πότε όλόλευκη, ο ίδιος ο άρχηγός του ΠΑΣΟΚ είχε σπεύσει νά δηλώσει πρόσφατα, τήν ήμέρα του Πάσχα, σέ συνέντευξή του στό αυτοάναιρεθέν, και ταχύτατα μετασηματιζόμενο σέ «λαϊκοδημοκρατικό», *Έθνος*: «Η Δεξιά μάς γυρίζει στον εθνικό διχασμό τών άρχών του αιώνα μας· άλλο στέλεχος του ΠΑΣΟΚ θά τό προσδιορίσει και χρονικά: στό 1920. Έτσι ακριβώς, αυτό είναι τό πολιτικό πλαίσιο, αυτό πού μετρά δηλαδή, στό όποιο κλήθηκαν νά δουλέψουν οι ομάδες εργασίας γιά τον έκσυγχρονισμό του κόμματος αλλά και της κοινωνίας. Από τό 1965, στό 1920 και έπειτα στό 1991, ίδια αυτοπροσώπως: ή επιστροφή. Άλλωστε ο έχθρός υπάρχει, δέν είναι άνάγκη νά έφευρεθεί. Οί Τούρκοι, οι Άμερικανοί, οι μουσουλμάνοι της Δ. Θράκης, τά Σκόπια, οι άπολύσεις, οι άπεργίες, ο Μητσοτάκης κ.λπ. Ο Βάλτερ Μπένζαμιν τό έχει πεί κι αυτό. Ο Μεσίας δέν έρχεται μόνο ως λυτρωτής αλλά και ως νικητής του Άντίχριστου.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Περί του μαύρου προβάτου...

Έχετε δει ποτέ βοσκό να σαλαγιάει κοπάδι από ελέφαντες και χελώνες, κροκοδείλους και κριάρια, βήσσωνες και κουνέλια; Έχετε ξοτώ δει κοπάδι που να άθροίζει στις τάξεις του όλων των ειδών τά οικιακά, από τις κότες ως τά άλογα; Άν τό έχετε δει, αυτό συνέβη στά κινούμενα σχέδια, πέρα από την πραγματικότητα και προπαντός πέρα από τή λογική. Καί όμως, ή ύπέρβαση αυτή τροφοδοτεί τήν τρέχουσα φιλολογία πάνω στην κοπαδική ένταξη τής χώρας μας.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τή φιλολογία αυτή, ή ΕΟΚ είναι ένα φιλόδοξο κοπάδι έντεκα λευκών και ένός μαύρου προβάτου. Τό τελευταίο μαύρισε προφανώς στην πορεία από μυριάδες λόγους, που προσαρμόζονται ανάλογα μέ τήν πολιτική σκοπιά του παρατηρητή. Σ' ένα μονάχα συμφωνούν όλοι: στην παράφωνη, μπροστά στην λευκότητα των ύπολοιπων, μαυρίλα του.

Τά μεγέθη δύσκολα δικαιολογούν τήν παραβολή του κοπαδιού των προβάτων. Άνθρώπινο και οικονομικό δυναμικό διαφέρουν πολύ περισσότερο άπ' όσο μπορεί να διαφέρει ένα χοντρό πρόβατο από ένα άδύνατο. Έκεί όμως που άφάνταστα χωλαίνει ή παραβολή, είναι σ' αυτά που ύπάρχουν κάτω από τό χρώμα τής προβιάς, στη κοινωνική διάρθρωση και λειτουργία, άν προτιμάτε.

Τίθά πει άσπρισμα του μαύρου προβάτου; Άς πάρουμε ένα παράδειγμα. Στις κοινωνίες των άσπρων προβάτων τά κάθε είδους συνεργεία αυτοκινήτων είναι σπανιότερα άν και τά αυτοκίνητα είναι σχετικά πολυπληθέστερα. Αυτό συμβαίνει γιατί οι ύπηρεσίες «service» (συγγνώμη για τό ξενόγλωσσο: συντήρησης και έπισκευής έννοώ) είναι ύπόθεση των κατασκευαστριών ή άλλων ειδικευμένων εταιρειών, που λειτουργούν μέ μεγάλες μονάδες όπου εργάζεται πλήθος μισθωτών τεχνικών. Στόν τομέα αυτό, τυχόν άσπρισμα τής ελληνικής προβιάς συνοδεύεται από μιά γιγαντιαία έπιχείρηση όπου πολλά καταστήματα του είδους θά κλείσουν, όπου χιλιάδες φιλόδοξοι μαστόροι, εκτός έλέγχου και εκτός φορολογίας, θά μεταβληθούν σε μισθωτούς μέ σαφώς λιγότερα προνόμια και προοπτικές. Όπου χιλιάδες άτομα θά χρειαστεί ν' αλλάξουν δουλειά (μέ 20% νεανική άνεργία, τρέχα γύρευε!).

Στόν τομέα του τουρισμού, ως δεύτερο παράδειγμα, τό άσπρισμα τής προβιάς σημαίνει, κατά τους όρους που τά διάφορα ΤΥΙ ύπαγορεύουν, τήν αναβάθμιση των περιφημων RENT - ROOMS σε τέτοιες προδιαγραφές που τά καθιστούν ακριβά και κατά συνέπεια μη οικογενειακά. Υπόθεση κεφαλαίου και επένδυσης και όχι πολυμήχανης οικογενειακής πρωτοβουλίας. Καί μάλλον είναι άργά για να γυρίσει ή τελευταία στά κηπουρικά. Τυχόν δέ έκβιαστικός περιορισμός των εισοδημάτων του χώρου στά από μισθωτές ύπηρεσίες παρεχόμενα —πενιχρά και φορολογούμενα— θά βιωθεί ως καίρια ύποβάθμιση.

Τό άσπρισμα, λοιπόν, δέν είναι ύπόθεση επιφανειακής βαφής, είναι ύπόθεση ριζικής μεταβολής των κοινωνικών και οικονομικών λειτουργιών και σχέσεων τής χώρας. Είναι ύπόθεση επανάστασης, ή όποια μάλιστα δέν έχει ούτε και τή στοιχειώδη οικονομική βάση για να γίνει. Διότι είναι προφανές ότι όλες αυτές οι συνταρακτικές αλλαγές χρειάζονται, ως προϋπόθεση, άφθονα, φθηνά κεφάλαια όχι «στιγμαία», μέ κάποιο σούπερ - δάνειο για παράδειγμα, αλλά διαρθρωμένα στόν χρόνο, στη διάρκεια μιάς ή δύο γενεών. Τά άσπρα πρόβατα, τά ύπόλοιπα κράτη τής ΕΟΚ, ό χώρος τής ΕΟΚ και ή σε κεφάλαια βάση του δέν επαρκούν για να χρηματοδοτήσουν τήν αλλαγή αυτή, σε συνάρτηση φυσικά μέ τις άλλες τους δεσμεύσεις. Μέ άλλα λόγια, για να δανειστούμε τήν έκφραση του Άγγελου Έλεφαντη, και έτούτη ή επικαλούμενη επανάσταση είναι άδύνατη. Δηλαδή δέν πρόκειται να γίνει.

Είναι λίγο ύποπτη λοιπόν αυτή ή περί του μαύρου προβάτου φιλολογία. Δέν λέει τίποτα για τήν ταμπακίερα, για τις διαστάσεις και τις διακλαδώσεις του ζητήματος, ενώ ταυτόχρονα διαχέει άπλόχερα μία αίσθηση. Τήν αίσθηση του κατώτερου, του παρακατιανού, του άμαρτωλού άν θέλετε, που δέν πρέπει —κάτω από τό βάρος των άμαρτιών του— να έχει γνώμη και να τή λέει. Νά άσκει πολιτική μέ άλλα λόγια. Πολιτική έθνική, οικονομική, κοινωνική. Νά διαχειρίζεται τά του οίκου του και τά των σχέσεών του.

Θά ήταν ίσως λογικό τήν αίσθηση αυτή να τήν καλλιεργούν και να τήν άπλώνουν οι παράγοντες του λευκού, οι έξω από τά όνομα τής χώρας. Πιέζουν για να πετύχουν κάποιες σε όφελός τους προσαρμογές. Όταν όμως αυτή ή αίσθηση ένοχής γίνεται, άβίαστα και πρόχειρα, κυβερνητική θέση και πρακτική, όταν γίνεται λάβαρο των ποικιλόμορφων «έκσυγχρονιστών», ακόμα και τής «Άριστεράς» (συμβατικός πλέον ό όρος), τότε τό πράγμα παίρνει περίεργες διαστάσεις και μορφές. Κοινωνικές προφανώς, καθώς ή ιδεοπλασία αυτή χωρίζει άνετα τήν κοινωνία σε μαύρους και λευκούς, σε κατόχους των μυστικών και σε άσχέτους, σε δικαστές και σε ένόχους.

Δια χειρῶν ἀφθαλμῶν

Καί στούς δευτέρους — μισθωτοί, «συντεχνίες», μή κεφαλαιούχοι κ.λπ. κ.λπ.) μπορεί νά ἐπιβληθεῖ ὁποιαδήποτε ποινή.

*Υπάρχει ὁπωσδήποτε κάτι τό μαῦρο σέ τοῦτο ἐδῶ τό πρόβατο. Δέν νομίζω ὅτι βρίσκεται στήν προβιά του. Βρίσκεται μᾶλλον στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τόν χώρο καί τόν ρόλο του, στόν τρόπο πού σκέφτεται καί ἀντιδρᾷ.

Γιώργος Μαργαρίτης

Φωτιά καί μπούρμπερι

στό περιθώριο τοῦ «ἐθνικοῦ διαλόγου» γιά τήν παιδεία

Οἱ ἀναγνώστες τοῦ '21, ὅταν ἀντί γιά τούς ὀφειλόμενους μισθοῦς λάβαιναν ἀπό τήν κυβέρνηση ἐθνικά χρεόγραφα, τά κολλοῦσαν στά δένδρα καί τούς ἔριχναν μέ τά καριοφίλια. Τά ἔκαιγαν ἐκεῖνα τά ἄχρηστα χαρτιά τῆς κοροϊδίας. Ἐκαίγαν καί πολλοί Ἀμερικανοί κληρωτοί τίς προσκλήσεις πού λάβαιναν γιά νά παρουσιασθοῦν στό στρατό καί νά πάνε στό Βιετνάμ. Δέν τό συζητοῦσαν τό πράγμα. Εἶπαν καί οἱ δάσκαλοι νά κάνουν τό ἴδιο ἢ μᾶλλον ἢ πλειοψηφία τοῦ Δ.Σ. τῆς ΔΟΕ: νά μήν τό κουβεντιάσουν τό πράγμα στό πλαίσιο τοῦ ἐθνικοῦ διαλόγου μέ τόν Σουφλιᾷ. Καί ἔκασαν τά ἐρωτηματολόγια πού τούς εἶχαν ἀποσταλεῖ, θέλοντας ἔτσι νά δείξουν τήν «κάθετη» ἐναντίωσή τους στήν κοροϊδία καί τή χειραγώγηση πού ἐπιχειρεῖ τό ὑπουργεῖο τῆς Ν.Δ. Τά κόμματα καί οἱ ὀργανώσεις. (Ἀριστερᾶς - ΠΑΣΟΚ), στίς ὁποῖες πρόσκεινται οἱ ἀντίστοιχες συνδικαλιστικές παρατάξεις τῆς Διδακταλικῆς Ὁμοσπονδίας Ἑλλάδας, συμφώνησαν μ' αὐτό τό νεόκοπο *autodafé*, διά τῆς σιωπῆς τους ἐκάλυψαν τήν πράξη. Οἱ ἄλλες συνδικαλιστικές ὀργανώσεις τῶν ἐκπαιδευτικῶν, πού ἐπέλεξαν νά ἐκφράσουν τίς ἀντιρρήσεις τους πρὸς τό εἶδος τοῦ ἐπιχειρουμένου ἐθνικοῦ διαλόγου γιά τήν παιδεία μέ ἡπιότερα μέσα, δέν ἀντέδρασαν στή μέθοδο τῶν δασκάλων - συναδέλφων τους. Ὁ δημοκρατικός - ἀριστερός Τύπος, στό πλαίσιο τῆς ἀντικειμενικῆς πληροφόρησης, ἀπλῶς καί ἀνευ σχολίων κατέγραψε τό γεγονός. Κι ὁ κόσμος ἀνατρίχασε.

Ποιός κόσμος; Οἱ πολλοί; Οἱ «εὐαίσθητοι»; Οἱ φιλονεοδημοκράτες; Οἱ ἐστέτ; Καί ποιός ρώτησε τόν κόσμο, καί πού ξέρουμε τί λέει ὁ κόσμος γιά ὅσα κάθε βράδυ βλέπει στό δελτίο εἰδήσεων; Μποροῦμε ὅμως νά τόν φανταστοῦμε νά μουρμουρίζει: λιμοῦ, λοιμοῦ, σεισμοῦ, καταποντισμοῦ, ἐμφυλίου πολέμου, ἐπιδρομῆς ἀλλοφύλων, πυρός, μαχαίρας.

*Υπάρχουν ὅμως μερικά δείγματα αὐτοῦ τοῦ σιωπηλοῦ κόσμου: «*Ντροπή καί ἀγανάκτηση αἰσθάνθηκα μέ τή χτεσινή ἐνέργεια τοῦ Δ.Σ. τῆς ΔΟΕ νά κάψει τά ἐρωτηματολόγια τοῦ κ. Σουφλιᾷ μπροστά στό ΥΠ.Ε.Π.Θ.*», ἔγραψε σέ ἐπιστολή του στή *Αὐγή* ἓνας δάσκαλος, μέλος τοῦ Συνασπισμοῦ (Γιάννης Τζήκας). «*Αἰσθάνομαι νά προσβάλλομαι ὡς ὑπεύθυνος ἐκπαιδευτικός, πολιτισμένος ἄνθρωπος καί μαχόμενος ἀριστερός, πολύ περισσότερο αἰσθάνθηκα ἄσχημα ὅταν πληροφωρήθηκα ὅτι στήν ἀπόφαση αὐτῆ πρωτοστάτησαν οἱ γραμματέας καί ἀντιπρόεδρος τῆς ΔΟΕ*», γράφει σέ ἐπιστολή του στόν *Ριζοσπάστη* ὁ Κώστας Τρίκας, διευθυντής τοῦ 33ου Δ. Σχολεῖου Ἀθῆνας καί μέλος τῆς ἀχτίδας ἐκπαιδευτικῶν τῆς ΚΟΑ. Ἐάν οἱ κεραίες τῶν πολιτικῶν καί συνδικαλιστικῶν ἡγεσιῶν ἦταν κάπως εὐαίσθητες, θά ἀνακάλυπταν πολλούς, μά πάρα πολλούς, πού τό κάψιμο τοῦ ἐρωτηματολογίου τούς προκάλεσε ντροπή καί ἀγανάκτηση.

Διότι τό ζήτημα δέν ἦταν ἡ ἀντίθεση τῆς ΔΟΕ στόν ἐπιχειρούμενο διάλογο. Οὔτε ἡ καταδίκη τῆς μεθόδου τῶν ἐρωτηματολογίων οὔτε ἡ καταδίκη τοῦ εἶδους τῶν ἐρωτηματολογίων πού συνέταξε ἡ ἔταιρεία **PROGNOSIS** γιά λογαριασμό τοῦ ΥΠ.Ε.Π.Θ. οὔτε ἡ ἀντίδραση στή διαφαινόμενη, μέσα ἀπό τά ἐρωτηματολόγια, πρόθεση χειραγώγησης τῆς ἐκπαιδευτικῆς κοινότητας καί τῆς κοινῆς γνώμης. Εἶχαν κάθε δικαίωμα οἱ δάσκαλοι νά ἀντιδρῶν στή μέθοδο τοῦ γκάλοπ πού παρουσιάστηκε ὡς «ἐθνικός διάλογος», εἶχαν κάθε δικαίωμα νά μήν συμμετάσχουν σ' αὐτόν, νά μήν ἀπαντήσουν, ἂν τό νόμιζαν ἀποτελεσματικό, στά ἐρωτηματολόγια, νά μήν νομιμοποιήσουν μέ τή συμμετοχή τους κάτι πού οἱ ἴδιο θεωροῦν ἐμπαιγμό. Τί τήν ἤθελαν ὅμως αὐτή τή μελοδραματική ἀντίδραση μέ τίς ἐπικίνδυνες προεκτάσεις; Ἦδη μαθητές σέ ὀρισμένα σχολεῖα μιμήθηκαν τό παράδειγμά τους, θέτοντας κι αὐτοί τήν πυρά στήν ὑπηρεσία τῆς ἐκπαίδευσης, ἀντικαθιστώντας τίς ἀπόψεις καί τίς ἰδέες μέ φλόγες, καπνοῦς κι ἀποκαΐδια.

Ἀντίθετα ἡ ΔΟΕ, ὅπως καί οἱ ἄλλες συνδικαλιστικές ὀργανώσεις ἐκπαιδευτικῶν δέν πῆραν καμιά πρωτοβουλία ν' ἀνοίξει διάλογος, μέ βάση τίς δικές τους ἀπόψεις μέσα στά σχολεῖα μέ ἕμεση συμμετοχή ἐκπαιδευτικῶν, γονέων καί μαθητῶν. Δέν πῆραν καμιά πρωτοβουλία νά ἀναδείξουν αὐτοί τά πραγματικά κατά τή γνώμη τους προβλήματα τῆς παιδείας καί τῆς ἐκπαίδευ-

Δια γυμνού σφάλλμας

σης· δέν πρωτοστάτησαν δηλαδή νά αναπτυχθεῖ ἕνα κίνημα ἀναγεννητικό γιά τήν παιδεία, πού θά ἦταν ἡ οὐσιαστική ἀπάντηση στόν κ. Σουφλιᾶ καί τή Ν.Δ. Ἀρκέστηκαν στίς συνδικαλιστικές τους διεκδικήσεις καί στίς θεατρικές, μελοδραματικές ἀπομιμήσεις ἐπαναστατικῶν χειρῶν-νομῶν. Προτίμησαν τόν δρόμο τῆς εὐκολίας, ὅπως ὑποδεικνύουν τά λυσάρια τῶν ἀσκήσεων. Ὁ πόλεμος τοῦ φωτός καί τοῦ σκότους συνεχίζεται, πού ἔλεγε κι ὁ ἄλλος.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

ἘΟ φόβος τῆς ἐνσωμάτωσης

Ἡ ὅποια συζήτηση σχετικά μέ τήν κατάσταση πού ἔχει δημιουργηθεῖ μετά τήν ἀποστολή τῶν ἐρωτηματολογίων ἀπό τό ὑπουργεῖο Παιδείας εἶναι ὑποχρεωμένη νά περιγράψει καί, ὅσο εἶναι δυνατόν, νά ἐρμηνεύσει τό ἐξῆς παράδοξο.

Οἱ μαθητές καί μαθήτριες τῶν καταλήψεων, στή μεγάλη τους πλειοψηφία, συμπλήρωσαν τά ἐρωτηματολόγια, τά ὅποια ἐπεξεργάσθηκαν τά 5μελῆ καί 15μελῆ συμβούλια πρῖν τά στείλουν στό ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἡ συμπλήρωση ἔγινε χωρίς δραματικούς τόνους καί μεταξύ τους συζητήθηκαν ἐπί τῆς οὐσίας τά προβλήματα πού ἔθεταν τά ἐρωτηματολόγια.

Οἱ ὑπόλοιποι φορεῖς, ἐκεῖνοι πού σχεδόν δύο μήνες μετά τήν ἀρχή τῶν μαθητικῶν καταλήψεων ἀρχισαν νά ὑμνοῦν τήν ὀριμότητα καί σφωροσύνη τῶν μαθητῶν, τά ἔχασαν. Ἡ ἀντίδρασή τους ἦταν ἀπό ἀμήχανη ἕως ἐπικίνδυνη.

Ἄς ἐπισημανθοῦν τά ἐξῆς δεδομένα.

Πρῶτον, στόχος τῆς κυβέρνησης εἶναι νά περάσει ἡ ἀκαδημαϊκή χρονιά ἀλλά καί τά ὑπόλοιπα χρόνια πού θά εἶναι κυβέρνηση μέ τίς λιγότερες δυνατές ἀναταραχές στόν μόνιμο ἐπίκαιρο καί πολιτικά εὐαίσθητο χώρο τῆς ἐκπαίδευσης. Γιά νά ἐξασφαλισθεῖ μιά τέτοια ἡρεμία, ἡ κυβέρνηση ἐπιδιώκει τήν συμμετοχή τῶν διάφορων φορέων σ' αὐτή τήν διαδικασία, ὥστε νά δώσει τήν ἐντύπωση τῆς συναίνεσης καί νά μπορέσει νά κατηγορήσει ὡς ἀνεύθυνους ὅσους ἀπό τούς συμμετέχοντες ἀντιδράσουν μελλοντικά.

Δεύτερον, εἶναι προφανές ὅτι ἡ κυβέρνηση θά κάνει λαθροχειρίες στήν ἐπεξεργασία τῶν ἀποτελεσμάτων καί θά χρησιμοποιήσει ἐπιλεκτικά αὐτά πού τήν συμφέρουν.

Τρίτον καί σημαντικότερο, ὅλα τά παραπάνω ἰσχύουν γιά ὅποιαδήποτε πρωτοβουλία ἀντίστοιχου χαρακτήρα θά ἔπαιρνε ἡ ὅποιαδήποτε κυβέρνηση. Δέν νομίζω ὅτι θά πρέπει νά ἔχει κανεῖς τήν ἀπαίτηση ἡ κυβέρνηση νά νομοθετήσει ὅτιδήποτε ἔχει τήν ἔγκριση παραπάνω τοῦ 50% τῶν ἐρωτηθέντων.

Ἡ κυβέρνηση τό περασμένο φθινόπωρο βρέθηκε σ' ἕνα σοβαρότατο ἀδιέξοδο. Καί τό ἀδιέξοδο αὐτό εἶχε δύο πτυχές. Συνειδητοποιώντας ὅτι δέν ἔχει σχεδόν κανένα περιθώριο ἔλιγμου σ' αὐτό πού συνηθίσαμε νά ἀποκαλοῦμε θεσμικό, προχώρησε στήν νομοθέτηση ὑποχρεώσεων γιά τούς μαθητές καί τίς μαθήτριες μέ ἀποκλειστικά ἰδεολογικές ἀφετηρίες. Καί ἐνῶ εἶχε φανεῖ ὅτι ἡ κοινωνία εἶχε ἀρχίσει νά δέχεται τά ἰδεολογήματα τῆς Ν.Δ. πού τόσο συστηματικά εἶχαν καλλιεργηθεῖ ἀπό ὄλες τίς κυβερνήσεις ἀπό τόν Ἰούνιο τοῦ 1989, οἱ μαθητές καί μαθήτριες ἀπέριψαν καί ἀνέτρεψαν τήν συνολική λογική τῶν νομοθετημάτων.

Αὐτό λοιπόν πού ἔκανε ἡ κυβέρνηση, ἦταν νά υἱοθετηθεῖ τό διαδικαστικό ἄλλοθι τῶν «δημοκρατικῶν δυνάμεων»: τόν διάλογο.

Τά ἐρωτηματολόγια δέν εἶναι τά προεδρικά διατάγματα τοῦ Κοντογιαννόπουλου σέ μορφή ἐρωτήσεων. Περιλαμβάνουν ὀρισμένες ἐρωτήσεις πού ἡ καταγραφή τῶν ἀπαντήσεών τους θά εἶχε τεράστιο ἐνδιαφέρον. Περιλαμβάνουν ὀρισμένες πού ἡ διατύπωσή τους εἶναι ἀπαράδεκτη. Τό σημαντικό εἶναι ὅτι θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν τό ἐναυσμα νά γίνει μιά κουβέντα πάνω σ' ὅλα τά θέματα πού τίγονται. Καί νά δοῦμε ὅλοι πού στεκόμαστε, ἀφοῦ ἔχουμε νά τά συζητήσουμε ὅλα αὐτά πάνω ἀπό δέκα χρόνια καί στήν διάρκεια τῶν ὁποίων πολλά ἀλλά κυρίως πολλοί καί πολλές ἔλλαξαν.

Κώστας Γαβρόγλου

Στόν τελικό κατήφορο τῆς κάθαρσης

Τό ἐρώτημα ἐξακολουθεῖ νά παραμένει, ἂν καί πλέον ἡ δίκη ἔχει προχωρήσει ἀρκετά, ἔχει «δείξει» τήν ἐκβασή της: θά κριθεῖ ἀθῶος ἡ ἔνοχος ὁ κ. Παπανδρέου; Θά καταδικαστεῖ ἢ δέν θά καταδικαστεῖ; Καί οἱ δύο ἐκδοχές εἶναι, γιά διαφορετικούς λόγους ἢ κάθε μία, ὀλέθριες. Μιλώντας γενικά, ἀφήνοντας δηλαδή κατά μέρος τήν ἀκροαματική διαδικασία καί τά ἀποδεικτικά στοιχεία, μία καταδίκη τοῦ κ. Παπανδρέου εἶναι ἀδιανόητη γιά πολιτικούς λόγους. Ἄλλά εἶναι ἐξίσου ἀδιανόητο τόσο γιά λόγους ἱστορικής μνήμης ὡς καί γιά τρέχοντες πολιτικούς λόγους —τό ΠΑΣΟΚ ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἐδῶ, ἴδιο καί ἀπαράλλακτο— νά κριθεῖ ἀθῶος ὁ κ. Παπανδρέου. Ἔστω καί γιά λόγους ἀμφιβολιών, ὅπως θά μπορούσε νά εἶναι μία συμβιβαστική, ἀνάμεσα στά κόμματα, ἐκβαση τῆς δίκης.

Ἡμαστέ ἐξαρχῆς ἀντίθετοι μέ αὐτή τήν δίκη: γιατί ἐξομοίωνε τήν πολιτική καταδίκη μιᾶς ὀλόκληρης ὀκταετίας, ἢ, γιά νά τό ποῦμε διαφορετικά, τῆς πολιτικῆς ἔκφρασης ἑνός κοινωνικοῦ ρεύματος, μέ τήν ποινική καταδίκη τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ. Γιατί ἀφηνεῖ ἀπ' ἔξω τήν πολιτική πτυχὴ τοῦ σκανδάλου Κοσκωτᾶ, τήν ἀπόπειρα χειραγώγησης τῆς κοινῆς γνώμης μέσω τοῦ ἐλέγχου τοῦ Τύπου, τῶν ἄλλων μέσων ἐνημέρωσης ἀλλά καί ἐταιρειῶν «λαϊκῆς ἀπήχησης» (ὅπως ὁ Ὀλυμπιακός), ἐστιάζοντας τό ἐνδιαφέρον στά μέσα, στά χρηματικά μέσα,

μέ τά ὁποῖα ἔγινε ἡ ἀπόπειρα. Μέ ἄλλα λόγια, γιατί ἂν ἡ ἀπόπειρα ΠΑΣΟΚ - Κοσκωτᾶ γινόταν μέ τίμιο καί ὀχι μέ βρώμικο χρήμα, δέν θά ὑπῆρχε σκάνδαλο σύμφωνα μέ τήν κρατούσα (τότε καί σήμερα) ἀντίληψη, τήν ὁποία ὑπέβαλαν καί ἐπέβαλαν ἡ Νέα Δημοκρατία καί ὁ Συνασπισμός. Γιατί ἡ ὀλη ἐπιχείρηση τῆς κάθαρσης ἐμπεριείχε γερές δόσεις κομματικῶν σκοπιμοτήτων καί συμφερόντων, πράγμα πού τήν καθιστοῦσε ἐξαρχῆς διαβλητή, ἄρα καί ἀτελέσφορη.

Τέλος, κί ἴσως αὐτό νά εἶναι τό κύριο, γιά λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος. Γιατί ἡ παραπομπή καί τά ὅσα ἀκολούθησαν ἦταν ὁ μόνος δρόμος γιά νά μήν ἀλλάξει τό ΠΑΣΟΚ καί, κατ' ἐπέκταση, νά μήν ἀλλάξει ἡ μίζερη πολιτική πραγματικότητα τῆς χώρας. Γιά νά δαιωνισθεῖ ἢ ἀνευ πολιτικοῦ περιεχομένου ὀξύτητα καί πόλωση, ὁ λαϊκισμός καί ὁ ρεβάνσισμός. Γιά νά δαιωνισθοῦν οἱ ἀρχηγοὶ Μητσοτάκης - Παπανδρέου, τό ἀνούσιο σασπένς τοῦ σήριαλ τῆς ἀντιπαράθεσής τους.

Ἄπέναντι σ' ὀλα αὐτά ὑπῆρχε ἕνα ἀτράνταχτο ἐπιχείρημα: Κανείς δέν εἶναι ὑπεράνω τῶν νόμων. Δέν εἶναι δυνατόν νά καταδικάζεται ὁ ἀπλός πολίτης πού παρανομεῖ καί νά ἀφήνεται ὁ πρωθυπουργός ἀτιμώρητος. Τό ἐπιχείρημα εἶναι ἀτράνταχτο, ἀκριβῶς γιατί στηρίζεται στόν ἀέρα. Ὁ ἀπλός πολίτης καταδικάζεται ὀταν ὑπάρχουν ἀποδείξεις. Τό ἴδιο καί ὁ πρωθυπουργός. Ὅταν λοιπόν συρρικνώνουμε μιᾶ πολιτική περίοδο σέ ἕνα πολιτι-

κό σκάνδαλο, τό πολιτικό σκάνδαλο σέ ὀικονομικό σκάνδαλο καί τό τελευταῖο σέ δύο - τρεῖς ἀξιόποινες πράξεις - κατηγορίες, τότε πρέπει κατ' ἀρχήν νά ἀναρωτηθοῦμε: Ὑπάρχουν ἀποδείξεις ὀτι ὁ Ἄ. Παπανδρέου «τά πῆρε» ἀπό τόν Κοσκωτᾶ; Ἄν ὑπάρχουν, τότε ὀλα ὀσα εἶπαμε παραπάνω τελοῦν ὑπό αἴρεση, μέ τήν ἔννοια ὀτι εἶτε εἶναι πολιτικά σωστά (ἐπιθυμητά) ἢ λανθασμένα, ἢ ἴδια ἢ πραγματικότητα βοᾶ καί περίπου ἐξαναγκάζει σέ ὀρισμένες ἐνέργειες. Ἐξαναγκάζει δηλαδή στήν παραπομπή, ἐξαναγκάζει στήν καταδίκη. Ἄν ὀμως δέν ὑπάρχουν οἱ ἀποδείξεις, τότε κανείς δέν καταδικάζεται, εἶτε εἶναι πρωθυπουργός εἶτε ἀπλός πολίτης. Καί ἐπειδή ἡ ἔννοια τῆς ἀπόδειξης εἶναι ἀρκετά συγκεχυμένη καί δικαστικά ἐξομοιώνεται μέ τό νά πεισθεῖ ὁ δικαστής περί τῆς ἐνοχῆς σου, θά λέγαμε ὀτι πολύ περισσότερο δέν καταδικάζεται ὁ πρωθυπουργός ἀπό τόν ἀπλό πολίτη. Τό ἐπιχείρημα λοιπόν περί ἰσότητος ἀπέναντι στό νόμο καταλήγει ἀπλῶς νά μεταβιβάζει τήν εὐθύνη τῆς ἀνισότητος, τήν εὐθύνη τῆς διάκρισης, ἀπό τούς πολιτικούς στοῦς δικαστές. Γιατί ἡ ἀνισότητα εἶναι πραγματική, εἶναι δεδομένη, καί κανείς δέν μπορεῖ νά τήν ἀγνοήσει.

Ἐρχόμαστε, λοιπόν, στήν ἀκροαματική διαδικασία. Στήν ψυχρή διερεύνηση τῆς ἀλήθειας, ἐκεῖνη πού θά μπορούσε νά βουλώσει στόματα καί νά ἀνατρέψει ἐπιχειρήματα. Γιατί, τολμῶ νά πῶ, κανένας κίνδυνος δέξυτητας καί ἐμφύλιου σπαραγμοῦ δέν θά ὑπῆρχε, ἀκόμα κι ἂν καταδικαζόταν καί ὀδηγεῖτο στή φυλακή ὁ Ἄ. Παπανδρέου, ἐφόσον ἀπό τήν ἀκροαματική διαδικασία ἀποδεικνύοταν ἀνευδοῖαστα ἡ ἐνοχή του. Μέ χαρτί καί μέ σφραγίδα, ἔτσι πού νά μήν χωράει καμιά ἀμφισβήτηση. Σ' αὐτή τήν περίπτωση κανένας τοῦ ΠΑΣΟΚ δέν θά τολμοῦσε νά ἐμφανισθεῖ ἔξω ἀπό τό δικαστήριο, νά διαμαρτυρηθεῖ, νά φωνάξει, νά καταραστεῖ. Τό πολύ πολύ ὀλοι θά καταριοῦνταν τήν κακία τους μοῖρα καί τήν παλιοζωή πού τά ἔφερε ἔτσι τά πράγματα καί κατάντησε τόν ἀρχηγό τους κλέφτη. «Ἄς ἀφήσουμε τούς θεσμούς νά λειτουργήσουν, ἄς ἀφήσουμε τήν ἀκροαματική διαδικασία νά ἐξελιχθεῖ», λέει καί ξαναλέει πρόσφατα ὁ κ. Κουβέλης. «Καί μετά ἄς κρίνει τό δικαστήριο κατά πόσον ὁ κατηγορούμενος εἶναι ἔνοχος ἢ ἀθῶος. Ἄς δεχθοῦμε τήν ἀπόφαση, ὀποια κι ἂν εἶναι αὐτή». Ὅποια ὀποκρίσια.

Καί καλά νά λέγονταν αὐτά τά λόγια πρῖν δύο χρόνια, ἢ ἔστω πρῖν μερικούς μήνες, ὀταν μπορούσε ἀκόμα κανείς νά διατηρεῖ αὐταπάτες. Ἄλλά ἡ ἀκροαματική διαδικασία ἔχει ἤδη δείξει τό δρόμο της. «Ἄς ἀφήσουμε τό

δικαστήριο να κρίνει τον 'Α. Παπανδρέου άθώο. Καί άς δεχθούμε τήν άπόφαση». Μήπως έχει κανείς άμφιβολία ότι ή έννοια τών λόγων του κ. Κουβέλη μπορεί να είναι άλλη άπ' αυτή; Μήπως περνάει άπό τό μυαλό κανενός ότι θά μπορούσε να κριθεί ένοχος ό κ. Παπανδρέου, μέ βάση μάλιστα αυτή τήν άκροαματική διαδικασία; Μήπως τολμάει κανείς να διανοηθεί έστω τίς συνέπειες, όταν άπό πολιτικούς ύποδίκους φτάσουμε σε πολιτικούς καταδίκους;

Η άρχιτεκτονική του κατηγορητηρίου κατά του κ. Παπανδρέου (καί όχι μόνο) ήταν τέτοια, πού τό οικοδόμημα έχει αυτή τήν ώρα καταρρεύσει. Όλες οι κατηγορίες βασιζόνταν σε ένα περιστατικό χρηματισμού, στα 250.000 μάρκα πού μέ άφετηρία τόν Κοσκωτά μέσω Λούβαρη κατέληξαν στον 'Α. Παπανδρέου. Η κατηγορία αυτή έχει άποδειχθεί ψευδής. Υπάρχουν βέβαια και τά πάμπερς του κ. Λούβαρη, άπό τά όποία θά μπορούσε να προκύψει χρηματισμός, αλλά κάτι τέτοιο δέν φαίνεται να άποδεικνύεται, όσο τουλάχιστον ό κ. Λούβαρης δέν φροντίζει γι' αυτό. Άπό τή στιγμή λοιπόν πού τά περί χρηματισμού όχι μόνο δέν στοιχειοθετούνται αλλά άποδεικνύονται μυθεύματα του Κοσκωτά και τών πολιτικών κομμάτων πού τά υιοθέτησαν, όλες οι ύπόλοιπες κατηγορίες βρίσκονται στον άέρα και άναγονται στη σφαίρα τής πολιτικής ευθύνης. Γιατί, για παράδειγμα, κι αν ακόμα άποδειχθεί ότι ήταν ό πρωτοπουργός πού έδινε έντολές στις ΔΕΚΟ να καταθέτουν τά χρήματά τους στην Τράπεζα Κρήτης, ό κ. Παπανδρέου δέν θά έχει καμία δυσκολία να τό παραδειχθεί, λέγοντας ότι ή έντολή δόθηκε για να στηριχθεί μία τράπεζα πού είχε πρόβλημα ρευστότητας και κινδύνευε. Ότι τό ίδιο θά έπραττε για κάθε άλλη τράπεζα, άφου άλλωστε ή κατάρρευση μιας τράπεζας κινδυνεύει να τινάξει όλο τό τραπεζικό σύστημα στον άέρα. Λάθος πολιτικό; Ίσως. Άλλωστε τήν πολιτική ευθύνη τήν έχει ήδη αναλάβει ό κ. Παπανδρέου, πριν ακόμα παραπεμφθεί.

Αυτά για τόν 'Α. Παπανδρέου. Όσο για τούς άλλους κατηγορουμένους, ό «σίγουρος» ένοχος, αυτός πού ή καταδίκη του θά δικαίωσε τή δίκη, εξέλιπε. Μαζί εξέλιπε και τό έναντίον του κατηγορητήριο και ή πιθανότητα (πού ποτέ δέν ήταν πιθανή) να μιλήσει. Άπέμειναν ό κ. Τσοβόλας και ό κ. Πέτσος. Άλλά τό κατηγορητήριο κατά Τσοβόλα είναι άστείο (και δικαίωμα τήν έκτίμηση περί πολιτικής εμπάθειας όσων τόν κατηγορήσαν). Ό δέ κ. Πέτσος, υπεύθυνος κάποιων ΔΕΚΟ, έχει κι αυτός τήν πολιτική του ευθύνη. Δέν μπορεί δηλαδή να μήν καταδικαστεί ό Παπανδρέου και να καταδικαστεί

στεί ό Πέτσος.

Πράγμα πού σημαίνει ότι μειναμε άπό ένόχους. Σκάνδαλο ύπάρχει, ένοχοι δέν ύπάρχουν. Μετά και τόν θάνατο του Μένιου Κουτσόγιοργα, ή άκροαματική διαδικασία κινδύνευε να χάσει κάθε ενδιαφέρον, αν δέν βρίσκονταν οι έλεγκτές, οι κύριοι Κεραμίδας και Στρατάκης, να άφυπνίσουν τά πνεύματα. Άλλά τί είπε ό κ. Στρατάκης και βούιξαν τά FM; Υπέθεσε ότι τήν μπαγκέτα τήν κρατούσε κάποιος ύψηλά ιστάμενος, δηλαδή ό πρωτοπουργός. Άλλά αυτό, ως ύπόθεση, τό ήξερε όλη ή Έλλάδα. Καί κατά τά άλλα καταλόγισε ευθύνες στον κ. Χαλικιά, σε σημείο πού κατηγοροι και δικαστές ζήτησαν να έπιληφθεί του θέματος ό εισαγγελέας. Βρέθηκε δηλαδή δυνάμει ένοχος, κι αυτός είναι ό κ. Χαλικιάς.

Άλλά έδώ πιά είναι να γελάμε. Γιατί, βέβαια, όταν ύπάρχει σκάνδαλο και δέν ύπάρχουν ένοχοι, κάθε διαδικασία πού θέλει να έπιβεβαιώσει τόν έαυτό της πρέπει να ύποδειξει ένόχους, να μοιράσει ευθύνες, να ανακαλύψει Χαλικιάδες. Άλλά ό κ. Χαλικιάς ήταν ό άνθρωπος πού ξεσκέπασε τό σκάνδαλο Κοσκωτά (έστω και μέ καθυστέρηση, όπως τόν κατηγορούν τώρα). Ήταν αυτός πού έδινε στοιχεία στις εφημερίδες, για να μπορούν τήν άλλη μέρα οι δημοσιογράφοι να έπαίρονται για τό ρόλο τους. Ήταν ό μόνος άνθρωπος για τόν όποιο, μέσα στη γενική καχυποψία, όλη ή Έλλάδα έπαιρνε και παίρνει όρκο ότι δέν τά έχει πάρει άπό τόν Κοσκωτά. Αυτός λοιπόν ό άνθρωπος είναι τώρα πιθανόν να κατηγορηθεί για όλιγωρία, «δειλία», παράβαση ή πλημμελή έκτέλεση τών καθηκόντων του. Δέν έχει σημασία αν τελικά ό εισαγγελέας διατυπώσει τίς κατηγορίες ή όχι, αν τελικά ό κ. Χαλικιάς κριθεί ένοχος ή άθώος (για τόν ίδιο έχει βέβαια). Αυτό πού έχει σημασία είναι ό πλήρης εκφυλισμός μιας ύπόθεσης, πού, ως κορωνίδα μιας όλόκληρης περιόδου, κάποτε ανέβασε και έριξε κυβερνήσεις, έκανε πολύ κόμο να αισθανθεί ότι ή χώρα βρίσκεται στο χείλος του όλοκληρωτισμού, κατέδειξε τήν έκτεταμένη ήθική, κοινωνική και πολιτική σήψη και δημιουργήσε τήν έντύπωση ότι όλοι και όλα άγοράζονται, διοικητές, πολιτικοί, άπλοι υπάλληλοι, ό Τύπος, ακόμα και ό Όλυμπιακός και οι φίλαθλοί του. Μιάς ύπόθεσης πού, ως εκ τούτου, δημιούργησε κι ένα αντίπαλο πολιτικό ρεύμα, πού ύποκριτικά όνομάστηκε ρεύμα τής κάθαρσης. Σχηματίστηκαν κυβερνήσεις, συμμαχίες, ή χώρα έμεινε άκυβέρνητη για έναν χρόνο, προκειμένου να μήν παραγραφούν τά άδικήματα, ό κόσμος είχε φτάσει στα όρια τής άπόγνωσης και τής ύστερίας, οι κασέτες άγοράζονταν και πουλιού-

νταν στην Ομονοια. Κι όλα αυτά για χάρη τής κάθαρσης άπό τό έκτεταμένο άπόστημα, πού άλλοι τό ήθελαν πολιτικό και τό ταύτιζαν μέ τό σύνολο τών ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ (έφτασαν μάλιστα στο σημείο να εκφράζουν δημόσια τήν ντροπή τους για τό 40% του έλληνικού λαού), και άλλοι τό ήθελαν κοινωνικό, θέτοντας όλη τήν νεοελληνική κοινωνία μέσα στα όρια τής διάβρωσης. Καί ή κάθαρση, άσχετα μέ τή συγκεκριμένη έκφραση πού πήρε, δέν ήταν παρά ή έπαγγελία μιας κοινωνίας και μιας πολιτικής ζωής πιά ήθικης, πιά δικαίης, πιά διάφανης, πιά «μονοδιάστατης» θά λέγαμε.

Δύ χρόνια άργότερα όλα βρίσκονται ακόμα στη θέση τους. Τό ΠΑΣΟΚ είναι έδώ, τά άτομα είναι τά ίδια, ή κοινωνία ίδια. Άλλά κι αυτοί πού έπαγγέλθηκαν τήν κάθαρση χωρίς να τήν πετύχουν, κι αυτοί έδώ είναι. Η Νέα Δημοκρατία στην έξουσία, ό Συνασπισμός στη «θέση» του, στη φυσική του θέση. Άκόμα και ό Μένιος Κουτσόγιοργας στη φυσική του θέση βρίσκεται και μόνον ή θέση του κ. Χαλικιά κινδυνεύει, ίσως άκριβώς γιατί είναι ό μόνος άνθρωπος για τόν όποιο βάζουμε όλοι τό χέρι μας στη φωτιά. Φτηνοί στα πίσουρα και άκριβοί στο άλεύρι, είμαστε διατεθειμένοι να έξαντλήσουμε τήν έρευνα ως προς τό βαθμό προσήλωσης του κ. Χαλικιά στο κατά νόμον καθήκον του. Η θέση του κ. Χαλικιά μοιάζει μέ τήν θέση τών μισθωτών κατά τή διαδικασία τής άμεσης φορολογίας. Είναι διάφανη και τό διάφανο, ως γνωστόν, τιμωρείται. Καί έπειδή, όπως είπαμε, ή κάθαρση δέν ήταν τίποτ' άλλο άπό τή διαφάνεια σε όλα τά επίπεδα, τό συμπέρασμα είναι σαφές: αυτή τή στιγμή ή κάθαρση τελεί υπό κατηγορία. Η φυσική άνισότητα άπέναντι στο νόμο σώζει κάποιους και πλήττει τόν κ. Χαλικιά.

Τί φταιει γι' αυτό τό κατάντημα; Η άνικανότητα, ή έλλειψη πολιτικής παιδείας, ή ιδιότητα, ό μικροκομματισμός, ή πολιτική εμπάθεια και ή πολιτική άτολμία, ή εβκολη και φυγόπονη φιλοδοξία τών πολιτικών, ό συντηρητισμός και ή ύποκρισία; Όλα αυτά μαζί. Άλλά κυρίως ή άνικανότητα, ή έλλειψη πολιτικής παιδείας και ένόρασης. Γιατί όταν κανείς δέν μπορεί να διακρίνει τό σωστό, τότε εβκολα και χωρίς πολλές άναστολές του επιτρέπεται να ταυτίσει τό ιδιοτελές μέ τό σωστό, να κινηθεί μέ γνώμονα τή φιλοδοξία και τόν μικροκομματισμό.

«Η κοινωνία (και ή πολιτική θά προσθέταμε) θέτει μόνο τά προβλήματα πού μπορεί να λύσει», λέει ό Γκράμσι. Ό κύκλος αυτός είναι τόσο πιά φαύλος, όσο είμαστε άνικανοί να λύσουμε και τά στοιχειώδη.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Στη Μιαία

«Σήμερα ή 'Αθήνα σ'α άνηκει...»

«Έναν άλλο τρόπο ζωής» εδαγγελίστηκε ο κ. Τρίτσας, δίνοντας τό σήμα της εκκίνησης στον Γύρο της 'Αθήνας '91: Χιλιάδες νέοι και νέες, μαθητές και μαθήτριες ν' αλλάξουν τήν 'Αθήνα τρέχοντας, νά τήν ξανακάνουν πιό δημοφ. 'Ακουστήκαν κι άλλα, γιά τό πνεύμα του 'Ολυμπισμού που πέθανε στό Τόκιο και θά αναστηθεί ξανά στον τόπο που γεννήθηκε, περί μαζικού αθλητισμού σέ κάθε γειτονιά μέ στόχο έναν άλλο τρόπο ζωής. Τά πιτσιρικά βέβαια σκαίλα τους γι' αυτά τά μεγάλα λόγια. «Άλλο έκαναν αυτά: Ήπαιζαν. Και κάπου ήξεραν ότι παίζοντας δέν αλλάζει ή πόλη, δέν γκρεμίζεται τό τσιμέντο, δέν φεύγει τό νέφος. Κάπου αισθάνονταν, κι άς μήν τό ήξεραν, ότι τά προηγούμενα χρόνια που ό σημερινός δήμαρχος ήταν ύπουργός ΥΠΕΧΩΔΕ τίποτε δέν έγινε γιά νά γίνει ή 'Αθήνα κάπως πιό δημοφ, όλα άφέθηκαν στην τύχη τους γιά νά γίνει πιό άσχημη, ώστε τώρα σάν δήμαρχος νά μπορεί νά λείι ώραία λόγια. 'Ο «Γύρος της 'Αθήνας» ήταν μία ευκαιρία, άπ' τίς ελάχιστες που έχουν, νά βρεθούν πολλά μαζί, νά τό γιορτάσουν και γιά τό δήμαρχο νά βγάλει λόγο μέ στρωμένο άκροατήριο. «Σήμερα ή 'Αθήνα σ'α ανήκει», είπε. 'Από άδριο οι μπουλντόζες και οι μπετονιέρες συνεχίζουν τό έργο τους, γιά νά φέρουν τό πνεύμα του 'Ολυμπισμού. 'Έχει και ή κοροϊδία τά δριά της.

Ξανά τά σκουπίδια

Φαίνεται ότι στον σκουπιδότοπο που είναι τό Λεκανοπέδιο πρέπει νά συνηθίσουμε στη ιδέα ότι οι χωματερές θά φύγουν από τό Σχιστό και θά μεταφερθούν στους δρόμους της 'Αθήνας. Είναι δίκαιο κάτι τέτοιο. Κανείς δέν θά μπορούσε, εκτός από τον κ. Κούβελα, νά μή συμφωνήσει μέ τους δημάρχους περιοχής Πειραιά που βάζουν λουκέτο στις χωματερές του Σχιστού. 'Από που κι ως που, δηλαδή, οι κάτοικοι της περιοχής πρέπει, κατ' αποκλειστικότητα, νά έχουν τό μακάβριο δικαίωμα νά υποδέχονται αυτοί και μόνον αυτοί όλη τή βρώμα της 'Αθήνας. 'Ας μείνουν τά σκουπίδια στην 'Αγορά, στό Παγκράτι, στό Σύνταγμα, στην Πολιτεία, παντού όπου υπάρχουν άνθρωποι που τά βγάζουν έξω άπ' τό σπίτι τους. 'Όσο υπάρχουν άνθρωποι που σκέφτονται ότι ό θάνατός σου ή ζωή μου, όσο υπάρχουν ήγέτες και ήγεσίες που δέν μπορούν ούτε τόπο γιά μία χωματερή νά βρουν. Μπορεί νά μήν ξυπνήσουμε από τήν μπόχα και τήν άρρώστια, ώστόσο θά είναι πιό δίκαιη ή ισότητα μέσα στην άθλιότητα και τήν άνευθυνότητα.

Κυνισμός

'Εκείνο που περισσότερο έξοργίζει στην περίπτωση του 'Ελαιώνα είναι ό κυνισμός. Τό άπτι του κ. Μάνου δέν ιδρώνει μέ τίποτε, φτάνει από τον 'Ελαιώνα νά έξυπηρετηθούν οι άνθρωποι της τάξης του, φτάνει νά έξυπηρετηθούν οι εϊσπρακτικές ανάγκες της κυβερνήσης του. 'Αλλά πιό πολύ άπ' τον κυνισμό της κυβέρνησης έξοργίζει ό κυνισμός των παραδοκούντων άρπακτικών. Κι άκόμη πιό πολύ είναι έξοργιστική ή δική μας στάση που τους κοιτάμε μέ άπάθεια...

Σκουπίδια II

Ξεσηκώνονται πλέον οι δήμοι που γειτονεύουν μέ τίς χωματερές των σκουπιδιών της πρωτεύουσας και άπειλούν γιά τό όριστικό κλείσιμό τους. Και φαίνεται πώς σήμερα αυτή ή άπειλή έπαψε πιά ν' αποτελεϊ διαπραγματευτικό όπλο γιά τήν άξηση του τιμήματος έξαγοράς της άνοχής τους νά φιλοξενούν στην περιοχή τους τά υπόλοιπα της καταναλωτικής άκράτειάς μας και νά διαγωνίζονται ταυτόχρονα τήν υποβάθμισή τους.

Τά νεκροταφεία των άποκαθαρμάτων του πολιτισμού μας γέμισαν, στόμωσαν οι τάφοι και έξελίσσονται σέ έστίες μόλυνσης, που άπειλούν όλους μας και πρώτα άπ' όλους τους κατοίκους των γειτονικών περιοχών. Τό ύπουργείο 'Εσωτερικών ύποχρεώνεται νά έγκαταλείψει πρόσκαιρα τή χρόνια άδιαφορία του, άναζητώντας νέες χωματερές που θά δώσουν διέξοδο ήριστικές λύσεις στό πρόβλημα. 'Ο Τύπος και οι «ειδικοί» ένθουμούνται πώς «όλίγο» Ευρωπαίοι είμαστε άφού δέν εφαρμόσαμε άκόμη τή σύγχρονη μέθοδο της ανακύκλωσης των σκουπιδιών γιά τήν έξάλειψη του προβλήματος. 'Όστόσο οι νέες χωματερές δέν βρίσκονται εύκολα, ιδίως όταν ή γή σπανίζει, άφού τήν έμπορεύεται άκόμη και τό κράτος, και ή τεχνική της ανακύκλωσης προσκρούει στά έμπόδια του μεγάλου κόστους, της άνοργανωσιιάς των άρμόδιων φορέων και της νοστορίας του ώχαδερφισμού των Νεοελλήνων. 'Ακόμη όμως κι αν ύποθέσουμε πως εύτυχοίμε και παρακάμπτονται όλα αυτά τά έμπόδια που δημιουργούν τό σημερινό άδιέξοδο, δέν θεραπεύουμε τή νόσο, αλλά μεταθέτουμε γι' άργότερα τήν εκδήλωση των συμπτωμάτων της. Στόν φαύλο κύκλο της κοινωνίας της κατανάλωσης άξάνουν διαρκώς και οι ήγχοι των άχρηστων, των περιττών και των περιττωμάτων άπ' τά όποια πρέπει ν' άλλάγοίμε γιά νά γευτοίμε τίς όλοένα και λιγότερες χαρές της.

Τά οικονομικά του ΚΚΕ

Πραγματοποιήθηκε πριν λίγες μέρες ή συνεδρίαση της Κ.Ε. του ΚΚΕ μέ άντικείμενο τά οικονομικά του κόμματος. Και σέ αυτή τή συζήτηση και παρά τίς προηγηθείσες και άξημένες διαμαρτυρίες, τά μέλη της δέν έγιναν κοινωνοί του μυστικού του είδους και της έκτασης των κομματικών επιχειρήσεων, του εβρους και της άξίας των περιουσιακών στοιχείων. Οι κεντροεπίτροποι δέν εκλήθησαν νά πληροφορηθούν αυτά τά στοιχεία, ούτε νά γνωματεύσουν γιά τή διαχείρισή τους, αλλά ν' άποδεχθούν τά άποτελέσματα χρήσεως και νά μοιραστούν μέ τους ελάχιστους διαχειριστές τίς ευθύνες των περικοπών, λόγω της περιόδου των «ισχνών άγελάδων» που διέρχεται τό κόμμα. Δέν μπορούμε νά ύπεισέλθουμε στην ούσία της ύποθέσεως, ή όποια έμφανίζεται πολύ μπλεγμένη, όταν από τή μία μεριά γίνονται

καταγγελίες για μεγάλες και παντοειδείς επιχειρήσεις, για μεγάλα άνομα κέρδη και ξέπλυμα χρήματος και από την άλλη καταγγέλλονται επίσης νέες συνωμοσίες κατά του κόμματος από τους κάθε είδους και χρώματος έχθρους του.

Θά σταθούμε όμως σε μία πλευρά του ζητήματος, ή όποια χωρίς αμφιβολία δικαιώνει τους δογματικούς έναντι των ανανεωτικών, τους παλιούς διαχειριστές έναντι των νέων υποψήφιων αντικαταστατών τους. Το ΚΚΕ ανέκαθεν έκανε σφύρινα και αποτελεσματική διαχείριση της περιουσίας του και δεν έχουν δίκιο όσοι ψέγουν το έρατοίο για την τακτική και τις επιλογές του. Διαχειρίστηκε κατά τον καλύτερο τρόπο τις ιδέες και την ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος, αποταμίευσε και επένδυσε αποτελεσματικά την υπεραξία από τις θυσίες και την έθελοντική εργασία του κόσμου του και τα έσοδα από τις προσφορές του, διετέλεσε επιτυχημένως «αντιπρόσωπος» της ΕΣΣΔ και του τώως σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Και όλα αυτά χάρη στο σταθερό στόλ δουλειάς, των στεγανών, των εν κρυπτώ αποφάσεων, της αποκάλυψης και της δημοσιοποίησης μόνον όσων «συμφέρουν το λαό». Σήμερα, που για λόγους πέραν των δυνάμεών του έκλεισαν οι αντιπροσωπείες, εξέλιπε ή πρόσδους από την πολιτική του και δεν «πουλούν» οι ιδέες του, είναι δυνατό να «ξοδέψει» και την υλική δύναμη που του άπόμενε για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του, τις μυστικές πηγές του και το χρήμα του;

Νά σώσουμε την ψυχή μας

Ή αναλαμβάνουμε μία πρωτοβουλία υπέρ των Κούρδων που σφάζονται από τον Σαντάμ «για να σώσουμε την ψυχή μας», είπε ο Μίκης Θεοδωράκης σε συνέντευξη Τύπου που οργάνωσε η επιτροπή συμπράστασης στους Κούρδους. Ή πρωτοβουλία αξιέπαινη και μακάρι κάτι να γίνει. Όχι όμως βοηθώντας τους Κούρδους διότι θά βρούμε και μεεις τον τρόπο να βγούμε από τα χάλια μας, με μία πράξη γενναιοδωρίας. Όχι, εύτυχως που υπάρχουν οι Κούρδοι, για να μην πάμε κολασμένοι.

Έκκληση

Αντιγράφουμε από τις εφημερίδες και υιοθετούμε την Έκκληση του Βίκτωρ Ίβάνοβιτς, εκπροσώπου του Παραρτήματος της Ένώσεως των Πολιτών της Ρουμανίας στην Ελλάδα:

Ήνάμεσα στις εκπλήξεις που μάς επιφύλασσε τελευταία ή «πρωτότυπη δημοκρατία» που εγκαθιδρύθηκε στη Ρουμανία υπό την αιγίδα του Μετώπου Έθνικής Σωτηρίας και καθιερώθηκε από τα ρόπαλα των άνθρακωρύχων τον Ίούνιο του 1990, απεριθωμείται από τον Μάρτιο του τρέχοντος έτους και ή σωματική βία έναντι των ανθρώπων του πνεύματος.

Έτσι, μία ομάδα εθρωστων «αγνώστων» επετέθη και ξυλοκόπησε μπροστά στο σπίτι του, στο Βουκουρέστι, τον καθηγητή πανεπιστημίου, εξέχοντα έλληνοιστή, φιλόσοφο και ποιητή Petru Cretia, κατηγορώντας τον —έν μέσω χυδαιότατων ύβρων— ότι διαδίδει μεταξύ των φοιτητών του «φασιστικές» και «άποσταθεροποιητικές» ιδέες (τίς ίδιες ίσως που προέτρεψαν τη σπουδάζουσα νεολαία να αντιμετωπίσει τον Δεκέμβριο του 1989 τα τεθωρακισμένα και τα πολυβόλα της δικτατορίας με μοναδικό τό τραγικό σύνθημα: «Θά πεθάνουμε και θά είμαστε ελεύθεροι!», και όπωσδήποτε οι ίδιες με τίς όποιες οι ήρωικοί «άλητες» άψηφισαν για 50 συνεχόμενες ήμέρες, στην πλατεία του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου, την έξουσία των σφετεριστών της

ρουμανικής έπαναστάσεως).

Τόν ίδιο μήνα, της ίδιας μεταχειρίσεως έτυχε ό συγγραφέας Banu Radulescu, ό όποιος —όποια σύμπτωσις!— προωθέη την «άποσταθεροποιητική» πρωτοβουλία της εκδόσεως του περιοδικού «Memoria» («Ή μνήμη»). Μέσα από τίς σελίδες του καταγγέλλονται, με όνοματεπώνυμο και άκριβέστατα στοιχεία, οι βασανιστές και δήμιοι της καταχθόνιας «Σεκουριτάτε». Τέλος, στη Γενεύη, στην κατοικία του καθηγητού Dumitru Mazilu, ενός από τα ίδρυτικά στελέχη του Μετώπου Έθνικής Σωτηρίας, που εγκατέλειψε την παράταξη αυτή τον Ίανουάριο 1990, εισέβαλε μία ομάδα «μπράβων» που όμιλούσαν άπταιστα ρουμανικά και που τον ξυλοκόπησαν άγρίως. Ό καθηγητής Μαζίλου θά παρουσίαζε μπροστά στην Έπιτροπή της ΟΥΝΕΣΚΟ, για τα προβλήματα της νεολαίας και κατόπιν αίτήσεως του έν λόγω οργανισμού, μιάν έκθεση για τη σημερινή κατάσταση των νέων της Ρουμανίας· την έκθεση την είχε συντάξει επί Τσαουσέσκου, και μέ κριτικό πνεύμα, αλλά οι νέοι κυβερνώντες του είχαν ύποδειξει να μην τη δημοσιοποιήσει. (...) Άπευθύνουμε λοιπόν έκκληση προς τους Έλληνες συγγραφείς, καλλιτέχνες και πνευματικούς ανθρώπους για άλληλεγγύη μέ τον άγώνα των Ρουμάνων συναδέλφων τους για δημοκρατία. Έπίσης, τους καλούμε να απαιτήσουν από την κυβέρνηση της Ρουμανίας να διαλευκάνει τό συντομότερο και να τιμωρήσει δεόντως παρόμοιες έγκληματικές άποπειρες κατά του πνεύματος.

ΝΕΑ ΚΑΙ ΕΝΙΑΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Ύπό τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70 παρατηροῦμε στὴν Εὐρώπη τὴν πορεία σύγκλισης τῶν ἐθνικῶν πολιτικῶν γιὰ τοὺς μετανάστες. Ἦδη στὸ πλαίσιο τῆς ΕΟΚ ἰσχύει καθεστῶς ἐλεύθερης διακίνησης τῶν ἐργαζομένων, ὀρισμένες δὲ χώρες τῆς Κοινότητας συμφώνησαν νὰ καταργήσουν τὰ μεταξύ τους σύνορα (Συμφωνία τοῦ Schengen), χωρὶς ὅμως ἡ κατάργηση αὐτὴ νὰ ἔχει ἀκόμα ὑλοποιηθεῖ. Γιατί ὅσο δύσκολο εἶναι νὰ φτιάξεις χωρὶς τὴ βία σύνορα, ἄλλο τόσο δύσκολο εἶναι καὶ νὰ τὰ καταργήσεις.

Τοὺς λόγους τῆς σύγκλισης τῶν ἐθνικῶν πολιτικῶν γιὰ τοὺς μετανάστες πρέπει νὰ τοὺς ἀναζητήσουμε στὴν κρίση τῆς ἀπασχόλησης ποὺ ἐνδημεῖ στὴν Εὐρώπη ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια καὶ στὴν ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτῆρα τῆς εὐρωπαϊκῆς μετανάστευσης. Πράγματι ἐνῶ ἡ μετανάστευση πρὸς τὶς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ξεκίνησε στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ὡς μιά συγκυριακὴ χρησιμοποίησις ξένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας τῶν εὐρωπαϊκῶν οἰκονομιῶν καὶ κυρίως τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, κατέληξε σὲ δομικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν οἰκονομιῶν. Χρησιμοποιήθηκε ὄχι μόνον γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ξεπέραςμα τῶν δυσλειουργιῶν τῆς κατατμημένης ἀγορᾶς ἐργασίας καὶ γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ ἐλλύγιστων μορφῶν ἀπασχόλησης.

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτῆρα τῆς εὐρωπαϊκῆς μετανάστευσης ὡδήγησε στὴν ἐπιμήκυνση τοῦ χρόνου παραμονῆς τῶν μεταναστῶν, στὴ συγκέντρωση τῶν οἰκογενειῶν, στὴ δημιουργία συμπαγῶν ἐθνικῶν κοινοτήτων στὶς χώρες ὑποδοχῆς, στὸ πέρασμα ἐνὸς τμήματος τῶν μεταναστῶν ἀπὸ τὸν

δευτερογενῆ στὸν τριτογενῆ τομέα, στὴ δημιουργία νέων ἀναγκῶν, τέλος δὲ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ξενοφοβίας καὶ τοῦ ρατσισμοῦ.

Παράλληλα οἱ χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης δέχτηκαν ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ πολιτικῶν προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπη καὶ τὶς χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου.

Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ποὺ παρουσιάσα μέ τηλεγραφικὸ τρόπο χαρακτηρίζουν ὅλες τὶς χώρες τῆς ΕΟΚ οἱ ὁποῖες στήριξαν, σὲ μεγάλο βαθμὸ, τὴν ἀνάπτυξή τους στὴ χρησιμοποίησις ξένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Σὲ κάποιον δὲ ποσοστὸ ἀφοροῦν καὶ τὴν Ἑλλάδα.

Πράγματι, τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ χώρα ἀποστολῆς μεταναστῶν, μέ περίπου 1.300.000 μετανάστες ἀνάμεσα στὸ 1955 καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '80, ἔγινε χώρα ὑποδοχῆς μεταναστῶν μέ ἀγνωστο ἀριθμὸ εἰσόδων ἀνά ἔτος. Ἐκτός ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ποὺ ἐπιστρέφουν ὀριστικὰ ἀπὸ τὶς χώρες ὑποδοχῆς Ἑλλήνων μεταναστῶν, ἔχουμε τὸ κύμα τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Σοβιετικὴ Ἐνωση καὶ τὴν Ἀλβανία καὶ τοὺς μετανάστες — νόμιμους ἢ παράνομους — ποὺ ἔρχονται ἀπὸ διάφορες χώρες τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς.

Ἡ Ἑλλάδα στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθεῖ τὶς ἄλλες χώρες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Νότου, ποὺ ἦταν κι αὐτές γιὰ μεγάλη περίοδο χώρες ἀποστολῆς μεταναστῶν (Ἰταλία, Ἰσπανία, Πορτογαλία). Γιὰ μεγαλύτερη ἀκρίβεια πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι σήμερα χώρα ταυτόχρονα ἀποστολῆς καὶ ὑποδοχῆς μεταναστῶν. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ στατιστικὴ παρακολούθηση τοῦ φαινομένου ἔχει σταματήσει ἀπὸ τὸ 1977, ἀπὸ πηγῆς τῶν χωρῶν ὑποδοχῆς μπορούμε, ἔστω καὶ μέ ἑλλιπὴ τρόπο, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐτήσια ροὴ Ἑλλήνων μεταναστῶν πρὸς αὐτές τὶς χώρες. Ἡ ὁποία βέβαια εἶναι σαφῶς μικρότερη ἀπὸ αὐτὴ τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὅταν ἡ μετανάστευση σὲ ὀρισμένες περιόδους ξεπερνοῦσε τὴν φυσικὴ ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπὸ τὸ 1975 καὶ μετὰ ἡ ἐτήσια μετανάστευση Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι μικρότερη, κατὰ περίοδους δὲ σημαντικὰ μικρότερη, ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή Ἑλλήνων σὺν τὴν εἰσδο ἀλλοδαπῶν.

Στὸ μέλλον ἡ Ἑλλάδα θὰ συνεχίσει νὰ εἶναι χώρα ὑποδοχῆς μεταναστῶν. Παράλληλα ἡ ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἐργαζομένων, ὅπως προβλέπεται στὴν Συνθήκη τῆς Ρώμης καὶ τὴν Ἐνιαία

Πράξη, θα αυξήσει την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, τό όποιο πίο ελεύθερα από όσο στό παρελθόν θά ακολουθήσει την κινητικότητα του κεφαλαίου και τήν αναδιάρθρωση τής παραγωγής. 'Η ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων στόν τριτογενή τομέα τής ελληνικής οικονομίας (τράπεζες, ασφάλειες, τουρισμός) θά συνοδευτεί από μεταναστεύσεις πρós τήν 'Ελλάδα Εύρωπαίων από τίσ βόρειες χώρες τής ΕΟΚ. "Όσο δέ γιά τούς "Ελληνες, κάτι θά βρουν νά κάνουν στόν δευτερογενή και τόν παραδοσιακό τριτογενή τομέα τών χωρών τής Βόρειας Εύρώπης. 'Από τό 1988 πού ενεργοποιήθηκε τό καθεστώς τής ελεύθερης διακίνησης γιά τούς "Ελληνες εργαζομένους, ή μεταναστευση πρós τίσ χώρες τής Κοινότητας και ειδικά τήν Δυτική Γερμανία αυξήθηκε. 'Από τό 1982 μέχρι και τό 1987 ή ετήσια μετανάστευση τών 'Ελλήνων στή Δυτική Γερμανία κυμάνθηκε από 9,3 έως 15,5 χιλιάδες άτομα. Τό 1988 έφτασε τίσ 33 χιλιάδες.

"Όμως σήμερα στήν 'Ελλάδα τά προβλήματα πού πρέπει νά αντιμετωπιστούν άφορούν κυρίως αυτούς πού έρχονται και όχι αυτούς πού φεύγουν. Γιατί εκατοντάδες χιλιάδες άνηρωποι γίνονται αντικείμενο τής πίο στυγνής εκμετάλλευσης από επιχειρηματίες μικρούς και μεγάλους, ξενοδόχους και ιδιοκτήτες άθλιων καταλυμάτων και διάφορους μεσάζοντες πού κερδοσκοπούν μέ τήν άγωνία αυτών τών ανθρώπων γιά κάποια στέγη και κάποιο, τό όποιοδήποτε, μεροκάματο. Συχνά ή διάρκεια τής άπασχόλησης σέ κομιστικές δουλειές ξεπερνάει τίσ δώδεκα ώρες τήν ήμέρα και άκόμα πίο συχνά τό μεροκάματο δέν ξεπερνάει τίσ δύο χιλιάδες δραχμές. Πολλές δέ είναι οι περιπτώσεις ειδικευμένων ή και μέ πανεπιστημιακές σπουδές άτόμων πού ουλεύουν ως οικιακοί βοηθοί, γκαρσόνια, οικοδόμοι, νυχτοφύλακες κ.λπ. Μιά παρένθεση ίσως στή ζωή τους άλλα μία παρένθεση άδύνητή.

Βρισκόμαστε μπροστά σέ μία τρομακτική σπατάλη δυνάμεων και συγχρόνως μπροστά σέ μία εβκόλη και έπονεϊδίστη πηγή πλουτισμού στό χώρο τής παραγωγής και τών υπηρεσιών. 'Η κατατημένη άγορά εργασίας στήν 'Ελλάδα έχει βρει στους ξένους εργάτες τή δεξαμενή πού θά επιτρέψει τήν άναπαραγωγή τής. "Ο άριθμός τών μεταναστών θά μεγαλώνει συνεχώς. 'Η μείωση του άριθμού τών νόμιμων μεταναστών θά συνοδεύεται μέ τήν αύξηση του άριθμού τών παράνομων άκόμα κι άν ένταθούν τά μέτρα γιά τήν καταπολέμηση τής παράνομης μετανάστευσης. Οι άπελάσεις θά συνοδεύονται από νέες άφίξεις, γιατί πολλή δυστυχία έχει σωρευτεί στίς χώρες πού μäs περιβάλλουν. 'Ακόμα κι άν οι συνθήκες γιά τούς ξένους γίνουν

χειρότερες άπ' αυτές πού είναι σήμερα, ή 'Ελλάδα θά είναι γιά τούς πολιτικούς και τούς οικονομικούς πρόσφυγες ή γέφυρα σύγδεσής τους μέ τίσ χώρες τής Δυτικής Εύρώπης και τίσ άλλες βιομηχανικές χώρες.

Οι κοινοτικοί μετανάστες και οι άλλοι

Σήμερα στίς χώρες τής ΕΟΚ έχουμε 13 εκατομμύρια μετανάστες. 'Από αυτούς τά 7,8 εκατομμύρια είναι πολίτες κάποιας χώρας τής Κοινότητας και τά 1,8 εκατομμύρια είναι Βορειοαμερικανοί, 'Ιάπωνες ή έρχονται από χώρες τής Δυτικής Εύρώπης πού δέν είναι μέλη τής ΕΟΚ. Αυτοί κατά τεκμήριο δέν θεωρούν τόν έαυτό τους μετανάστη και ή κοινή γνώμη στίς χώρες τής ΕΟΚ δέν τούς θεωρεί μετανάστες.

Οι ένδοκοινοτικές μεταναστεύσεις δέν φαίνεται ότι θά βάλουν ιδιαίτερα προβλήματα όυτε γιά τούς μετανάστες αυτής τής κατηγορίας, πού προστατεύονται μέ τό καθεστώς τής ελεύθερης διακίνησης, όυτε γιά τίσ χώρες άποστολής και ύποδοχής. Πρόκειται γιά μεταναστεύσεις πού έντάσσονται στήν λογική, τίσ άνάγκες και τίσ ρυθμίσεις τής ένιαίας έσωτερικής άγοράς και άφορούν πληθυσμούς οι όποιοί στό κάτω κάτω άνήκουν στήν «καλύτερη» φυλή, πιστεύουν στήν «καλύτερη» θρησκεία και έχουν κοινές πολιτιστικές άναφορές. Κι ως είναι Σικελοί, 'Ανδαλουσιανοί, Πορτογάλοι, "Ελληνες. "Έτσι κι άλλως θά ξεχωρίζουν άπό τούς "Αραβες, άπό τούς μετανάστες άπό τή Μαύρη 'Αφρική, τούς 'Ασιάτες πού δέν είναι όυτε λευκοί, όυτε χριστιανοί και δέν κατάφεραν νά άποκαταστήσουν κάποια σχέση μέ τόν Πλάτωνα.

Και μένουν οι άλλοι. Τά έξι περίπου εκατομμύρια μετανάστες πού έρχονται άπό χώρες του Τρίτου Κόσμου. Τή Βόρεια 'Αφρική, τή Μαύρη 'Αφρική, τήν 'Ασία.

Πέρα από τά έξι αυτά εκατομμύρια μεταναστών πού έχουν κάρτα παραμονής και εργασίας και είναι νόμιμα έγκατεστημένοι στίς χώρες τής Κοινότητας, έχουμε και μερικά άκόμα εκατομμύρια, άγνωστο πόσα, παράνομων μεταναστών πού χωρίς κάρτα παραμονής και εργασίας, μέ τήν ψυχή στό στόμα, προσπαθούν νά επιβιώσουν σ' αυτές τίσ χώρες.

"Έτσι λοιπόν, μέ βάση αυτές τίσ διακρίσεις, έχουμε σήμερα στίς χώρες τής ΕΟΚ διαφορετικές κατηγορίες πολιτών και μή. Σέ κάθε χώρα μπορούμε νά διακρίνουμε:

1. Τούς πολίτες τής χώρας.
2. Τούς μετανάστες πού είναι ύπηκοοι κάποιου κράτους-μέλους τής

Κοινότητας και μέ αυτή τους τήν ιδιότητα ύπόκεινται στό καθεστώς τής ελεύθερης διακίνησης τών εργαζομένων.

3. Τούς μετανάστες πού είναι ύπηκοοι κάποιου κράτους-μέλους τής Κοινότητας χωρίς όμως νά άπολαμβάνουν άκόμα πλήρως τών διατάξεων τής ελεύθερης διακίνησης ('Ισπανοί και Πορτογάλοι μέχρι τό τέλος του 1992).

4. Τούς μετανάστες πού έρχονται άπό χώρες πού έχουν ύπογράψει μέ τήν Κοινότητα συνθήκη σύνδεσης και πού ένδεχομένως θά γίνουν κάποτε μέλη τής. 'Η περίπτωση τής Τουρκίας πού έκανε αίτηση τό 1987 γιά πλήρη ένταξη είναι ή πίο ένδιαφέρουσα. Οι Τούρκοι μετανάστες στίς χώρες τής Κοινότητας, και κυρίως τά εκατομμύρια τών Τούρκων πού θέλουν νά μεταναστεύσουν, άποτελούν ένα άπό τά κύρια προβλήματα πού θά δημιουργήσει ή πιθανή ένταξη τής Τουρκίας. "Όλοι οι έταίροι ή σχεδόν όλοι θέλουν τήν Τουρκία στήν ΕΟΚ αλλά κανείς ή σχεδόν κανείς δέν θέλει τούς Τούρκους. Τουλάχιστον αυτή τήν περίοδο.

5. Τούς μετανάστες πού έρχονται άπό τρίτες χώρες.

6. Τά μέλη τών οικογενειών τών μεταναστών πού είναι νόμιμα έγκατεστημένοι και κάνουν χρήση τών διατάξεων γιά τή συγκέντρωση τών οικογενειών.

7. Τούς παράνομους μετανάστες.

8. Τούς πρόσφυγες.

Οι διάφορες αυτές κατηγορίες του πληθυσμού ύπόκεινται σέ διαφορετικό καθεστώς. "Έχουν δηλαδή διαφορετικά δικαιώματα σ' ό,τι άφορά τούς όρους έγκατάστασής τους και τήν πρόσβαση τους στήν άγορά εργασίας. Παρά τό γεγονός ότι όλοι ύπόκεινται στήν ίδια οικονομική λογική, ή όποία δέν κάνει φυλετικές ή θρησκευτικές διακρίσεις, οι όροι άπασχόλησής τους, επαγγελματικής κατάρτισης, κοινωνικής κάλυψης και εξέλιξης στό έπάγγελμα διαφέρουν. Σ' όλες τίσ χώρες τής ΕΟΚ ή κατάσταση τών μεταναστών και ειδικότερα τών μεταναστών πού έρχονται άπό χώρες του Τρίτου Κόσμου είναι προβληματική.

Σύμφωνα μέ στοιχεία τής Κοινότητας, τό 25% τών προσφύγων, τών ένθικων μειονοτήτων και τών μεταναστών είναι άνεργοι και 60% άπό αυτούς πού έχουν δουλειά είναι ύποαπασχολούμενοι. Στους πρόσφυγες τό ποσοστό τών άνέργων ξεπερνά τό 45% και τών ύποαπασχολούμενων άγγίζει τό 70%.

'Η άνεργία χτυπάει πολύ περισσότερο τούς ξένους άπό τούς ντόπιους. Στο Βέλγιο ή άνεργία τών ξένων φτάνει τό 15,3% ενώ ή μέση άνεργία βρίσκεται στό 9%. Στήν Γερμανία ή άνεργία τών ξένων φτάνει τό 12% και ή μέση άνεργία, εκτός άνατολικών πε-

ριοχών, τό 5,5%. Στή Γαλλία τά αντίστοιχα ποσοστά είναι 11,7% καί 9,8% καί στήν Όλλανδία 11,9% καί 8,3%. Καί βέβαια όρισμένες έθνικότητες πλήττονται από τήν άνεργία πολύ περισσότερο από άλλες. Γιατί ή μετανάστευση στήν Εύρώπη γίνεται όλο καί περισσότερο επιλεκτική.

Η παρουσίαση όλων τών προβλημάτων πού αντιμετώπιζουν οί μετανάστες θά μάς πηγαινε πολύ μακριά. Περιορίζομαι στό πρόβλημα τής άπασχόλησης, γιατί ό μετανάστης υπάρχει καί άποκτά δικαιώματα στό βαθμό πού έχει δουλειά. "Αν γιά τόν ντόπιο ή άνεργία είναι ένα τραγικό συμβάν, ό μετανάστης, έκτός από τήν τραγική κατάσταση πού αντιμετώπιζει όταν βρίσκεται χωρίς δουλειά, χάνει καί τόν λόγο παραμονής του στήν χώρα ύποδοχής. Οί άρχές τής χώρας μπορούν νά τόν απέλασουν άνά πάσα στιγμή.

Η πολιτική τών χωρών ύποδοχής

Ξεκίνησα μέ τή διαπίστωση ότι τά τελευταία χρόνια παρατηρούμε στήν Εύρώπη σύγκλιση τών έθνικών πολιτικών τών χωρών πού δέχτηκαν στό παρελθόν καί εξακολουθούν νά δέχονται

μετανάστες. Σέ τί άποβλέπει αύτή ή νέα, καί σέ με'άλο βαθμό ένιαία, μεταναστευτική πολιτική; Για τίς χώρες τής ΕΟΚ τά μέτρα πού εφαρμόζονται στοχεύουν:

— Στήν ύλοποίηση τής ελεύθερης κυκλοφορίας τών προσώπων πού είναι υπήκοοι κάποιου κράτους-μέλους, όπως προβλέπουν οί συνθήκες καί οί οδηγίες.

— Στόν περιορισμό καί γιά μερικούς στή διακοπή τών μεταναστεύσεων από τίς χώρες του Τρίτου Κόσμου.

— Στήν καταπολέμηση τής παράνομης μετανάστευσης.

— Στόν περιορισμό του άριθμού τών προσφύγων.

— Στήν ένσωμάτωση τών μεταναστών πού ζουνε νόμιμα στίς χώρες-μέλη.

— Στή συγκέντρωση τών οικογενειών τών μεταναστών πού έκπληρούν τούς όρους γιά τήν άσκηση αυτού του δικαιώματος.

Όρισμένοι από αυτούς τούς στόχους είναι δύσκολο νά επιτευχθούν, άλλοι δέ μπορούν μέν νά έκφράζουν μία γενικότερη πολιτική βούληση, προσκρούουν όμως στήν οικονομική λογική του προτύπου ανάπτυξης τών χωρών ύποδοχής. Όρισμένοι, τέλος, είναι άντιφατικοί μεταξύ τους.

Πιο συγκεκριμένα, ή διακοπή τών μεταναστευτικών ροών από τίς χώρες του Τρίτου Κόσμου σημαίνει στήν πράξη τό κλείσιμο τών συνόρων τής Κοινότητας γιά όλα σχεδόν τά άτομα πού έρχονται από αυτές τίς χώρες. "Όχι μόνο ή ροή τών μεταναστών θά πρέπει νά έλεγχθεί αλλά καί οί ροές άλλων κατηγοριών όπως οί φοιτητές, οί τουρίστες κ.λπ. Είναι αυτό δυνατόν; Μπορούν χώρες όπως ή Όταλία, ή Όσπανία, ή Όλλάδα, ή Γαλλία αλλά καί οί άλλες χώρες τής ΕΟΚ νά θυσιάσουν τήν τουριστική τους δραστηριότητα; "Ας δούμε τήν περίπτωση τής Όταλίας. Τό 1989 133 έκατομμύρια ξένοι πέρασαν από τήν Όταλία μέ προορισμό μία άλλη χώρα καί 46 έκατομμύρια πήγαν στήν Όταλία ως τουρίστες. Καί βέβαια πολλοί από αυτούς έχουν ως στόχο τήν έγκατάστασή τους στήν Όταλία ή σέ κάποια άλλη χώρα τής Εύρώπης.

Οί παράνομοι μετανάστες πού κάθε χρόνο πληθαίνουν σ' όλες τίς χώρες τής Κοινότητας είναι ή άπόδειξη τής άδυναμίας άποτελεσματικού έλέγχου τών συνόρων.

Η εξέλιξη στίς συγκοινωνίες καί τίς έπικοινωνίες μικρυνε τήν άπόσταση ανάμεσα στήν Εύρώπη καί τίς χώρες του Τρίτου Κόσμου. Λίγες μόνοι ώρες χωρίζουν τίς χώρες τής Όφρικής καί τής Όσίας από τίς μεγάλες μητροπόλεις τής Εύρώπης. "Όσο δέ δύσκολη καί νά γίνει ή χορήγηση βίζας, είναι άδύνατο νά έλεγχθούν τά κυκλώματα εισόδου λαθρομεταναστών.

Η ύπαρξη παράνομης μετανάστευσης ύπακούει στήν οικονομική λογική του συστήματος καί άνατρέπει τήν έκφρασμένη πολιτική βούληση γιά έλεγχο τής μετανάστευσης. Οί επιχειρηματίες τών βιομηχανικών χωρών τής ΕΟΚ παραπονιούνται όχι μόνο γιά τήν έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού αλλά σέ πολλές περιπτώσεις καί άνειδίκευτου. Οί παράνομοι μετανάστες καλύπτουν τίς ανάγκες σέ άνειδίκευτο προσωπικό μέ τρόπο βραχυχρόνια έστω έπωφελη γιά τίς επιχειρήσεις πού τούς άπασχολούν. Κι άς ψηφίζονται νόμοι έναντίον τής χρησιμοποίησης παρανόμων.

Η ύπαρξη συμπαγών έθνικών κοινοτήτων σέ πολλές χώρες τής Κοινότητας άποτελεί έναν πρόσθετο παράγοντα προώθησης τής παράνομης μετανάστευσης. Οί κοινότητες αυτές άποτελούν γιά τούς παράνομους μετανάστες τά δίκτυα ύποδοχής καί κάλυψής τους. Η δημιουργία μηχανισμών πού θά επέτρεπαν ένδεχομένως τόν άποτελεσματικό έλεγχο τών συνόρων τής Κοινότητας θά τήν μετέτρεπε σέ ένα άστυνομικό κράτος μέ άπρόβλεπτες συνέπειες καί θά έβαζε σέ κίνδυνο τίς ελευθερίες όλων.

"Όλα δείχνουν ότι οί χώρες τής Κοινότητας θά συνεχίσουν στό μέλλον νά

άπορροφούν μετανάστες από τρίτες χώρες. Η πληθυσμιακή εξέλιξη όλων των χωρών της Κοινότητας, με εξαίρεση την Ίρλανδία, θα οδηγήσει μελλοντικά σε μία δραματική πολλές φορές μείωση του ενεργού πληθυσμού και στην ανάγκη εισαγωγής εργατικών χεριών από τρίτες χώρες. Ακόμα, παρά την ανεργία στις χώρες της Κοινότητας, οι κοπιαστικές, κακοπληρωμένες και υποβαθμισμένες κοινωνικά εργασίες θα συνεχίσουν να καλύπτονται σε μεγάλο ποσοστό από μετανάστες. Οι μετανάστες θα έχουν επίσης έντονη παρουσία εκτός από την παραοικονομία και σε άλλες μορφές άτυπης απασχόλησης.

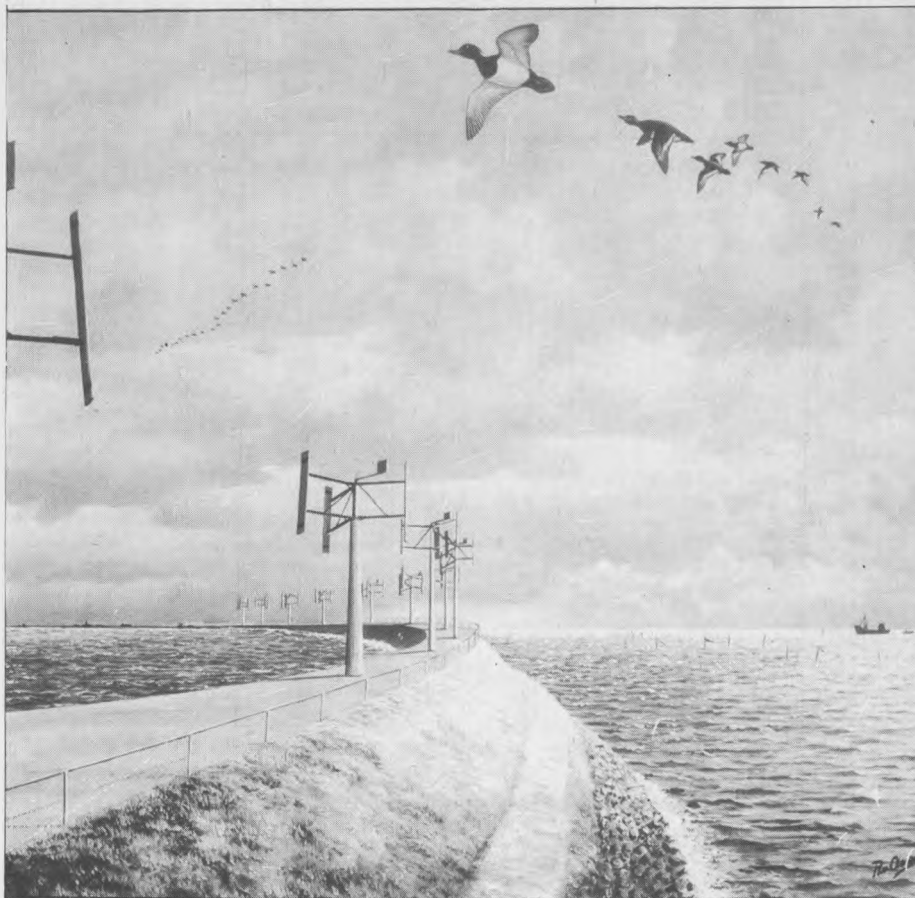
Ο στόχος της ελεύθερης διακίνησης στο εσωτερικό της Κοινότητας των προσώπων που είναι πολίτες ενός κράτους-μέλους δεν βάζει ιδιαίτερα προβλήματα, αν βέβαια καθοριστούν κοινοί κανόνες χορήγησης της ιθαγένειας στα διάφορα κράτη μέλη. Αλλωστε, κυρίως μέσω της ελεύθερης διακίνησης των προσώπων ή ολοκλήρωση της Εύρωπης θα γίνει πραγματικότητα.

Όμως κι εδώ η οικονομική λογική είναι πιο ισχυρή από την πολιτική βούληση. Η ελεύθερη διακίνηση αφορά τους εργαζομένους και τις οικογένειές τους. Πρόκειται δηλαδή για τη δημιουργία ενιαίας αγοράς εργασίας και όχι για κατάργηση των συνόρων. Τουλάχιστον όχι ακόμα.

Ο περιορισμός του αριθμού των πολιτικών προσφύγων που γίνονται δεκτοί στις χώρες της Κοινότητας είναι σχετικά εβκόλη υπόθεση, κυρίως τώρα και όσο οι χώρες της Ανατολικής Εύρωπης ακολουθούν τον ίδιο δρόμο και οι κάτοικοί τους δεν έχουν πια πολιτικούς λόγους για να τις εγκαταλείπουν. Αν παρ' όλ' αυτά επιμένουν να φεύγουν, τότε εμπίπτουν στον στόχο του έλέγχου των μεταναστεύσεων από τρίτες χώρες ή από χώρες του Τρίτου Κόσμου, μία και η διαλυμένος Δεύτερος Κόσμος εξομοιώνεται όλο και περισσότερο με τον Τρίτο. Με όρισμένα ελαφρυντικά. Την επαγγελματική τους κατάρτιση, το χρώμα τους και τη θρησκεία τους.

Η χορήγηση του δικαιώματος πολιτικού ασύλου είναι πολιτική απόφαση και εξαρτάται από τις πολιτικές επιλογές της συγκεκριμένης περιόδου.

Σήμερα σε όλες τις χώρες της Κοινότητας τα κριτήρια για τη χορήγηση πολιτικού ασύλου γίνονται όλο και πιο περιοριστικά. Όλο δέ και περισσότερο οι πολιτικοί πρόσφυγες χαρακτηρίζονται ως οικονομικοί πρόσφυγες και οι αιτήσεις τους για χορήγηση ασύλου απορρίπτονται. Βέβαια τα πράγματα θα δυσκολέψουν αν στις χώρες της Ανατολικής Εύρωπης δημιουργηθούν προβλήματα ή αν τό ανερχόμενο Ίσ-

λάμ στις αραβικές χώρες ώθήσει τους δημοκρατικούς Άραβες στην έξορία. Σ' αυτές τις περιπτώσεις οι χώρες της Κοινότητας, για ιστορικούς και άλλους λόγους, θα υποχρεωθούν να αλλάξουν πολιτική.

Ο στόχος της συγκέντρωσης των οικογενειών συνδέεται με τον στόχο της ενσωμάτωσης των μεταναστών που ζουν νόμιμα στις χώρες της Κοινότητας. Γιατί η ενσωμάτωση προϋποθέτει τη συγκέντρωση των οικογενειών. Βέβαια, αν ο στόχος του περιορισμού της εισόδου μεταναστών με νόμιμους τρόπους επιτευχθεί κάποτε, η συγκέντρωση των οικογενειών θα ολοκληρωθεί κι αυτή ή μορφή μετανάστευσης θα χάσει την σημασία που έχει σήμερα.

Αφσα για τό τέλος τόν στόχο της ενσωμάτωσης των μεταναστών γιατί είναι σήμερα στην ΕΟΚ τό πιο πολυσυζητημένο θέμα και γιατί όλο και περισσότερο εμφανίζεται ως ή μοναδική λύση για τούς μετανάστες που ζουν νόμιμα στις χώρες της Κοινότητας.

Γιά νά καταλάβουμε τήν σημασία που έχει τό αίτημα της ενσωμάτωσης των μεταναστών, ως επιστρέψουμε στις συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι

μετανάστες. Τόν Σεπτέμβριο του 1990 δημοσιεύθηκε από τήν Κοινότητα ή έκθεση μίας Έπιτροπής εμπειρογνομώνων μέ τόν τίτλο «Πολιτικές που αφορούν τή μετανάστευση και τήν κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών».

Στό κεφάλαιο για τήν κατάσταση σήμερα ή έκθεση αναφέρει:

«Τόσο οι μετανάστες που έχουν έρθει για νά εργαστούν όσο και ό συνεχώς αυξανόμενος αριθμός των προσφύγων κατέχουν τά χαμηλότερα στρώματα των κοινωνιών μας, παρ' όλο που υπάρχουν κάποιες μεμονωμένες εξαιρέσεις. Αποτελούν μειονεκτούντες πληθυσμούς ή, ακριβέστερα, πληθυσμούς που είναι εκτεθειμένοι σε κινδύνους. Διαρκώς αντιμετώπιζουν τόν κίνδυνο της ανεργίας, υφίστανται τις χειρότερες στεγαστικές συνθήκες, αντιμετωπίζουν τις χειρότερες στην εκπαίδευσή τους και στην επαγγελματική τους κατάρτιση, εν δλίγοις αντιμετωπίζουν τό φάσμα της πλήρους οικονομικής εξαθλίωσης και μάλιστα μέ τόν κίνδυνο νά μήν μπορούν νά ξεφύγουν απ' αυ-

τήν... "Αν οι σημερινοί μετανάστες αφεθούν να τὰ βγάλουν πέρα μόνοι τους, θά μείνουν επί μονίμου βάσεως στά κατώτερα στρώματα της κοινωνίας χωρίς ελπίδα να τὰ εγκαταλείψουν ή να αντικατασταθούν από νέα κύματα μεταναστών. "Η κοινωνία πού τούς περιβάλλει γίνεται έχθρική, αναπτύσσει μηχανισμούς απόρριψης και στιγματισμού και καταφεύγει σέ βάνουσες αστυνομικές μεθόδους, ενισχύοντας μ' αυτό τόν τρόπο τόν φαύλο κύκλο του αποκλεισμού, ό όποιος οδηγεί στην περιθωριοποίηση».

“Ο αποκλεισμός και ή περιθωριοποίηση είναι πολύ επικίνδυνες καταστάσεις κοινωνικά και πολιτικά, κυρίως όταν αφορούν και άλλες κατηγορίες του πληθυσμού, όπως είναι ή περίπτωση στίς χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Γιατί τότε τό πρόβλημα και ή αντίδραση σ' αυτό ξεπερνά την εθνική, φυλετική ή θρησκευτική βάση πού θά τό μετέτρεπε σέ ένα γεγονός περιορισμένης έμβέλειας, χωρίς ευρύτερους κοινωνικούς και πολιτικούς αποδέκτες. Οι ξένοι εργάτες στά κατώτερα στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας, στό έπάγγελμα ή στην ανεργία, υφίστανται, στόν ίδιο βαθμό μέ τούς ντόπιους πού συνωστίζονται στά ίδια έπαγγέλματα και κυρίως στην ίδια άπελπιστικά μακροχρόνια ανεργία, τίς άδυσώπητες συνθήκες ενός συστήματος πού αναπαράγεται διευρύνοντας τίς ανισότητες, τούς κάθε λογής αποκλεισμούς και την περιθωριοποίηση.

Κι εκεί ό ανταγωνισμός είναι μεγάλος. Για την κακοπληρωμένη δουλειά και την άθλια στέγη. Σ' αυτή τή μιζέρια φυτρώνουν οι σπόροι της ξενοφοβίας και του ρατσισμού για τή σοδειά εκείνων πού τούς τρέφει ή μισαλλοδοξία, ή άμάθεια και ό φόβος. “Ο φόβος του ξένου, όταν γίνεται ό καθρέφτης πού δείχνει την εικόνα της δικιάς τους μιζέριας.

“Η Έπιτροπή, έχοντας συνείδηση αυτών των προβλημάτων, προτείνει όρισμένες πολιτικές πού στοχεύουν στην ένσωμάτωση των μεταναστών. Τήν ένσωμάτωση, την όποια θεωρεί ως τή μόνη πολιτική πού μπορούν να ακολουθήσουν οι χώρες της Κοινότητας, την όρίζει ως «τή διαδικασία πού άποσκοπεί να μετατρέψει τόν μετανάστη σέ έναν από έμάς κοινωνικά, οικονομικά και κατά μία στοιχειώδη έννοια πολιτικά».

“Η ένσωμάτωση δέν λύνει όλα τα προβλήματα. Γιατί αφήνει άπ' έξω τούς παράνομους μετανάστες, οι όποιοι σέ πολλές περιπτώσεις, όπως ή έλληνική, άποτελούν την πλειοψηφία των μεταναστών.

Πολλοί άπ' αυτούς έχουν μακροχρόνια παραμονή στην χώρα υποδοχής και τό πρόβλημα της αναγνώρισης τους μπαίνει έπιτακτικά. “Η νομιμοποίησή τους άποτελεί άλλωστε άπαραίτητη προϋπόθεση για την βελτίωση των συνθηκών στίς όποιες ζούνε.

“Η πολιτική της ένσωμάτωσης προσκρούει συχνά στην οικονομική λογική των κοινωνιών πού καλούνται να

ένσωματώσουν τούς μετανάστες. Αύτή ή λογική συνεχίζει να βλέπει τόν μετανάστη ως εργατική δύναμη και ξεχνάει τό γεγονός ότι εισάγονται εργατικές δυνάμεις εισάγονται συγχρόνως άνθρωποι μέ ανάγκες για στέγαση, εκπαίδευση, υγεία και πολιτισμό. Προσκρούει ακόμα στίς αντίληψεις των δυνάμεων εκείνων πού άρνούνται την ένσωμάτωση ή προωθούν μία έπιλεκτική ένσωμάτωση μέ τό έπιχείρημα ότι υπάρχουν εθνικές μειονότητες πού είναι δυνατόν να ένσωματωθούν και άλλες πού δέν είναι δυνατόν. Προσκρούει, τέλος, σ' αυτούς πού ταυτίζουν την ένσωμάτωση μέ την άφομοίωση, ή όποια οδηγεί στην πολιτιστική ίσοπέδωση των μεταναστών και στερεί τίς χώρες υποδοχής από τά πλεονεκτήματα πού προσφέρει ή συνάντηση διαφορετικών πολιτισμών.

“Η ένσωμάτωση των μεταναστών έγκαλεί όλους τούς φορείς (διοίκηση, έπιχειρήσεις, συνδικάτα, τοπική αυτοδιοίκηση, κόμματα κ.λπ.) να εγκαταλείψουν εκείνη την λογική πού βλέπει την μετανάστευση ως γεγονός άποκλειστικά οικονομικό. “Η μετανάστευση είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο: οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό. Και μόνο ως τέτοιο μπορεί να αντιμετωπιστεί. Μέ όλες τίς συγκρούσεις πού ένδεχομένως περικλείει. “Αλλά και τή δυναμική του.

Μάκης Καβουριάρης

Γιά τή σχολή τῆς «ρύθμισης»

τοῦ Λάκη Δεδουσόπουλου

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Τό ἑλληνικό κοινό, χάρη σέ δύο βιβλία πού κυκλοφόρησαν πρόσφατα¹, ἔχει τήν εὐκαιρία νά γνωρίσει ἀπό πρῶτο χέρι τήν τελευταία μόδα ἐκ Γαλλίας, τήν λεγόμενη «θεωρία τῆς ρύθμισης». Εἶναι γνωστό ὅτι ἕνα συχνά ἐπαναλαμβανόμενο στοιχεῖο τῆς γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας εἶναι ἡ ἀνταπόκριση ἀσμένως σέ τρόπους ἀνάλυσης καί θεωρίες καινούργιες ἢ καινοφανείς, ἀλλά καί, ταυτόχρονα, ἡ σχεδόν ἀκαριαία ἀπόρριψη τῶν παλαιῶν δοξασιῶν πού ὁ ἐνστερνισμός τους μόλις χθές ἔθεωρεῖτο τό κριτήριό τῆς ἐπιστημονικότητας.

Ἡ σχολή τῆς ρύθμισης δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση, ἀλλά μάλλον μιά ἀκόμη τυπική περίπτωση τοῦ ιδιότυπου αὐτοῦ γαλλικοῦ φαινομένου — χωρίς βέβαια νά παραγνωρίζουμε καί τίς ἐπιφυλάξεις καί τήν ἀρνητική θέση σημαντικῆς μερίδας τοῦ γαλλικοῦ μαρξιστικοῦ χώρου ἀπό διάφορες πλευρές. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐμφάνισή της καί κυρίως ἡ ἀκμή της ἐμφανίζεται σέ μιά περίοδο ἀποστροφῆς πρὸς τόν μαρξισμό τοῦ συνόλου σχεδόν τῶν πανεπιστημιακῶν μαρξιστῶν δέν εἶναι οὔτε τυχαῖο οὔτε χωρίς συνέπειες. Γιατί, μέσα σ' αὐτό τό κλίμα, ἡ σχολή τῆς ρύθμισης γρήγορα ἐξαφανίζει τήν ἀρνητική μαρξογενή προβληματική πού τήν συνέιχε καί ταυτόχρονα γίνεται τό ὄχημα γιά μιά «ἀθῶα» μετατόπιση πρὸς τήν συμβατική οικονομική σκέψη, γιά μιά διαφυγή πού νά μήν φαντάζει σάν προδοσία ἢ παράδοση.

Τό «ἐγχείρημα» στά ἀρχικά στάδια φάνηκε ἐξαιρετικά φιλόδοξο καί ἐλπιδοφόρο: ἦταν μιά ἀναζήτηση ἑνός τρόπου ὥστε ὁ μαρξισμός νά καταστεῖ περισσότερο λειτουργικός στήν ἀνάλυση τῶν σύγχρονων ἐξελίξεων. Σέ σύντομο χρόνο, ὅμως, ὁ ἀρχικός στόχος μετατρέπεται σέ προσπάθεια ὑπέρβασης τῶν περιορισμῶν τοῦ μαρξισμοῦ, τοῦ μαρξισμοῦ ἐν γένει, χωρίς προσδιορισμό, σάν νά ὑπῆρχε κάποιον ἐνιαῖο σύστημα μαρξιστικό, χωρίς ἔντονες διαφοροποιήσεις καί ἐντονότερες ἀντιπαραθέσεις. Στό βιβλίό μάλιστα τοῦ Μπουαγέ ὁ μαρξισμός θεωρεῖ-

ται ἐκ προοιμίου ὡς ἐπιστημονικά ἀνεπαρκῆς ἀλλά χωρίς νά δηλώνεται ρητῶ ἡ ἀνεπάρκειά του, τό εἶδος, δηλαδή, τῶν προβλημάτων πού διαπερνῶν τήν μαρξιστική θεώρηση στίς διάφορες ἐκδοχές της. Ὁ μαρξισμός ἔτσι μετατρέπεται σέ γελοιογραφία πού κατασκευάζεται γιά νά παρθοῦν στή συνέχεια οἱ εὐλογες ἀποστάσεις. Ἡ, στήν περίπτωση τοῦ Λιπιέτζ, ὁ μαρξισμός ἀποστεώνεται σέ ἕναν ἀκράϊο δομισμολειτουργισμό (πού τόν ἀποκαλεῖ «ἀπαισιόδοξο φονξιοναλισμό») καί ὡς μόνη διέξοδος ποοβάλλει ἡ ἐνεση τῆς «δράσης τῶν ὑποκειμένων», διακηρυκτικά τουλάχιστον.

Αὐτό πού θέλω νά πῶ εἶναι ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς τῆς ρύθμισης πού αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά πάρουν τίς ἀποστάσεις τους ἀπό τόν μαρξισμό δέν μῆκαν στόν κόπο νά ἐξηγήσουν οὔτε ἀπό ποιόν μαρξισμό πῆραν τήν ἀπόσταση οὔτε τό γιατί. Ἡ συνέπεια εἶναι νά ἀναβιώνουν μέσα στήν ἀνάλυσή τους καί πέρα ἀπό τήν ὀνοματολογία τῶν ἐννοιῶν ἀντιλήψεις πού κάποιον μαρξισμοῖ καταπολέμησαν μέ συνέπεια, ἀλλά, ὡς φαίνεται, ὄχι καί ἐπιτυχία.

Στόχος μου δέν εἶναι νά κάνω ἐδῶ μιά βιβλιοκριτική παρουσίαση. Δέν προτίθεται νά σχολιάσω τά περιεχόμενα τῶν δύο βιβλίων, τά θετικά καί ἀρνητικά τους, τό ὄψος τῶν συγγραφέων, τήν ποιότητα τῆς μετάφρασης. Οὔτε στοχεύω στή θεωρητική καταδίκη τῆς σχολῆς τῆς ρύθμισης. Ἀντίθετα, πιστεύω ὅτι ὀρισμένες ἀναλύσεις πού ἔχουν γίνει ἀπό ἐκπροσώπους τῆς (ὅπως ὁ Ἀλιετᾶ πού θεμελίωσε αὐτή τή σχολή καί ἰδιαίτερα τά σημεία του πού πραγματεύονται τή θεωρία τῆς ἀξίας) εἶναι σημαντικές καί γόνιμες. Ἀλλά πολλές ἄλλες ἀναλύσεις καί ἐννοιες δέν εἶναι τόσο νέες ὅσο φαντάζονται, ἐνῶ ἄλλες παράγονται ἀπό μιά ἐπιταχυνόμενη διολίσθηση πρὸς ἕνα γενικευτικό ἐμπειρισμό πού φορεῖ τήν μάσκα τῆς θεωρίας. Ὁ κύριος στόχος μου εἶναι νά κλονίσω τήν αὐτάρκεια πού φαίνεται νά ἐπιδεικνύει ἡ τρίτη γενιά τῶν «ρυθμισιακῶν», πολλοί ἀπό τοὺς ὁποίους εἶναι καί συμπατριῶτες μας, ἐνδεχομένως δέ καί ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη*.

2. Παρουσίαση καί κριτική

Ἡ σχολή τῆς ρύθμισης ἀρχισε νά ἀναπτύσσεται ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 στήν Γαλλία μέ κύριους ἐκπροσώπους τους Ἀλιετᾶ, Μπουαγέ, Λιπιέτζ, Μπενασού κ.ά.² Ἀπό τίς ἀρ-

1. R. Boyer, *Ἡ Θεωρία τῆς Ρύθμισης: Κριτική Ἀνάλυση*, 1988, ἑλλ. μετ. Γ. Δουράκης, Ἐξάντας, καί A. Lipietz, *Αὐταπάτες καί Θάνατα: Προβλήματα τοῦ Περιφερειακοῦ Φορντισμοῦ*, 1990, ἑλλ. μετ. Γ. Δουράκης, Ἐξάντας. Δές ἐπίσης B.N. Γεωργακοπούλου, *Κατατμήσεις, δῦισμοί καί θεωρίες τῆς ρύθμισης: Θεωρητικά πρότυπα καί ἀναγκαῖες προσαρμογές στή μελέτη τῶν «ἀναπτυσσόμενων» κοινωνικῶν σχηματισμῶν*, *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, 1988.

2. Ἀναλυτική βιβλιογραφία μπορεῖ νά βρεθεῖ στά πιά πάνω βιβλία. Ὁ B. Jessop (*Regulation Theories in Retrospect and Prospect*, 1988, κείμενο πού παρουσιάστηκε στό Συνέδριο γιά τήν Ρύθμιση στήν Βαρκελώνη) ἔχει προσφέρει, ἐπίσης, καί μιά κατάταξη τῶν διαφορετικῶν τάσεων πού ἀναγνωρίζονται κάτω ἀπό τόν γενικό τίτλο «σχολή τῆς ρύθμισης».

χές της δεκαετίας του 1980 αρχίζει να επηρεάζει κοινωνικούς επιστήμονες και από άλλες χώρες ενώ ταυτόχρονα εμπλουτίζεται και η άρχική θεματολογία.

Κεντρικό έρευνητικό ζήτημα της σχολής της ρύθμισης είναι η ιστορική ανάλυση των προϋποθέσεων που επιτρέπουν τη σταθεροποιημένη συσσώρευση του κεφαλαίου για μία μεγάλη χρονική περίοδο. Η άρχική προσέγγιση αφορούσε κυρίως τους μετασχηματισμούς στην παραγωγική διαδικασία και τους όρους διαμόρφωσης ενός κατάλληλου εργατικού δυναμικού.³

Τό βιβλίο του Άλιετα μεταφράζεται στα αγγλικά τό 1979 και ακολουθούν μεταφράσεις και πρωτότυπες εργασίες των Λιπέτζ, Ντέ Βρόιγ, Μπουαγέ, που δημιουργούν έντονο ενδιαφέρον στην αγγλοσαξονική και γερμανική φιλοσοφία με θετικές και άρνητικές κρίσεις. Έτσι έχουμε τις προσεγγίσεις των Μπ. Ζέσοπ και του Χίρς για τό κράτος,⁴ που έχουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εφόσον προσπαθούν νά εντάξουν στη σχολή της ρύθμισης προβληματισμούς που προέρχονται από διαφορετικούς χώρους.

Η θεωρητική ύποδομή των εκπροσώπων της σχολής της ρύθμισης είναι έτερογενής: στίς περισσότερες περιπτώσεις έχουμε νά κάνουμε μέ μία έπιλεκτική ανάγνωση τόσο της μαρξιστικής παράδοσης, όσο και της συμβατικής οικονομικής σκέψης, ιδιαίτερα του κεϋνσιανισμού. Όπως έχει παρατηρήσει ό Πιόρ,⁵ οι εκπρόσωποι της σχολής της ρύθμισης δέχονται από τη συμβατική οικονομική θεωρία τήν αντίληψη «του συνεκτικού, αυτορρυθμιζόμενου οικονομικού συστήματος» και από τόν μαρξισμό τήν ιστορική διαδοχή φάσεων στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, κάθε μία από τίς όποιες χαρακτηρίζεται από τή δική της λογική και τούς δικούς της νόμους. Τό πέρασμα από τήν μία φάση στην έπόμενη οριοθετείται από μία «κρίση», μία διακοπή στην όμαλη λειτουργία του συστήματος ενώ ή επαναφορά σέ μία σταθεροποιημένη διαδικασία συσσώρευσης απαιτεί «τή δημιουργία ενός νέου συνόλου κοινωνικών και θεσμικών δομών».

Στά όσα ακολουθούν θά προσπαθήσω νά άπλοποιήσω, κατά τό δυνατόν, τή βασική έπιχειρηματολογία, ανασυνθέτοντάς την σέ όρισμένα σημεία, ώστε νά γίνει κατανοητή ή ουσία της.

Ένα πρόσφορο σημείο έκκίνησης της ανάλυσης είναι νά ανακαλέσουμε τήν έννοια του οικονομικού επιπέδου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπως αυτό όρίζεται από τόν άλτουσεριανισμό. Στην άλτουσεριανική προσέγγιση τό οικονομικό επίπεδο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής άποτελεί μία ιεραρχημένη ένότητα στοιχείων, των στοιχείων της πα-

ραγωγής, κυκλοφορίας - άνταλλαγής, διανομής και κατανάλωσης. Η ένότητα αυτή των σχετικά διακριτών και αυτόνομων στοιχείων δομείται υπό τήν κυριαρχία του στοιχείου της παραγωγής.

Αυτή ή αντίληψη του οικονομικού επιπέδου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, έπειδή δέν προϋποθέτει τήν εκ των προτέρων έναρμόνιση των λειτουργιών των στοιχείων που τό άποτελούν, έξαιτίας, άκριβώς, του διακριτού και της σχετικής άυτονομίας που τά χαρακτηρίζουν, μάς επιτρέπει νά έπισημάνουμε τόν άντιφατικό χαρακτήρα της διαδικασίας κοινωνικής άναπαραγωγής σέ σχέση μέ τό οικονομικό επίπεδο. Η άναπαραγωγή του οικονομικού επιπέδου, της οικονομικής δομής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, προϋποθέτει μία διαδικασία έναρμόνισης των λειτουργιών των στοιχείων που τό συνθέτουν. Η έπιτευξη αυτής της έναρμόνισης⁶ συνεπάγεται τήν έγκαθίδρυση ενός συγκεκριμένου, ιστορικά καθορισμένου, πρότυπου συσσώρευσης του κεφαλαίου («καθεστώς συσσώρευσης» κατά τήν όρολογία των θεωρητικών της σχολής της ρύθμισης).

Αντίθετα, σέ περίπτωση που αυτή ή έναρμόνιση δέν έπιτευχθεί, επιφέρονται μεταβολές στα στοιχεία έκείνα — ή και στο σύνολο των στοιχείων και των σχέσεων μεταξύ τους — που έμποδίζουν τήν όλοκλήρωση της όμαλης άναπαραγωγής του συστήματος και της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η διαδικασία έναρμόνισης, στην περίπτωση αυτή, λαμβάνει τήν μορφή μιάς κρίσης, ή έξοδος από τήν όποια είναι ή άποκατάσταση των συνθηκών άναπαραγωγής και της συσσώρευσης του κεφαλαίου και ή έγκαθίδρυση ενός νέου προτύπου συσσώρευσης.

Είναι σαφές ότι, άν και λογικά (μαθηματικά) υπάρχουν άπειρα πρότυπα συσσώρευσης, λίγα μόνον έχουν πιθανότητα πραγματικής υπαρξης, δηλαδή κοινωνικής ύλοποίησής τους. Για νά ύλοποιηθεί ένα πρότυπο συσσώρευσης θά πρέπει νά εξασφαλισθούν όρισμένες προϋποθέσεις, που δέν αναφέρονται εύθές στην άναπαραγωγή του οικονομικού επιπέδου: Η κοινωνία δέν είναι μαυροπίνακας για νά γράφει ό καθένας κατά τό δοκούν μαθηματικές έξισώσεις κατασκευάζοντας ιδεατά πρότυπα συσσώρευσης.⁷ Ένα πρότυπο συσσώρευσης δέν δημιουργείται στο κοινωνικό κενό αλλά σέ μία κοινωνία κυριαρχούμενη από αντίθεσεις και άντιφάσεις. Η ίδια ή κοινωνική άντιφατικότητα άσκει μία λειτουργία έπιλογής που καθορίζει τήν βιωσιμότητα του προτύπου συσσώρευσης.

Ένα πρότυπο συσσώρευσης πρέπει, συνεπώς, νά συνοδεύεται από ένα σύνολο «προτύπων, συνηθειών, νόμων

και ρυθμιστικών μηχανισμών που εξασφαλίζουν τήν ένότητα της διαδικασίας και τόν κατά προσέγγιση σεβασμό του σχήματος άναπαραγωγής, μέσα από τήν τυποποίηση της συμπεριφοράς των ύποκειμένων στο πλαίσιο των άνταγωνισμών τους».⁸ Τό πρότυπο συσσώρευσης είναι κοινωνικά καθορισμένο και δέν όρίζεται σέ σχέση άποκλειστικά προς τό οικονομικό επίπεδο: έμπεριέχει μία πολλαπλότητα οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών προσδιορισμών, τό άπο-

3. M. Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*, 1979, N.L.B.

4. Δές σχετικά B. Jessop, *Regulation Theories in Retrospect and Prospect*, και J. Hirsch, *Regulation Theory and Historical - Materialistic Societal Theory. Remarks on a Shaky yet Necessary Relationship*, κείμενα που παρουσιάσθηκαν στο Διεθνές Συνέδριο για τήν Θεωρία της Ρύθμισης στην Βαρκελώνη τό 1988. Στο συνέδριο έγινε μία συνολική άπόπειρα κριτικής άξιολόγησης της θεωρίας της ρύθμισης. Σέ ό,τι ακολουθεί δέν θά προσπαθήσω νά ανασυνθέσω τίς κριτικές προσεγγίσεις που παρουσιάσθηκαν εκεί.

5. M. Piore, *Historical Perspectives and the Interpretation of Unemployment*, 1987, *Journal of Economic Literature*, σ. 1842.

6. Πού είναι ή έναρμόνιση του τρόπου μέ τόν όποιο παράγεται ή υπεραξία και της ποσότητας της παραγομένης υπεραξίας (στοιχείο παραγωγής) μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο ή υπεραξία αυτή πραγματοποιείται (στοιχείο άνταλλαγής - κυκλοφορίας), διανέμεται άνάμεσα στα άνταγωνιζόμενα κεφάλαια — βιομηχανικό και έμπορικό κέρδος, τόκος και γαιοπρόσοδος — (στοιχείο διανομής) και καταναλώνεται — διάκριση άνάμεσα σέ παραγωγική και μη παραγωγική κατανάλωση και περαιτέρω διάκριση της παραγωγικής κατανάλωσης σέ κατανάλωση για τήν διευρυνόμενη άναπαραγωγή του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου — (στοιχείο κατανάλωσης).

7. Άν και όρισμένοι εκπρόσωποι της σχολής της ρύθμισης έχουν άποδεχθεί αυτήν τήν διαπιστωτική ρητότητα (π.χ., A. Lipietz, *op. cit.*), αυτό δέν τούς έχει έμποδίσει νά άναλωθούν σέ, άγονες κατά τήν γνώμη μου, προσπάθειες λιθανόλογησης ενός «μεταφορντιστικού» προτύπου συσσώρευσης, προσπάθειες από τίς όποιες προέκυψε και ή φιλολογία περί «διαχυμένης» ή «εδκαμπτης» ανάπτυξης.

8. A. Lipietz, *op. cit.* Στο σημείο αυτό πρέπει νά έπισημανθεί ό κίνδυνος νά περιπέσει ή ανάλυση είτε προς τόν λειτουργισμό είτε προς κάποιο ιδιότυπο άγνωστικισμό. Ό A. Lipietz στην προσπάθειά του νά άποφύγει, έστω και διακηρυκτικά, τόν πρώτο κίνδυνο, έλκεται έπικίνδυνα προς τόν δεύτερο. Αυτό είναι άποτέλεσμα του γεγονότος ότι, όπως σωστά έχει έπισημάνει ό J. Hirsch, *op. cit.*, ή σχολή της ρύθμισης δέν έχει μία θεωρία των θεσμών που διαδραματίζουν αυτόν τόν κρίσιμο ρόλο στο έπιχειρήμα της, μέ συνέπεια νά δέχεται μία αντίληψη για τούς θεσμούς που προέρχονται είτε από τούς Γάλλους δομιστές - λειτουργιστές, είτε από τήν σχολή του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού.

τέλεσμα τῶν ὀποίων εἶναι ἡ μορφοποίηση τοῦ ἱστορικοῦ πρότυπου συσσώρευσης.⁹

Τό σύνολο τῶν κανονιστικῶν παρεμβάσεων μέ τίς ὁποῖες ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐναρμόνιση ἀνάμεσα στό στοιχεῖα πού συνθέτουν τό οἰκονομικό ἐπίπεδο, ἀλλά καί ἀνάμεσα στό οἰκονομικό, τό πολιτικό καί τό ἰδεολογικό, ὀνομάζεται *τρόπος ρύθμισης*, λαμβάνει θεσμική μορφή καί περιλαμβάνει τόσο τήν κρατική πολιτική (οἰκονομική, κοινωνική, κατασταλτική κ.λπ.), ὅσο καί τό σύνολο τῶν πολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν πρακτικῶν πού ἀναπτύσσονται στός μή κρατικούς κοινωνικούς θεσμούς (οἰκογένεια, ἐπιχείρηση κ.λπ.).

Γιά νά ἀναφερθοῦμε σ' ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα, ὁ τεϋλορισμός εἶναι ἕνα σύστημα ὀργάνωσης τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας σέ μαζική κλίμακα καί, ταυτοχρόνως, ἕνα σύστημα παραγωγῆς ὑπεραξίας μέ τήν μορφή, κυρίως, τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας. Ὅμως, ὁ τεϋλορισμός δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἕνα κοινωνικά ἐφαρμόσιμο πρότυπο συσσώρευσης γιατί δέν προβλέπει τίποτε γιά τήν ἐναρμόνιση τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν στοιχείων πού συγκροτοῦν τό οἰκονομικό ἐπίπεδο. Τό ἐνδεχόμενο νά ἐμφανιστοῦν ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στό στοιχεῖο τῆς παραγωγῆς, τό ὅποιο ὑπόκειται στόν τεϋλορισμό, καί στήν κατανάλωση, ἡ ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί τήν κυκλοφορία - ἀνταλλαγή (πού προσδιορίζεται ἀπό τίς μορφές ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῶν κεφαλαίων καί τῆν ἱεραρχική δομή τῶν κεφαλαίων) παραμένει ἀνοιχτό.

Πρότυπο συσσώρευσης μπορεῖ νά ἀποτελέσει ὁ φορντισμός, ὁ ὁποῖος, ἐφαρμόζοντας τήν τεϋλορική ὀργάνωση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, συνεπάγεται ταυτοχρόνως τήν ἐναρμόνιση τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καί τῆς παραγωγῆς σχετικῆς ὑπεραξίας μέ τίς μορφές ἀνταγωνισμοῦ (μονοπωλιακή ὀργάνωση τῶν ἀγορῶν), τήν μαζική κατανάλωση καί τήν διανομή, πού καταλήγει στήν *ὀργανική ἐνσωμάτωση τῆς ἐργατικῆς τάξης στό πρότυπο συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου*.¹⁰

Ὁ φορντισμός, γιά νά πετύχει αὐτή τήν ἐναρμόνιση τῶν στοιχείων τοῦ οἰκονομικοῦ, καθιστᾷ ἀναγκαῖες μορφές *κρατικῆς παρέμβασης* (κεῦσιανές πολιτικές ρύθμισης τῆς συνολικῆς ζήτησης, θεσμοί κράτους εὐημερίας), ἀλλά καί τήν ὀργάνωση τῶν ἀγορῶν ἐργασίας μέ τρόπο πού νά διασφαλίζεται ἡ μαζική κατανάλωση ἀπό τοὺς ἐργαζομένους: ἡ ἐξασφάλιση τῆς σχετικῆς μονιμότητας τῆς ἀπασχόλησης πού ἐπέδωκε ἡ κεῦσιανή πολιτική, ἡ συγκρότηση τῶν ἐσωτερικῶν ἀγορῶν ἐργασίας, ἡ σύνθεση τῶν ἀξήσεων τοῦ μισθοῦ μέ τήν ἀξίωση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας καί ἡ πα-

ροχή εἰσοδημάτων καί ὑπηρεσιῶν ἀπό τό κράτος καί τοὺς θεσμούς τοῦ κράτους εὐημερίας πρὸς τίς ἀσθενέστερες εἰσοδηματικά μερίδες τοῦ πληθυσμοῦ συμβάλλουν στήν διασφάλιση τῆς μαζικῆς κατανάλωσης καί ἐπιτρέπουν τήν πραγματοποίηση τῆς παραγόμενης ὑπεραξίας.

Ταυτόχρονα, ὁ φορντισμός συνεπάγεται τήν δημιουργία μιᾶς «πρακτικῆς» ἰδεολογίας πού ἐπικυρώνει κοινωνικά τίς βασικές οἰκονομικές ἀρχές συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου: μιᾶ θετικιστική ἀντίληψη τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἀξίωσης τῆς παραγωγικότητας, τόν καταναλωτισμό, τόν τεχνοκρατισμό, τόν ρόλο τῶν συνδικάτων καί τῶν λοιπῶν μορφῶν ἔμμεσης ἀντιπροσώπησης, τόν περιορισμό τῆς κοινωνικῆς διαμάχης αὐστηρά στό ζήτημα ἀναδιανομῆς.

3. Ὅρισμένες κριτικές ἐπισημάνσεις

Μετά τή σύντομη αὐτή παρουσίαση εἶναι σκόπιμο νά περάσουμε σέ ὀρισμένα σημεῖα κριτικῆς τῆς σχολῆς τῆς ρύθμισης, χωρίς νά ἐπεκταθοῦμε σέ μιᾶ συνολική ἀποτίμηση τῆς συνεισφοράς τῆς ἡ στήν εξέταση τῶν βασικῶν μεθοδολογικῶν τῆς ἐπιλογῶν παρά μόνο ὑπαινικτικά.

Σύμφωνα μέ τό ἐρευνητικό πρόγραμμα τῶν ρυθμισιακῶν, ἡ προσπάθειά τους ἦταν ἡ ἐπεξεργασία ἑνός συνόλου «ἐνδιάμεσων» ἐνοιῶν, πού νά λειτουργοῦν ὡς «γέφυρα» μεταξύ τῶν ἐνοιῶν ὑψηλῆς ἀφαίρεσης (τρόπος παραγωγῆς) τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας καί τῶν ἐμπειρικῶν στοιχείων τῆς πραγματικότητας. Σταδιακά, ὅμως, οἱ «ἐνδιάμεσες» αὐτές ἐνοιες ἀποκτοῦν μιᾶ ἰδιότυπη αὐτάρκεια καί πρὸς τίς δύο ὁχθες πού προσπάθησαν νά γεφυρώσουν. Ὡς πρὸς τή μαρξιστική θεωρία αὐτό ἐκφράζεται μέ τήν ἐγκατάλειψη τοῦ βασικοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς καί δηλώνεται κυρίως μέ τήν ἀπόρριψη τῆς θεωρίας τῆς ἐργασιακῆς ἀξίας στό μετέπειτα ἔργα τοῦ Ἀλιετᾶ καί τήν υἱοθέτηση ὡς κεντρικῶν ἐνοιῶν ἐκείνων πού προκύπτουν ἀπό ἐμπειρικά δεδομένα καί ὄχι τῶν θεωρησιακῶν ἐνοιῶν (π.χ. οἱ ἐνοιες τῆς τιμῆς, τοῦ χρήματος, τοῦ ἀνταγωνισμοῦ κ.λπ.). Ὡς πρὸς τό ἐμπειρικό ὕλικό καθαυτό, οἱ «ἐνδιάμεσες» ἐνοιες αὐτονομούνται καθώς ὑποτάσσονται τῆν πολυμορφία τῆς πραγματικότητας σέ κωδικοποιημένες ἐννοιολογίες ὕβριδικοῦ χαρακτῆρα («φορντισμός», «διαχυμένη ἐκβιομηχάνιση», «περιφερειακός φορντισμός» κ.λπ.).

Ἡ ἀναίρεση τῶν χώρων πού ἦταν γιά νά γεφυρωθοῦν δέν καθιστᾷ μόνο ἔωλο τό ὄλο οἰκοδόμημα, ἀλλά καί ἔχει δύο, προβλέψιμες ἀλλωστε, ἀμεσες συνέπειες. Πρῶτον, ὀδηγεῖ στόν θε-

ωρητικό ἐκλεκτικισμό, ὅπως αὐτός ρητᾶ ἐκφράζεται ἀπό τόν Μπουαγιέ. Δεύτερον, ὀδηγεῖ στήν υἱοθέτηση ἐνοιῶν - πασπαρτοῦ γιά τήν ἀνάλυση ἐτερογενῶν φαινομένων.

Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς τῆς ρύθμισης ἔχουν ἀσχοληθεῖ σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν ἀνάλυση τοῦ φορντισμοῦ καί τῆς κρίσης τοῦ φορντιστικοῦ προτύπου συσσώρευσης καί μέ τήν πιθανολόγηση ἑνός μετα-φορντιστικοῦ προτύπου, πού, κατά καιροῦς, ἔχει ἀποκληθεῖ «εὐκαμπτη συσσώρευση» ἢ «διαχυμένη συσσώρευση». Αὐτή ἡ κατ' ἀποκλειστικότητα ἐνασχόληση (ἡ ὁποία εἶναι, σέ κάποιο βαθμό, ἐρμηνεύσιμη καί δικαιολογημένη ἐξαιτίας τῶν διαστάσεων πού ἔλαβε ἡ πρόσφατη κρίση τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος) εἶναι ἀποτέλεσμα ταυτόχρονα καί τῆς συστηματικῆς ὑποτίμησης τῶν κοινωνικῶν φαινομένων πού ὑπαινίχθηκα πῶς πάνω. Συγκεκριμένα, οἱ ρυθμισιακοὶ ἀγνόησαν τήν ὀργανωτική πολυμορφία τῶν σύγχρονων καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν, τὸ γεγονός, δηλαδή, ὅτι ὁ *φορντισμός*, ἂν καί κυρίαρχο, δέν ἀποτελεῖ τό μοναδικό συστατικό στοιχεῖο τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος ἀλλά *ἀρθρώνεται σέ μιᾶ διαδικασία ἐνιαίας ἀναπαραγωγῆς μέ ἄλλες μορφές καπιταλιστικῆς παραγωγῆς ἀλλά καί μέ μὴ καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγῆς*.

Αὐτή ἡ ἀγνόηση τῆς πολυμορφίας δέν εἶναι χωρίς συνέπειες στό θεωρητικό ἐπίπεδο. Ὁ φορντισμός μεταβλήθηκε σέ ὀλοκληρωτική ὄντοτητα καί ἐφοδιάστηκε μέ ἀποτελεσματικούς μη-

9. Ἐχω χρησιμοποιήσει τόν ὄρο «πρότυπο συσσώρευσης» μέ αὐτή τήν εὐρεία ἐννοια σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τόν ὄρο «καθεστῶς συσσώρευσης» πού χρησιμοποίησε ἡ θεωρία τῆς ρύθμισης γιά νά τονίσω ἀκριβῶς τήν διάσταση τοῦ κοινωνικοῦ προσδιορισμοῦ.

10. Αὐτό, δηλαδή ἡ θεωρητικοποίηση τῆς ἀδυναμίας τῆς ἐργατικῆς τάξης στίς χώρες τοῦ «φορντισμοῦ», ἀποτελεῖ τό κοινό ἔδαφος πού μοιράζεται καί τόν χώρο συνάντησης τῆς σχολῆς τῆς ρύθμισης μέ «αὐθωρησιακές» θεωρήσεις τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι καί τῆς πολιτικῆς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στό καθ' ἡμᾶς εἶναι ὁ Γ. Καραμπελιάς. Μέ τήν ἐννοια αὐτή τό ἀρχικό ἀλτσοεργιακό «δάειο» πρὸς τήν σχολή τῆς ρύθμισης ἔχει παραγραφῆ. Ὁ Κ. Ψυχολαΐδης ἐπίσης ἔχει ἐπισημάνει, γιά λόγους ὁμοῦς μέ τοὺς ὁποίους δέν συμφωνῶ πλήρως, κυρίως γιατί φαίνεται νά υἱοθετεῖ μιᾶ νομοτελειακή ἀντίληψη γιά τήν ἐκβαση τῆς ταξικῆς σύγκρουσης, τήν αὐθωρησιακή διάσταση τῆς πολιτικῆς στήν θεωρία τῆς ρύθμισης. Δέξ Κ. Ψυχολαΐδης, Κρίση Θεωρίας στίς Σύγχρονες Κοινωνικές Ἐπιστήμες, στό Ἴδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Οἱ Λειτουργίες τοῦ Κράτους σέ Περίοδο Κρίσης, 1990.

χανισμούς αυτόρρυθμης, όμοιους με τους μηχανισμούς τους όποιους έχει αποδώσει ή συμβατική οικονομική θεωρία στην αγορά. Καί στη μιά περίπτωση καί στην άλλη, οί μηχανισμοί που «παράγουν» κρίσεις μένουν άδιευκρίνιστοι ενώ τό βάρος τής ανάλυσης πέφτει στους μηχανισμούς άποτροπής τής κρίσης ή επαναφοράς στην «όμαλότητα» μέσα από τήν κρισιακή διαδικασία.¹¹ Μέ τήν έννοια αυτή ή σχολή τής ρύθμισης συμμερίζεται τήν έννοια τής *ισορροπίας του συστήματος*, έστω καί άν ή ίσορροπία αυτή διακόπτεται για νά επανέλθει σ' ένα νέο πρότυπο συσσώρευσης.¹²

Δέν είναι τυχαίο ότι ή σχολή τής ρύθμισης χρησιμοποιεί τήν έννοια *ρύθμιση* —σέ αντικατάσταση τής έννοιας *αναπαραγωγή*— που άποτελούσε τήν κομβική έννοια τής σχολής των τρόπων παραγωγής.¹³ Η έννοια ρύθμιση έμπεριέχει τήν έννοια τής ίσορροπίας, ενώ ή έννοια τής αναπαραγωγής συνεπάγεται τήν αναπαραγωγή καί των αντίφάσεων του συστήματος, καί έπομένως των μόνιμων κρισιακών παραγόντων. Η άρθρωση του φορντικού τομέα μέ άλλες μορφές καπιταλιστικής όργάνωσης τής παραγωγής ή / καί μέ μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής σέ μιά διαδικασία κοινής αναπαραγωγής διαμορφώνει αντίφασεις διαφορετικές από εκείνες που έπισημαίνουν, συνήθως, οί θεωρητικοί τής σχολής τής ρύθμισης. Είναι δέ πολύ πιθανό νά ύλοποιείται σέ ένα πρότυπο συσσώρευσης τό κεφαλαίου που νά μήν έχει καν τό βασικά χαρακτηριστικά του φορντικού προτύπου συσσώρευσης.

Μιά πρώτη συνέπεια του όλοκληρωτικού χαρακτήρα που αναλαμβάνει ό φορντισμός στη σχολή τής ρύθμισης είναι ή άγνόηση των σχέσεων ανάμεσα στις προηγμένες βιομηχανικά χώρες καί τις ύπανάπτυκτες χώρες. Τό θέμα αυτό είναι τεράστιο, έφόσον άφορά τήν διαμόρφωση του πλαισίου ιμπεριαλιστικής έξάρτησης, καί έδω γίνεται μόνο μιά άπλή ύπόμνηση.

Μιά δεύτερη συνέπεια είναι ή παραγωγή των πολύμορφων ταξικών συγκρούσεων στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες καί τής ανάγκης έπισημάνσης των ήγεμονικών στρατηγικών προτάσεων που προβάλλονται καί υιοθετούνται από τις κοινωνικές τάξεις καί τις ταξικές μερίδες κατά τή σύγκρουσή τους, των συμμαχικών συνασπισμών έξουσίας, των όρων συγκρότησης καί διάλυσής τους.

Τέλος, πρέπει νά σημειωθεί ότι αυτή ή αντίληψη του φορντισμού καί τής έννοιας τής ίσορροπίας που έμπεριέχει συνεπάγεται τήν έμφάνιση ενός ιδιότυπου, όσο καί άκραίου, λειτουργισμού, κατά τον όποιο οί θεσμοί, τό κράτος, οί στρατηγικές, οί ιδεολογίες, άκόμα καί οί κοινωνικές διαμάχες ύφίστανται μόνον στον βαθμό που άπαιτείται ή ύπαρξή τους από τό πρότυπο συσσώρευσης.¹⁴ Η μόνη διαφορά που έμφανίζεται μέ τον παραδοσιακό λειτουργισμό είναι ότι τό κλειστό, αυτόρρυθμιζόμενο καί άδιάσπαστο σύστημα ύπόκειται σέ περιοδολόγηση μέ τήν έμφάνιση τής κρίσης, τά αίτια τής όποιας είτε προκύπτουν ως έμβόλιμα δάνεια από μιά πληθώρα άλλων θεωρήσεων είτε καλλιεργούν τον άγνωστικισμό καί τον άνορθολογισμό

των προσεγγίσεων.

11. Στην ούσία τής ή θεωρία τής ρύθμισης έμφανίζεται πολυσυλλεκτική στόν προσδιορισμό των αίτιων τής κρίσης.

12. Η διαφορά, βεβαίως, έγκειται στό ότι για τήν συμβατική οικονομική σκέψη ό οικονομικός χώρος είναι από μόνος του ρυθμιζόμενος, ενώ για τήν σχολή τής ρύθμισης ή ρύθμιση άφορά τήν κοινωνία στό σύνολό τής.

13. Η έννοια τής αναπαραγωγής αναφέρεται στα έργα των *Aglietta* καί *Lipietz*, δηλώσουσα τήν ιστορική προέλευση τής μαρξιστικής έκδοχής τής θεωρίας τής ρύθμισης από τήν σχολή των τρόπων παραγωγής, όπως άλλωστε καί ή έννοια τής συνάρθρωσης στόν *Lipietz*. Πρόκειται, όμως, για μιά έννοια στερημένη από πρακτική άποτελεσματικότητα, έφόσον ταχύτατα αντικαθίσταται από τήν έννοια τής ρύθμισης. Έχει ενδιαφέρον νά έπισημανθεί ότι ή «δεύτερη γενιά» των θεωρητικών τής ρύθμισης φαίνεται νά άγνοεί τήν γενεαλογία τής θεωρίας που ύποστηρίζει καί τις όφειλές τής στη σχολή των τρόπων παραγωγής καί τον *Althusser*, έστω καί ως προσπάθεια ύπέμβασης του άλτουσερισμού. Δές, π.χ., τον πρόλογο του Γ. Δουράκης στό *A. Lipietz, op. cit.*, σέ αντιπαραβολή προς τό κείμενο του ίδιου του *Lipietz*, ιδιαίτερα σ. 17-64. Επίσης *R. Boyer, op. cit.*, σ. 69 κ.ε. Ο Γ. Μιχαηλίδης, ('Ο Άντίλογος στις Θεωρίες τής Ύπανάπτυξης, 1986, *Θέσεις*, τ. 16), όρθά έπισημαίνει τήν άφετηριακή συγγένεια των δύο προσεγγίσεων.

14. Τό σύνολο αυτών των ένστάσεων θεωρεί ότι αναγνωρίζει καί αντιμετώπιζει ό *A. Lipietz* στό *Αύταπάτες καί Θαύματα*. Δυστυχώς, ή αντιμετώπισή τους έπί τής ούσίας παραμένει άνεπαρκής. Ίσως γιατί, παρά τήν αντίθετη άποψη του *Lipietz*, οί έννοιες καί οί όροι που συγκροτούν τήν θεωρία δέν είναι άπλώς «δνόματα» άλλα ύποδηλώνουν κάτι περισσότερο από άπλή «όνοματοδοσία».

«ΡΗΣΟΣ»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΘΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ
ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΡΟΔΑΚΗΣ

«Ο ΓΟΡΔΙΟΣ ΔΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΘΝΟΤΗΤΩΝ - Η ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ»

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΓΚΡΙΩΤΗΣ

«ΠΟΜΑΚΟΙ Η ΡΟΔΟΠΑΙΟΙ - ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ»

Πρόλογος: Γιάνκος Πεσμαζόγλου

ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ

«Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ»

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ ΣΚΑΛΙΕΡΗΣ

«ΛΑΟΙ ΚΑΙ ΦΥΛΑΙ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ»

ΠΟΛΥΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

«ΑΣΗΣΜΟΝΗΤΕΣ ΠΑΤΡΙΔΕΣ - ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ, ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑ ΚΑΙ ΠΑΣΧΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΡΑΚΗ»

Πρόλογος: Μητροπολίτης Μαρωνείας - Κομοτηνής ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ

ΝΙΚΟΣ ΑΤΖΕΜΟΓΛΟΥ

«Τ' ΑΓΙΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ»

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

«ΘΡΑΚΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ»

Θρακική Επετηρίς 1897

ΣΑΡΑΝΤΑ ΕΝΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

«Ο ΕΠΕΚΤΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ»

Πρόλογος-Μετάφραση-Σχόλια: ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΓΚΡΙΩΤΗΣ

Ο Πενταπόλεως ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΣ (ΑΓΙΟΣ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ)

«ΠΕΡΙ ΜΕΣΑΙΩΝΟΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ»

ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ

ΚΩΣΤΑΣ ΘΡΑΚΙΩΤΗΣ

«ΛΑΙΚΗ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ»

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΡΟΔΑΚΗΣ

«Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ -ΟΙ ΘΡΑΚΕΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ»

ΖΑΡΕΒΑΝΤ

«ΠΑΝΤΟΥΡΑΝΙΣΜΟΣ»

Μετάφραση: Σήφης Κασεσιάν

ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ

«ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ»

Μελέτημα εθνοψυχολογίας

ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ

«ΡΗΣΟΣ» - Τραγωδία

Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Κώστας Θρακιώτης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Βιβλιοπωλείο «ΠΕΝΤΑΔΑΚΤΥΛΟΣ»

ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 34

106 81 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ.: 88 18 751

Η ΕΞΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΒΙΑΣ

Μετά τόν πόλεμο του Κόλπου

Η στρατιωτική επιχείρηση στον Κόλπο υπό την καθοδήγηση των ΗΠΑ μπορεί να εκληφθεί ως πρώτη ένδειξη ότι οι ΗΠΑ έγιναν αιχμάλωτες της ίδιας τους της θρυμματισμένης οικονομικής κυριαρχίας; Βασίζεται ή εξουσιάζει τον αριθμό των όπλων και των υλικών μέσων που διαθέτει ή χώρα;

Τά παγκόσμια πολιτικά γεγονότα από το καλοκαίρι του 1990 μέχρι σήμερα αποτελούν μία ιδανική αφορμή για τη διαφώτιση περίπλοκων αλληλεξαρτήσεων, που θίγονται όταν κάποιος μιλάει για απώλειες ή για κέρδη της δύναμης των ΗΠΑ στον παγκόσμιο καπιταλισμό.

Η αναδρομή στις άμετρητες άμεσες και έμμεσες στρατιωτικές επεμβάσεις των ΗΠΑ σε χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν αφήνει περιθώρια εκπλήξεων για την πρόσφατη επίδειξη στρατιωτικής δύναμης στον πόλεμο στον Περσικό Κόλπο.

Οι νέες συνθήκες κάτω από τις οποίες οι ΗΠΑ παίζουν αυτή τη φορά το ρόλο του παγκόσμιου χωροφύλακα συνίστανται στα έξι σημεία: Σ' αντίθεση με την εποχή της διπολικής αντίθεσης του ανατολικού και δυτικού μπλόκ, αυτή τη φορά οι ΗΠΑ δεν χρειάζεται να λάβουν υπόψη τους τα στρατηγικά συμφέροντα της Σ. Ένωσης, ή όποια υποχωρεί στη διεθνοπολιτική «κατεύθυνση ασφάλειας» των ΗΠΑ.

Από την άλλη μεριά, οι ΗΠΑ οφείλουν το ρόλο τους ως παγκόσμια αστυνομία στο γεγονός ότι καταφέρνουν να οργανώσουν τη στρατιωτική επιχείρηση κατά του Ιράκ σαν μία διεθνή προσφορά ύπηρεσίας, τη στιγμή που οι Ευρωπαίοι σύμμαχοί τους συμμετέχουν στα έξοδα αυτής της επιχείρησης στον Κόλπο.¹

Ο διεθνών οικονομολόγος της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Έπενδύσεων στο Λουξεμβούργο, Άλφρεντ Στάνχερ, προβλέπει τη μακροπρόθεσμη πλήρη κάλυψη των εξόδων του πολέμου στον Κόλπο από την πλευρά των ΗΠΑ, τη στιγμή που άλλα κράτη, όπως το Κουβέιτ, ή Σαουδική Άραβία, ή Ιαπωνία και η Γερμανία, αναλαμβάνουν σχεδόν το 90% αυτών των εξόδων και το υπόλοιπο 10% θα καλυφθεί απ' τις παραγγελίες που έχουν δοθεί σε αμερικανικές εταιρείες για την ανοικοδόμηση του Κουβέιτ.² Στα δισεκατομμύρια που πρόσφεραν ή Ιαπωνία, ή Δυτ. Γερμανία και άλλες χώρες

για τη χρηματοδότηση του πολέμου, πρέπει να συνυπολογιστούν κι εκείνα που έχασαν οι χρηματοδότες των ΗΠΑ μέσα από την υποτίμηση του δολαρίου. Όπως προέκυψε από τις διαπραγματεύσεις μεταξύ Ιράκ, Κουβέιτ και των άλλων Έμιράτων του Κόλπου, το Κουβέιτ δεν θέλησε να παραγραφούν τα δάνειά του προς το Ιράκ, τα οποία ανέρχονταν σε 30-35 δισεκατομμύρια δολάρια, ποσό ιδιαίτερα χαμηλό σε σύγκριση με την περιουσία του Κουβέιτ στο εξωτερικό και σε σύγκριση με το κόστος αυτού του πολέμου.³ Βέβαια για την απώλεια των ανθρώπινων ζωών δεν γίνεται λόγος. Κατ' αναλογία, θα έπρεπε όλοι οι χρεώστες όλου του κόσμου όχι μόνο να τιμωρηθούν από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο με τοποθέτηση δρων αλλά και να βομβαρδιστούν από εκείνους που πιστεύουν ότι πρέπει να πληρώσουν.

Η πορεία του πολέμου στον Περσικό Κόλπο αποδεικνύει πόσο δικαιολογημένη θα ήταν ή μή βίαιη άσκηση πίεσης προς το Ιράκ, που θα στηριζόταν στη διεθνή απομόνωσή του και σε μία στρατιωτική και οικονομική εμπάρκο-πολιτική και θα το ανάγκαζε ν' αποχωρήσει απ' το Κουβέιτ.

Οι ΗΠΑ δεν θέλησαν από την αρχή να εκμεταλλευθούν την ευκαιρία μιας διεθνώς ρυθμιζόμενης τακτοποίησης της σύγκρουσης. Αντίθετα, φρόντισαν να σταθεροποιήσουν την κλονισμένη ήγεμονική τους θέση μέσα από την επίδειξη της απόλυτης στρατιωτικής τους υπεροχής, χάρη στην οποία μπορεί να εξαλειφθεί κάθε ενοχλητικός παράγοντας για τη «διεθνή έννομη τάξη». Η στρατιωτική επιχείρηση στον Κόλπο δεν καταστρώθηκε από τις ΗΠΑ τόσο για το «φθινό πετρέλαιο» όσο, πολύ περισσότερο, για τη στρατιωτική διασφάλιση παγκόσμιων οικονομικών και πολιτικών δυναμικών έλέγχου, με στόχο τη σταθεροποίηση της κυριαρχίας θέσης τους στη νέα «διεθνή τάξη πραγμάτων».

Οι ΗΠΑ αναλαμβάνουν την ευθύνη να έχουν τον ΟΗΕ σαν όργανο πολιτικά αποδυναμωμένο, του οποίου ή λειτουργία εξυπηρετεί τους στόχους τους και το οποίο γι' αυτήν την περίοδο θα ήταν το καταλληλότερο να πλαισιώσει διεθνείς ειρηνευτικές, συμβιβαστικές, εξισορροπητικές και ρυθμιστικές διαδικασίες και ν' αντιπαραβάλει μία άλλη πολιτική άρχη και πολιτισμένους

πολιτικούς μηχανισμούς σε μία διεθνή έμφυλιοπολεμική «τάξη», στην όποια επικρατεί το δίκαιο του ισχυροτέρου.

Η συγκατάθεση πολλών τριτοκοσμικών χωρών στις αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας δεν μπορεί να νοηθεί σαν ύποταγή μπροστά στην «υπερδύναμη - ΗΠΑ». Σημαίνει τακτική άναμνη, για μία συλλογική και πολιτική διευθέτηση της σύγκρουσης. Οι άνθρωποι στον Τρίτο Κόσμο θα ξεχάσουν πιο άργα από τους Δυτικοευρωπαίους ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο αν οι ΗΠΑ εισβάλουν στον Παναμά ή αν το Ιράκ εισβάλει στο Κουβέιτ και έχουν συναίσθηση σε ποιο βαθμό ο ΟΗΕ είναι και παραμένει μία μάλα στα χέρια των ισχυρών. Το ότι οι οικονομικά κλονισμένες ΗΠΑ βλέπουν τη σωτηρία τους σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, όπως αυτή στον Κόλπο, αποσαφηνίζει τις ευκαιρίες που έχουν στο μέλλον οι «πολιτικοκοινωνικές» εξελίξεις και προσδοκίες.⁴

Ο πόλεμος στον Κόλπο αποτέλεσε ένα παράδειγμα άσκησης της δομικής εξουσίας των ΗΠΑ προς εξυπηρέτηση έσωτερικών πολιτικών και οικονομικών σκοπών. Λόγος για δομική εξουσία ενός έθνους μπορεί να γίνει, όταν αυτό διαθέτει σχετικά περισσότερες έπιλογές δράσης σε περίπτωση «έξωτερικών ενοχλήσεων» απ' ό,τι άλλα έθνη και όταν το ίδιο έθνος είναι σε θέση να επιβάλλει την έπιλογή του και σ' άλλα έθνη. Η δομική εξουσία συνδέεται με την ήγεμονία, όταν αυτό το έθνος προβαίνει σε μία έπιλογή, ή όποια λαμβάνει υπόψη της και τα συμφέροντα των υπόλοιπων δρώντων.

Μ' αυτή την έννοια δεν μπορεί να γίνει λόγος για μία ήγεμονία των ΗΠΑ στον παγκόσμιο καπιταλισμό από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Ένω στις 10ετίες του '50 και του '60 τα έθνικά συμφέροντα έρχονταν σε δεύτερη μοίρα προς χάρη της εγκαθίδρυσης και αναπαραγωγής μιας διεθνούς καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων, απ' τα μέσα της 10ετίας του '70 υποτάχθηκε ή αναπαραγωγή της διεθνούς καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων στο έθνικό συμφέρον της ανόδου της έσωτερικής οικονομικής ανάπτυξης.⁵ Παράδειγμα γι' αυτό αποτελεί ή πολιτική των ύψηλων τόκων που ακολούθησαν οι ΗΠΑ απ' το 1979, ή όποια επιτρέπει στους διεθνείς ισχυρούς υπέρογκα κέρδη από καταθέσεις σε δολάρια Άμερικής και παρέχει σε διαφορετικούς τομείς της οικονομίας των ΗΠΑ ένα είδος «κρυμμένης κατανάλωσης», για την όποια οι ΗΠΑ αρχίζουν να πληρώνουν από την αρχή της 10ετίας του '90. Τα έξοδα γι' αυτή τη μονομερή πρόσκιση συμφερόντων βρίσκονται και βρίσκονται στις πλάτες των χρεωμένων χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας, οι όποιες από την αρχή της 10ετίας του '80 ζούν μία σύνθλιψη στις διεθνείς πιστωτικές αγορές. Έξοδα δ-

μως προκύπτουν και για τους πιστούς στις ΗΠΑ, οι οποίοι λόγω της υποτίμησης του δολαρίου Άμερικής παίρνουν πίσω μικρότερο αντίτιμο απ' αυτό το οποίο δάνεισαν. Ένα παράδειγμα: Χάρη στην υποτίμηση του αμερικανικού δολαρίου απέναντι στο γερμανικό μάρκο, μπορούν σήμερα οι ΗΠΑ, σαν χρεώστες, κάθε δολάριο που δανείστηκαν πριν 5 χρόνια να τό ξεπληρώνουν με 50 σέντ.

Σε κατηγορίες εξουσίας αυτό εκφρασμένο σημαίνει ότι το μεγαλύτερο αντίτιμο που πρέπει να πληρώσουν οι ΗΠΑ βρίσκεται στην ελάττωση των διαθέσιμων εναλλακτικών τρόπων δράσης, τη στιγμή που οι πιστοί στις ΗΠΑ μπορούν ν' ασκούν οικονομική πίεση στις διαπραγματεύσεις και εφόσον ή εξάρτησή τους από ξένα δάνεια γίνεται μεγαλύτερη εν όψει των δυσαναλογιών της οικονομίας τους, οι οποίες εκδηλώνονται διά μέσου της μετακίνησης των σχετικών τιμών.⁶

Τό γεγονός ότι οι ΗΠΑ δέν έχασαν τη δομική τους εξουσία οφείλεται στο ότι οι πιστώσεις που έχουν από τό εξωτερικό είναι σε αμερικανικά δολάρια και ή αξία τους συνεπώς μπορεί να ελαττωθεί διά μέσου οικονομικο-πολιτικών μέτρων. Άκριβώς σ' αυτό τό δυναμικό που έχουν οι ΗΠΑ για απειλή και τό όποιο δέν έχουν οι άλλες χώρες συνίσταται ή μειωμένη, αλλά ακόμη υπάρχουσα δομική εξουσία των ΗΠΑ.

Η άπώλεια της οικονομικής δύναμης των ΗΠΑ συνοδεύτηκε από μία αύξηση της οικονομικής δύναμης της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και μερικών νοτιοανατολικών ασιατικών αναπτυσσόμενων χωρών.⁷ Μέ άφορμή αυτές τις μετατοπίσεις των θέσεων των χωρών, μιλάει ό θεωρητικός Πάντοαν για ένα πέρασμα ενός ήγεμονικού συστήματος σ' ένα όλιγοπολικό σύστημα. Ό ίδιος περιγράφει μία συγκυρία του παγκόσμιου καπιταλισμού κατά την όποια ένας μικρός αριθμός χωρών είναι σε θέση να επηρεάζει την εξέλιξη του παγκόσμιου συστήματος.⁸ Σύμφωνα μ' αυτό τό ερμηνευτικό πλαίσιο, όλες αυτές οι χώρες διαθέτουν μία εξουσία του βέτο αλλά καμιά δέν διαθέτει δομική εξουσία.

Τό παράδειγμα του διεθνούς πισωτικού καθεστώτος μπορεί πάλι να καταστήσει καθαρό πώς μία τέτοια ερμηνεία είναι πειστική. Ναί μόν ή άνοδος του γερμανικού μάρκου και του γιαπωνέζικου γέν συγκαταλέγονται στα σημαντικότερα άποθεματικά νομίσματα του κόσμου και στις έντονότερες δομικές μετατοπίσεις της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά τό δολάριο Άμερικής έμπεριέχει ακόμη τό ρόλο του διεθνούς νομίσματος, με τό όποιο κλείνεται ένα σημαντικό μεγάλο μέρος των διεθνών πιστωτικών και έμπορικών συμφωνιών. Η Ιαπωνία και ή πρώην Δυτική Γερμανία διαθέτουν

δομική εξουσία σ' ένα έθνικό επίπεδο, όχι όμως στην παγκόσμια οικονομία. Όσο καιρό παίζεται τό «διεθνές νομισματικό και πιστωτικό παιχνίδι» με τους όρους του αμερικανικού δολαρίου, όι συμπαιχτες βρίσκονται τελικά σε μία κατώτερη θέση. Έδώ βεβαίως ισχύει τό ότι κάθε μονομερές πλεονέκτημα που άπολαμβάνουν οι ΗΠΑ εξαιτίας της δομικής τους εξουσίας θέτει σε κίνδυνο τη σταθερότητα της παγκόσμιας οικονομίας και αυξάνει τά έξοδα προσαρμογής για όλους, όπως καθαρά φαίνεται από τόν τελευταίο πόλεμο στον Κόλπο.⁹

Η μεγάλη άβεβαιότητα της παγκόσμιας κατάστασης σήμερα έγκειται και στο ότι ό ρόλος των ΗΠΑ σαν «υπερδύναμη» δέν είναι πλέον καθαρός. Σ' αυτό τόν πόλεμο οι ΗΠΑ με τά συμφέροντά τους υπήρξαν θύμα της πανουργίας της Ιστορίας και κατέστρεψαν, ακόμη και σά νικητές, την τάξη της «*raja americana*» που επέβαλαν μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ή όποία λειτουργήσε αρκετές 10ετίες σχετικά καλά. Έτσι αυτός ό πόλεμος είναι περισσότερο απ' ό,τι ό πόλεμος στο Βιετνάμ έκφραση μίας άλλαγής των καιρών.

Γιά τόν ρόλο των ΗΠΑ στον τελευταίο πόλεμο γράφει ό Πώλ Κένεντυ¹⁰: «Πρόκειται για μία ήγεμονική δύναμη ή όποια έχει παραμελήσει στη χώρα της τά έργα ύποδομής· τό εκπαιδευτικό της σύστημα δέν μπορεί ν' ανταποκριθεί στις προκλήσεις της 10ετίας του '90· ή παραγωγικότητά της τείνει να υποχωρήσει μπροστά στις ανταγωνίστριες οικονομικές δυνάμεις· χάνει τις οικονομικές της ρεζέρβες και την πολιτική της αξιοπιστία».

Η στρατιωτική της ύπεροχή είναι ένα γεγονός, ακόμη και αν τό αντίσταθμισμα απ' την μεριά των συμμάχων για τη στρατιωτική της επέμβαση στον Κόλπο υπήρξε πολύ βαρύ. Γεγονός παραμένει ότι ποτέ δέν μπόρεσε να εγκαθιδρυθεί μία παγκόσμια τάξη βασισμένη στη στρατιωτική έπιβολή μονομερών συμφερόντων. Χωρίς ήθική δέν γίνεται, και για ήθική δέν μπορεί να γίνει λόγος με την παραπομπή στις αποφάσεις του ΟΗΕ. Η ήθική σε μία διεθνή τάξη πραγμάτων πρέπει να είναι γενικεύσιμη και συνεπής στον έαυτό της. Μετά τόν τελευταίο πόλεμο μένει ή λογική της στρατιωτικής άσκησης βίας, ή καταστροφή της πολιτικής και της ήθικης. Ό ΟΗΕ θά μετατραπεί σ' ένα διευρυμένο ΝΑΤΟ και αυτό μπορεί να σημαίνει ότι απ' τά περισσότερα μέλη του ΟΗΕ θά άφαιρεθεί ή δικαιοδοσία της άρθρωσης συμφερόντων και της ρύθμισης συγκρούσεων. Αυτό συνεπάγεται τη μετάβαση από τη διπολική σε μία πολυπολική δομή του παγκόσμιου πολιτικο-στρατιωτικού συστήματος. Η πολυπολικότητα μεταφέρεται σε όλους τους θεσμούς

του πρώην διπολικού κόσμου και περιορίζει τις πολιτικές επιλογές όλων των χωρών.

Τό γεγονός αυτό μοιάζει να προκαλεί προς τό παρόν λίγα προβλήματα στις χώρες του παραδοσιακά συνδέονται με τις ΗΠΑ. Για τις χώρες όμως του Τρίτου Κόσμου αυτό σημαίνει μία καταστροφή. Η νέα διεθνή τάξη πραγμάτων θά διέπεται από τη βία και όχι από θεσμοποιημένους κανόνες και άξίες. Οι αντιθέσεις στον παρόντα κόσμο δέν μειώθηκαν μετά από τόν τελευταίο πόλεμο. Η έποχή των πολέμων για τις ένεργειακές πηγές άρχισε. Η άναδεικνυόμενη σύγκρουση στον τελευταίο πόλεμο μεταξύ Βορρά και Νότου δέν λύθηκε με την ήττα του Σαντάμ Χουσεΐν, τη στιγμή που όλα στις βιομηχανικές χώρες ζμειναν όπως ήταν. Μία ειρηνική έποχή μετά τό τέλος του Ψυχρού Πολέμου θά έρθει μόνο τότε, όταν και στη δημοκρατική και έλευθερη κι από την οικονομία της αγοράς κυριαρχούμενη Δύση γίνουν άλλαγές στον κοινωνικό τρόπο ρύθμισης και δέν παραμείνουν μόνο οι παραδοσιακοί τρόποι παραγωγής και κατανάλωσης. Άλλά αυτό είναι άλλο θέμα.

Ιωάννα Δέδε

1. Kur Hübner, "Wer Macht Hat, kann sich alles erlauben. Anmerkungen zu den Konkreten Hegemonie - Dominant - Macht - Kooperation in der globalen Ökonomie, PROKLA, Δεκ. 1990, τεύχος 81, σελ. 66-90.

2. "Kriegskosten gegen null", Spiegel, 4.3.1991, σελ. 122-4.

3. Pierre Salinger, Spiegel, 28.1.1991.

4. Joachim Hirsch, Krieg gegen die Dritte Welt, Links, Φλεβάρης 1991, άρ. 249, σελ. 5-6.

5. Arrighi G., 1982, A Crisis of Hegemony, in: Amin S. / Arrighi G. / Frank A.G. / Wallerstein, I. (eds): Dynamics of Global Crisis, London.

6. Altvater E. / Hübner K. 1989: The End of the U.S. Empire? Monetary and Real Aspects of the United States Hegemonial Crisis, in: Váth, W. (ed.): Political Regulation in the "Great Crisis", Berlin.

7. Altvater E. / Hübner K. / Stanger M. (1983): Alternative Wirtschaftspolitik jenseits des keynesianismus, Opladen.

8. Padoon P.C., 1986: The Political Economy of international Financial Instability, London.

9. Τό ίδιο.

10. Paul Kennedy: "A Declining Empire Goes to War" in: Wall Street Journal, 25-26.1.1991.

Γιά μιά μαρξιστική ανάλυση τῆς κρίσης στὶς κοινωνίες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης

τῆς Ροσάνας Ροσάντα

Μποροῦμε νά βεβαιώνουμε τὸ τέλος τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ ταυτόχρονα τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ Μάρξ; Ἡ καταφατική ἀπάντηση τοῦ Ζάκ Τεξιέ καὶ τοῦ Ζάκ Μπιντέ προϋποθέτει τὴν ταύτιση τοῦ κομμουνισμοῦ μὲ τὰ καθεστῶτα τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», μιά ὀρισμένη ἀνάγνωση τοῦ Μάρξ καὶ τὴν ἰδέα ὅτι ἡ σύγχρονη ἐποχὴ ἐκφράζει μιά ἀνάγκη νά κυριαρχήσει πάνω στὴ σφαῖρα τῆς οἰκονομίας μιά γενική βούληση, ἡ ὁποία ἐκκρεμεῖ νά ὀργανωθεῖ δημοκρατικά, μέσω ἑνός κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὅπως τὸ ὀρίζει ὁ Ρόουλς (Μπιντέ), ἢ μὲ τὸ τέλος τῆς ταξικῆς φύσης τοῦ κράτους (Τεξιέ)· καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, μέσω μιᾶς ἀπαλλοτρίωσης τῶν ἐμπορευματοικῶν σχέσεων. Ὁ κομμουνισμός —κι αὐτός εἶναι ὁ ὀρισμός πού δίνει ὁ Μπιντέ στὰ καθεστῶτα τῆς ΕΣΣΔ καὶ τῶν λαϊκῶν δημοκρατιῶν, ἄν καὶ γιὰ νά λέμε τὴν ἀλήθεια ποτέ τὰ ἴδια δέν αὐτοπροσδιορίστηκαν ὡς «κομμουνιστικά»— ἀπέτυχε κατὰ τὶς ἀπόψεις αὐτές, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ μιά μεριά τὰ ἐν λόγω καθεστῶτα προσπάθησαν νά καταργήσουν τὶς ἐμπορευματοικῆς σχέσεις ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δέν προώθησαν τὸν ριζικὸ ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ κράτους. Ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ παραμένει, συνεπῶς, ἐπικαίρη οὐσιαστικά ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ τῆς γιὰ τὸ κράτος.

Πρέπει, λοιπόν, νά ὁμολογήσω πρὶν ἀπ' ὅλα ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη μου, δέν μποροῦμε νά ἐπικαλούμαστε τὸν Μάρξ ἀφαιρώντας ἀπὸ τὴ σκέψη του τὸ θέμα μιᾶς «ἐπανάστασης», πού καθιστᾶ τούς ἀνθρώπους κύριους τῆς ἐργασίας τους, μὲ τὰ μέσα καὶ τούς σκοπούς της, καὶ πού ἀντικαθιστᾶ τὸ χρῆμα ὡς παγκόσμια ἀνταλλακτικὴ ἀξία ἀπὸ ἕναν ἠθελῆμένο προσδιορισμὸ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς χρηστικῆς ἀξίας της. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ κριτικὴ τῆς φετιχοποίησης τοῦ ἐμπορευματοῦ, δηλαδή τοῦ ἀφηρημένου χαρακτήρα τῆς ἀξίας του, καθὼς καὶ τοῦ τύπου τῆς ἀνταλλαγῆς πού προκύπτει ἀπ' αὐτόν, δηλαδή τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, δέν μπορεῖ, νομίζω, νά ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ μαρξική σκέψη χωρὶς νά περιορίσει οὐσιαστικά τὴν ἐμβέλειά της. Ὁ Μάρξ δέν θέλησε νά εἶναι οὔτε φιλόσοφος οὔτε ἱστορικός τῶν κοινωνιῶν, ἀλλὰ ἕνας πολιτικός στοχαστής τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ καπιταλισμοῦ: ἀποκαλύπτοντας τὴν ἄνιση ἀνταλλαγὴ πού πραγματοποιεῖται στὶς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς καὶ πού καθιστᾶ τὸν ἄνθρωπο ἕνα ἐμπόρευμα μεταξὺ ἄλλων, πίστεψε ὅτι ἔβλεπε νά ἀναδεικνύεται ἕνα ὑποκείμενο ὑποχρεωμένο νά πραγματοποιήσει τὴν ἀπελευθέρωσή του μὲ τὴν πλήρη σημασία τῆς λέξης,

καταστρέφοντας τὸν τρόπο παραγωγῆς καὶ τὶς ἴδιες τὶς καπιταλιστικές σχέσεις.

Μπορεῖ κανεὶς νά χαρακτηρίσει τὴν ἀνάλυσή του ἐξωπραγματικὴ (λέγοντας ὅτι τὸ κεφάλαιο γίνεται ὄλο καὶ πιὸ ἀφηρημένο καὶ ἱκανὸ νά ἀναπαράγεται, περνώντας ὄλο καὶ λιγότερο μέσα ἀπὸ τὴν παραγωγή) καὶ τὸ διάβημά του οὐτοπικὸ (λέγοντας ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη σάν τέτοια ἐξαφανίζεται, καὶ μαζί της τὸ κλασικὸ ἐργοστάσιο, ἐνῶ ἡ κατανάλωση, πού ὑπαγορεύει τὸ ἴδιο τὸ κεφάλαιο, ἔχει καταστειῖ ἡ ἰδεολογία της καὶ ταυτόχρονα ἡ ἀλλοτριώσή της: «Ἀγοράζω, ἄρα ὑπάρχω»). Ἀλλὰ τότε, γιὰ νά μιλάμε περὶ ἐπικαιρότητας τοῦ Μάρξ; Παραμένουν ἐπικαίρες, λένε, ὀρισμένες ἀναλύσεις του, γιὰ παράδειγμα ὅ,τι ἀπὸ τὴν κριτικὴ του γιὰ τὸ κράτος τὸν πλησιάζει πρὸς τὸν Βέμπερ (Τεξιέ), ἀλλὰ μπορεῖ κανεὶς νά ἀμφιβάλλει κατὰ πόσο ὁ ἴδιος θά ἀναγνώριζε σ' αὐτές τὴν οὐσία τῆς πνευματικῆς του πορείας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δέν εἶναι αὐτονόητο ὅτι τὸ κοινωνικὸ μοντέλο πού πραγματοποιήθηκε στὴν ΕΣΣΔ μετὰ τὸ 1917, τὸ ὁποῖο ἐξάχθηκε στὶς παλαιές λαϊκές δημοκρατίες καὶ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν Κίνα, μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ «κομμουνιστικὸ», σύμφωνα μὲ τὸ νόημα πού μοιάζει νά δίνει ὁ Μάρξ στὴ λέξη αὐτή. Ἔτσι, καὶ οἱ δύο ὅροι τοῦ ἰσχυρισμοῦ, στὸ εἰσηγητικὸ κείμενο τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ, ἀπαιτοῦν μιά προκαταρκτικὴ ἐπαλήθευση — ἔστω καὶ μόνο γιὰ νά ἀντιπαραθέσουμε πραγματικά τὶς ἀπόψεις μας.

Γιὰ πολὺ καιρὸ, ἡ μαρξιστικὴ βουλγακάτα, τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα θεωροῦσαν ὅτι αὐτό πού, σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, προσδιορίζει τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς εἶναι ἡ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἀπέναντι στὴν ἰδιοκτησία βρίσκονται οἱ προλετάριοι, οἱ «μὴ κάτοχοι μέσων παραγωγῆς» μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, καὶ ἱστορικά αὐτοὶ πού, στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα κυρίως, ἔχασαν τὴ γῆ τους καὶ πρόσφεραν ἐργατικὸ δυναμικὸ στὰ ἐργοστάσια πού ἀναδύονταν στὶς πόλεις. Ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν προσδιορίζεται ἀπὸ τούς ἴδιους τούς προλετάριους ἀλλὰ ρυθμίζεται ἀπὸ τὸν κεφαλαιούχο, μὲ βάση τὴ διαμόρφωση τοῦ κέρδους, ἀναγκαίου γιὰ τὴν ἐπανεπένδυση καὶ διεύρυνση τοῦ κεφαλαίου· τὸ κεφάλαιο γίνεται συνεπῶς τὸ πραγματικὸ «ὑποκείμενο» τῆς σφαίρας τῆς οἰκονομίας, καὶ ὁ κάτοχός του ὑπόκειται ὁ ἴδιος, ἐπὶ ποινῇ θανάτου, στοὺς νόμους τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἐπέκτασής του.

Σκοπός λοιπόν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, τοῦ σοσιαλιστικοῦ καί τοῦ κομμουνιστικοῦ —στήν ἀρχή δέν μπορούμε νά τά διαφοροποιήσουμε ἀπό τήν ἀποψη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἀλλά ἀπό τήν ἀποψη τῶν μέσων γιά τήν ἐπίτευξή του— εἶναι νά ἀπαλλοτριώσῃ τούς κεφαλαιούχους καί νά παραδώσῃ τά μέσα παραγωγῆς —τό χρήμα, τή γῆ, τά μεταλλεῖα, τό κεφάλαιο τό ἐνσωματωμένο στά μηχανήματα— στά χέρια αὐτῶν πού πρὶν ὑφίσταντο τήν ἐκμετάλλευση.

Πῶς; Μέσα ἀπό μιά ἐπανάσταση, ἰσχυρίζεται ὁ Μάρξ, γιατί δέν μπορούμε νά ἀφαιρέσουμε τήν ἰδιοκτησία ἀπό τήν κυρίαρχη τάξη μέ τή δική της συγκατάθεση. Ἡ «ἐπανάσταση» αὐτή μπορεῖ νά γίνει μέσα ἀπό ἀγῶνες καί μεταρρυθμίσεις, πού ὁδηγοῦν σέ κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες, θά ὑποστηρίξει ὀλοένα καί πιο ἀνοιχτά ἡ Δεύτερη Διεθνῆς· μόνο μέσα ἀπό μιά «βίαιη κατάληψη τῆς ἐξουσίας» ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὀργανωμένου προλεταριάτου, θά ὑποστηρίξει ἡ Τρίτη Διεθνῆς, γιατί ἡ ἀστική τάξη δέν θά ἀφεθεῖ νά ἀπαλλοτριωθεῖ χωρὶς νά προσφύγῃ στούς ἀμυντικούς μηχανισμούς της, τούς κατασταλτικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τό θέμα τῆς «ἐπαναστατικῆς ρῆξης» εἶναι μαρξικό, παρ' ὅλο πού ὁ Μάρξ —μέ ἐξαίρεση τό δοκίμιό του γιά τόν *Ἐμφύλιο πόλεμο στή Γαλλία*— δέν τό ἀνέπτυξε καθόλου μετά τό *Μανιφέστο* τοῦ 1848· πράγματι, τό ζητούμενο δέν εἶναι μόνο νά καταλυθεῖ ἕνας τρόπος παραγωγῆς ἀλλά καί ἡ ἰδεολογία του, τά ὄρια τῆς ἐννοίας τῆς δημοκρατίας καί τοῦ δικαίου πού παρήγαγαν οἱ ἀστικές ἐπαναστάσεις.

Ἐδῶ βρίσκεται ἕνα κρίσιμο σημεῖο, μέ ἀφετηρία τό ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νά δεχτεῖ ἢ νά ἀπορρίψῃ τήν ἐπικαιρότητα τοῦ Μάρξ: ἡ πορεία του, ἀπό τά νεανικά *Χειρόγραφα* ὡς τά *Grundrisse* καί ὡς τήν ἐπεξεργασία τοῦ *Κεφαλαίου*, ξεκινᾷ ἀπό τήν κριτική τῶν καθαρᾶ πολιτικῶν δικαιωμάτων πού ἐκχωρήθηκαν στόν πολίτη ἀπό τήν Ἀγγλική καί τή Γαλλική Ἐπανάσταση — ἕναν πολίτη πού ψηφίζει ἐφόσον εἶναι ἄρρη καί πληρώνει φορολογικές ὑποχρεώσεις. Στήν πραγματικότητα, ὁ ἀγῶνας γιά τήν καθολική ψηφοφορία θά εἶναι μακρὺς, γιατί θά ὑπάρχει γιά χρόνια ἀμφιβολία κατά πόσο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐλεύθερος νά ἐκφράσῃ τή γνώμη του ἐκεῖνος πού δέν εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅπως οἱ φτωχοί, οἱ δουλοπάροικοι ἢ οἱ γυναῖκες· ἄς θυμηθοῦμε τίς συζητήσεις στή Συντακτική Συνέλευση, πιο ρεαλιστικές ἀπό τή σύγχρονη φιλελεύθερη ἰδεολογία, γιατί προέβλεπαν τούς ὄρους μιᾶς συγκεκριμένης ἐλευθερίας, ἀμφισβητώντας ταυτόχρονα, παρά τό γράμμα τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ 1789, ὅτι εἶναι προσιτή γιά κάθε ἀνθρώπινο πλάσμα, ἀνεξαρτήτως περιουσίας ἢ φύλου. Τά ὄρια αὐτῆς τῆς «ἰσότητος στά δικαιώματα» ἦταν φανερά στά μάτια τῶν Γάλλων τῆς Συντακτικῆς, ὅπως καί τό κρίσιμο σημεῖο πού αὐτά ἀποκάλυπταν: «Ἀκόμη ἕνα βῆμα κι ἀγγίζουμε τήν ἰδιοκτησία», ἀναφώνουσε ὁ Μπαρνάβ. Δέν εἶναι διόλου ἀνάγκη ἄλλωστε νά περιμένουμε τόν Μάρξ γιά νά συναντήσουμε μιά διαυγή θεώρηση τῶν «πολιτικῶν δικαιωμάτων». Ὁ Μπενζαμίν Κονστάντ τό λέει θαυμάσια: ὁ πολίτης πού ψηφίζει κάθε τέσσερα χρόνια καί δέν ἐκλέγεται, ἀφοῦ δέν ἔχει κανένα νόμιμο δικαίωμα ἐπέμβασης στά δημόσια πράγματα, δέν κάνει τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά ἐγγυᾶται τό πλαίσιο μέσα στό

ὁποῖο οἱ κατέχοντες μπορούν νά ἀναπτύξουν τίς ἐλευθερίες τῆς οικονομικῆς δραστηριότητάς τους, τό ἐμπόριο καί τίς ἐξουσίες τους.

Τό καθεστῶς τοῦ πολίτη, μέ ἄλλα λόγια, ἄλλαξε δραστηρικὰ σέ σύγκριση μέ κείνο τοῦ ὑποκείμενου σέ ἀγγαρεία ἀνθρώπου τῆς πρό τοῦ 1789 ἐποχῆς ἀλλά ἡ ἰδέα τῆς «ἀνολοκλήρωτης ἐπανάστασης», πού διατρέχει ὅλο τόν 19ο αἰῶνα καί πού τροφοδότησε τήν «κοινωνική ἱστορία» τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἔχει τίς ρίζες της στή διαπίστωση ὅτι ἡ ἰδιοκτησία ὀρίζει μιά ἐξουσία, συνεπῶς μιά ἐλευθερία ἀπό τήν ὁποία ἀποκλείονται οἱ μὴ ἰδιοκτῆτες. Ἡ διαπίστωση αὐτή, πού παραμερίστηκε τό 1989 ἀπό τή σχολή τοῦ Φρανσουά Φουρέτ, εἶναι θεμελιακή γιά τόν Μάρξ.

Μέ μιά τεράστια διαφορὰ σέ σχέση μέ τίς συζητήσεις τῆς Συντακτικῆς ἢ τίς ἀπόψεις τοῦ Κονστάντ περί ἐλευθερίας στήν ἀρχαία καί τή σύγχρονη ἐποχή: ὁ τρόπος παραγωγῆς ἔχει ἀλλάξῃ σέ σύγκριση μέ τό 1789, δέν εἶναι πλέον δυνατόν νά συλλάβουμε μιά ἰδιοκτησία στά μέτρα τοῦ ἀτόμου πού δουλεύει στό χωράφι του ἢ ἀσκεῖ ἀτομικά τό ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου· τό κεφάλαιο ἀναδιαιρῶναι ἐκ βᾶθρων τήν παραγωγή, τά ὑποκείμενα καί τούς ρυθμούς της, ἀντλεῖ ἀπό τήν ὑπαιθρο ἕνα ἐκπτώχευμένο ἐργατικό δυναμικό, πού δέν ἔχει τίποτα ἄλλο νά πουλήσῃ ἀπό τά χέρια του στήν ἀγορά ἐργασίας καί πού ἀπορροφᾶται ἢ ἐκδιώκεται ἀπό τά ἐργοστάσια, ἀνάλογα μέ τίς προτεραιότητες καί τίς ἀνάγκες αὐτῶν τῶν τελευταίων. Αὐτός ὁ νέος τύπος ἄνδρα καί γυναῖκας πού εἶναι ὁ ἐργάτης, ὁ ὁποῖος δέν ἔχει ἀπολύτως τίποτα στήν ἰδιοκτησία του, σχηματίζει τό ἀναπτυσσόμενο προλεταριάτο, καί ἡ ἀποπτώχευσή του εἶναι τέτοια καί τόσο συμμετρική πρὸς τήν ἀφρημένη φύση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς, πού δέν μπορεῖ παρά νά ἐπαναστατήσῃ ἐναντίον ἑνός συστήματος πού τόν ἐκμηδενίζει. Εἶναι, συνεπῶς, ὁ φορέας τῆς ἐπανάστασης, τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῆς κυρίαρχης τάξης καί τῆς δημιουργίας ἑνός ἄλλου τρόπου παραγωγῆς, τοῦ κομμουνιστικοῦ, πού ἀπελευθερώνει τόν ἄνθρωπο πραγματικά καί ὀλοκληρωτικά. Ὁ Μάρξ ἐγγράφεται στήν τροχιά τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, στό κρίσιμο σημεῖο, ὅπου συναντᾷ καί τόν Ρουσό: *Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά μὴν εἶναι ἐλεύθερος, τότε δέν μπορεῖ νά δεχτεῖ ἕναν τρόπο παραγωγῆς πού τόν ἀπαρνεῖται ὡς ὑποκείμενο.*

Λέγεται συχνά ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ εἶναι «ντετερμινιστική» (τελεολογική) ἢ ποτισμένη ἀπό «ἱστορική μοιρολατρεία»· δέν τό νομίζω. Ἀντίθετα, εἶναι ἀλήθεια ὅτι στόν Μάρξ ἡ «βεβαιότητα» μιᾶς προλεταριακῆς ἐπανάστασης ἐγγράφεται στή «βεβαιότητα» ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο, στήν ἰδέα περί ἐλευθερίας (καί ὄχι, ὅπως λέγεται συνήθως, τῆς «κοινωνικῆς δικαιοσύνης»). Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, ἀσφαλῶς ἡ ἐλευση τῆς ἐπανάστασης εἶναι γιά τόν Μάρξ ἀναγκαία συνέπεια (Τεξιέ), μέ τήν ἐννοία ὅτι τό κεφάλαιο εἶναι ἐκεῖνο πού στό πρόσωπο τῆς ἐργατικῆς τάξης παράγει τόν φορέα τοῦ ἴδιου τοῦ τέλους του, τόν νεκροθάφτη του. Δέν εἶναι δυνατό νά διαβαστεῖ ἀλλιῶς τό *Μανιφέστο* τοῦ 1848 οὔτε, ἀργότερα, ὅλες οἱ παρεμβάσεις του ὑπέρ ἢ κατά τῆς Πρώτης Διεθνούς. Οὔτε φαίνεται νά ἀνατρέπουν τή θέση περί τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὑ-

ποκειμένου τό περιώνυμο «'Απόσπασμα για τίς μηχανές» καί ό ισχυρισμός ότι, στό μέλλον, ή ανθρώπινη εργασία θά αντιπροσωπεύει ελάχιστα πράγματα στην παραγωγή του πλούτου. Είναι άλλο ζήτημα αν ή «τεχνολογική επανάσταση» άλλαξε ή όχι τή σχέση ανάμεσα στην ανθρώπινη εργασία καί τήν ενσωματωμένη στή μηχανή νοημοσύνη, σέ σημείο πού ή ίδια ή παραγωγή νά μήν χρειάζεται πλέον (τόσους) μισθωτούς.

Έχει λοιπόν τά θεμέλιά της στον Μάρξ ή άπαλλοτριώση των μέσων παραγωγής πού συνοδεύει τίς επαναστάσεις, όσες αυτοαποκαλούνται σοσιαλιστικές. Δέν είναι βέβαιο ό-τι ισχύει τό ίδιο καί για τό κόμμα, ούτε καί για ό,τι άφορᾶ τή σχέση τάξης / κόμματος· όσο για τή θέση περί δικτατορίας του προλεταριάτου, δέν συνεπάγεται τίς κρατικές μορφές πού πήρε ό «ύπαρκτός σοσιαλισμός», έστω καί μόνο από τον πρόσκαιρο, τον μεταβατικό καί πολύ σύντομο χαρακτήρα πού προβλέπει ό Μάρξ όταν κάνει λόγο γι' αὐτήν. Καί στην πράξη —όσο τά κομμουνιστικά καθεστῶτα νοιάζονταν ακόμη νά δίνουν εξηγήσεις— ή άκαμψία του κόμματος καί ή επέκταση του κράτους δικαιολογήθηκαν μέ τήν διαρκῶς ανανεούμενη παράταση τής πάλης των τάξεων, ακόμη καί μετά τήν άπαλλοτριώση καί τήν κατάληψη τής εξουσίας.

Στόν Μάρξ, όμως, ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δέν προσδιορίζεται μόνον από τήν ιδιοκτησία: προσδιορίζεται από τή φύση των «σχέσεων παραγωγής» — πού δέν είναι σχέσεις «οικονομικές» αλλά σχέσεις «κοινωνικές». 'Αλλά στον καπιταλισμό πρόκειται για σχέσεις κατ' έξοχήν «άνισεις», υπό τό κάλυμμα μιᾶς ανταλλαγής μεταξύ ἐξίσου ἐλεύθερων υποκειμένων. Μοῦ φαίνεται πῶς όταν ό Ζ. Βιντέ ισχυρίζεται, μαζί μέ τον Ρόουλς, ότι στην σχέση εργασίας πού προσιδιάζει στον καπιταλισμό οί δύο συναλλασσόμενοι έχουν γίνει «ἐλεύθεροι», έρμηνεύει τή λέξη διαφορετικά ά-

πό τον Μάρξ, ό όποιος, όταν μιλοῦσε για εργαζομένους πού έχουν γίνει «ἐλεύθεροι», έννοοῦσε ότι δέν ήταν πλέον δεμένοι ούτε μέ τή γη ούτε μέ κάποια δική τους ιδιοκτησία ούτε μέ κάποιον άρχοντα (φεουδάρχη). Τό εργατικό δυναμικό περιπλέει ἐλεύθερα, ᾶς τό πούμε έτσι, μέσα στό σύμπαν του καπιταλισμού πού γεννιέται. 'Αλλά αὐτό δέν σημαίνει ότι ό εργαζόμενος είναι «ἐλεύθερος», μέ τήν έννοια ότι μπορεί νά δράσει καί νά ἐπιλέξει κατά βούληση. Τόν περασμένο αιώνα, ό ήγέτης των Wighs στην Βουλή των Κοινοτήτων, Σέρ Ρόμπερ Πήλ, ισχυριζόταν ότι τό κράτος δέν είχε τή δικαιοδοσία νά ἐπιβάλλει ὅρια στό ὥραριο εργασίας (τό όποιο είχε τρομάζει ακόμη καί τούς Tories πού είχαν ἐπισκεφτεί τά μεταλλεία), γιατί έτσι οί κρατικές άρχές θά ασκούσαν έναν ανεπίτρεπτο εξαναγκασμό στην βούληση ενός *free agent* (ἐλεύθερου υποκειμένου), του εργαζομένου δηλαδή, ό όποιος μπορούσε, αν ήθελε, νά δεχτεί νά εργάζεται 24 ὥρες τό 24ωρο ή... "Η τί άλλο; 'Ο Μάρξ καταγγέλλει άκριβῶς τή φαινομενικότητα τής ανταλλαγής μεταξύ ἴσων υποκειμένων, πού ὑπάρχει στό συμβόλαιο τής μισθωτής εργασίας: ή ἐλευθερία του ἐπιχειρηματία είναι πλήρης, γιατί στην αγορά τό εργατικό δυναμικό είναι δυνάμει άπεριόριστο, ενώ ή ἐλευθερία του εργάτη καθορίζεται αὐστηρά από τήν ανάγκη ἐπιβίωσης. Είναι ὑποχρεωμένος νά δεχτεί τούς ὅρους, τον μισθό καί τό ὥραριο πού του ἐπιβάλλει τό άφεντικό, γιατί στην πραγματικότητα δέν έχει άλλη ἐπιλογή.

Αὐτό ἴσχυε τήν εποχή του πρώτου καπιταλισμού καί ισχύει καί σήμερα, πού τό ζήτημα του «κόστους τής εργασίας» βρίσκεται πάντα στό ἐπίκεντρο των συνδικαλιστικών διαπραγματεύσεων στην Εὐρώπη καί πού τά συνδικαλιστικά δικαιώματα είναι οτιδήποτε άλλο ἐκτός από σαφή στίς 'Ηνωμένες Πολιτείες καί άνύπαρκτα στην 'Ιαπωνία. Τό σύνολο των μισθών, μάς λένε, έχει «άντικειμενικό» ὄριο

τήν «ἀποδοτικότητα τῆς ἐπιχείρησης» καί τή στρατηγική τῆς στήν ἀγορά κεφαλαίων. Ὁ ἐργάτης εἶναι ἀκόμη λιγότερο ἐλεύθερος νά καθορίσει τό χρόνο τῆς ἀπασχόλησής του... Ὁλόκληρο τό διάβημα τοῦ Μάρξ ξεκινᾷ ἀπό τή σύλληψη καί τήν καταγγελία τῆς ἀσυμμετρίας δυνάμεων ἀνάμεσα στόν κεφαλαιούχο καί τό ἐργατικό δυναμικό του· ἀνάμεσα στό ἀφεντικό, πού ὀρίζει τήν τιμή του, καί τόν ἐργάτη, πού δέν ἔχει οὔτε κἀν τά μέσα νά τή διαπραγματευτεῖ, ἐφόσον δέν εἶναι τουλάχιστον ὀργανωμένος σέ συνδικάτο· ἀνάμεσα στό ἀφεντικό, πού εἶναι κύριος τῆς τύχης του, καί τόν ἐργάτη, ὁ ὁποῖος, «ζωντανό ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς», χάνεται μαζί τῆς ἢ μαζί μέ τό ἐργοστάσιο μόλις ἀλλάξει κατεύθυνση τό κεφάλαιο. Πουθενά τά λόγια τοῦ Μάρξ δέν εἶναι τόσο σκληρά ὅσο ὅταν μιλά γιά τό «ἐργατικό ὀλοκαύτωμα» πού συνοδεύει τίς μεταβολές τοῦ κεφαλαίου, μιᾶς δυνάμης ἱκανῆς νά ἀνανεώνεται διαρκῶς, ἀναζητώντας τή διεύρυσή της μέσα ἀπό τήν τεχνολογία καί, μέσω αὐτῆς, ἀπό τή συμπίεση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καί τῆς ἀγοραίας ἀξίας της.

Ἔτσι, λοιπόν, ἰσχυρίζεται μέ σαφέστατο τρόπο ὅτι ἡ καπιταλιστική σχέση παραγωγῆς προσδιορίζεται ἀπό δύο ὄρους: τήν ἐκμετάλλευση, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν πληρώνεται «ὀλόκληρη» ἡ παρεχόμενη ἐργασία, καί τήν ἀλλοτρίωση, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι μιᾶ «μεταβλητή ἐξαρτημένη» ἀπό τό κεφάλαιο, ἕνα ἀντικείμενο, ἔχει μετατραπεί σέ πράγμα-ἐμπόρευμα. Μποροῦμε σήμερα νά κρατήσουμε αὐτούς τούς δύο ὄρους, καί κυρίως τόν πρῶτο; Τό συζητάμε. Παραμένει τό γεγονός ὅτι γιά τόν Μάρξ εἶναι οὐσιαστικοί.

Τό πράγμα ἔχει κάποιες συνέπειες. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, γιά τόν Μάρξ ἡ σχέση παραγωγῆς εἶναι «μιᾶ σχέση μεταξύ ἀνθρώπων μέ τή διαμεσολάβηση πραγμάτων», διατύπωση πού δέν νομιμοποιεῖ καμιᾶ οἰκονομίστικη ἐρμηνεία· ἐπειτα, ἐξεταζόμενες μ' αὐτή τήν ὀπτική, οἱ σχέσεις παραγωγῆς στήν ΕΣΣΔ μετά τό 1917 δείχνουν ὅτι ἡ ἀλλαγὴ στήν

ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς δέν ἀρκεῖ γιά νά τίς ἀλλάξει. Ἀκόμα κι ἂν ἡ ἰδιοκτησία περνᾷ σ' ἕνα κράτος πού θέλει νά εἶναι «ἐργατικό». Ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά διαπραγματευτεῖται τούς ὄρους τῆς ἐργασίας του μόνον ὡς «νέα κυρίαρχη - μέσω - τοῦ - κόμματός - τῆς τάξης»· ἀσφαλῶς ὄχι μέσα στό ἐργοστάσιο, καί δέν ὑπάρχει πλέον πραγματικό συνδικάτο, γιὰτί θεωρητικά τά συμφέροντά του τά ὑπερασπίζεται τό κράτος. Ὅσο γιά τήν ἀλλοτρίωση, περιορίζεται χάρη στήν ἐγγυημένη ἀπασχόληση πού ἔχει κατακτήσει ἀλλά τίποτα περισσότερο. Καμιᾶ μορφή ἄμεσης ἐπανοικειοποίησης τῆς ἐργασίας του δέν παράγεται, καθόλου δέν καταργεῖται ἡ ἱεραρχία στό ἐργοστάσιο μέσα ἀπό τήν ἀμβλυνση τῶν διαφορῶν μεταξύ χειρωνακτικῆς καί διανοητικῆς ἐργασίας (ἀμβλυνση πού δέν μπορεῖ νά συμβεῖ παρά μόνο ἂν γίνουν διανοητικές ὄλες οἱ ἐργασίες καί ὁ κάθε ἐργαζόμενος γνωρίζει τό σύνολο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας)· τό ἴδιο καί γιά τίς διαφορές μεταξύ πόλης καί ὑπαίθρου κ.λπ. Ὅμως αὐτά ἀκριβῶς εἶναι, κατὰ τόν Μάρξ, τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά μιᾶς κομμουνιστικῆς κοινωνίας.

Ὁ Λένιν ἔχει συνείδηση τοῦ πράγματος, ὅταν ἰσχυρίζεται: «Πρός τό παρόν, δέν βρισκόμαστε σέ μιᾶ φάση σοσιαλισμοῦ ἀλλά κρατικῆς μονοπωλιακοῦ κεφαλαίου». Κατ' αὐτόν, ὁ σοσιαλισμός δέν μποροῦσε παρά νά ἀκολουθήσει. Ὁ ἴδιος ὅμως, στό Συνέδριο τῶν Σοβιέτ τό 1918, ἀποκλείει τή δυνατότητα γιά κάτι τέτοιο, ἀκυρώνοντας κάθε ἄμεση ἐπέμβαση τῶν σοβιέτ στήν παραγωγή· στήν πραγματικότητα, τό Συμβούλιο τῶν Σοβιέτ διαλύεται, καί ἀπό κείνη τή στιγμή καμιᾶ ἐξουσία τῆς ἐργατικῆς τάξης δέν ἀσχεῖται στήν ΕΣΣΔ, καθῶς ὑποτίθεται ὅτι τήν κατέχει τό κόμμα χωρίς διαμεσολάβηση. Πρὸς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, ὁ οἰκονομολόγος Preobrajenski γράφει ὅτι τό παράδοξο τῆς ρωσικῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι ὅτι γίνεται «ἐκμεταλλεύτρια τοῦ ἑαυτοῦ της»· καί φρόνιμα προσθέτει: «γιά ἕνα διάστημα». Ὅσο γιά τούς ἀγρότες, ὅπως τό εἶχε

κάνει τόν 18ο και τόν 19ο αιώνα στην Άγγλία ή «αυθόρμητη» άνοδος του κεφαλαίου, έρημώνοντας τήν εξαθλιωμένη ύπαιθρο, έτσι και ή αναγκαστική κολεκτιβοποίηση πραγματοποιεί μιά βάναυση άφαιμάξη τής γεωργίας σέ όφελος τής βαριάς βιομηχανίας. Τό χάσμα πού άνοίγει έτσι μεταξύ άγροτῶν και έργατῶν, μεταξύ άγροτῶν και κόμματος / κράτους, δέν πρόκειται νά γεφυρωθεῖ.

Τό άγραφο συμβόλαιο πού συνάφτηκε μεταξύ έργατῶν και κράτους (χαμηλοί μισθοί, έγγυημένη άπασχόληση και προτεραιότητα στίς βασικές προμήθειες) θά έξασθενήσει στή συνέχεια, πράγμα πού θά έκδηλωθεῖ μέ τήν αντίσταση στή παραγωγικότητα, μέ τήν υπεξαίρεση τής εργασίας ή τμήματος του προϊόντος τής εργασίας, κυρίως από τήν άρχή τής «μπρεζνιεφικής στασιμότητας». Τώρα πιά, ή σύγχροση εἶναι άνοιχτή άνάμεσα στους μεταλλωρύχους του Kouzbass ή του Donbass και τό κράτος, γιατί αυτό τό τελευταῖο έξαγγέλλει τήν οἰκονομία «τής άγοράς», πού προβλέπει επίσης μιά άγορά εργασίας και συνεπῶς τό τέλος τής έγγυημένης άπασχόλησης, τής προνομιακής προμήθειας στά εργοστάσια, τήν άνεργία. Μ' αυτή τήν όπτική, ή ιστορία τής ΕΣΣΔ άναδεικνύται ὄχι ὡς μιά πορεία πρὸς τόν «σοσιαλισμό» (περί πραγματοποιημένου «κομμουνισμού» οὔτε και οἱ πῖο άνευδοίαστοι ήγέτες της δέν τόλμησαν νά μιλήσουν) αλλά ὡς μιά έξβιομηχάνιση και ένας έξσυγχρονισμός πού πραγματοποιοῦνται ὑπό τήν κυριαρχία του ενός και μοναδικου κόμματος. Κόμματος παρόμοιου μέ τή γραφειοκρατία τής Δύσης αλλά διαφορετικου άπ' αυτήν ὡς πρὸς τήν άμεση ταῦτισή του μέ τό κράτος και ὡς πρὸς τή βαρύτητα τής ιδεολογίας.

Τό μοντέλο αυτό δέν άμφισβητήθηκε στά θεμέλιά του παρά μόνο από δύο καθεστῶτα, πολύ διαφορετικά μεταξύ τους. Πρῶτα στή Γιουγκοσλαβία, ὅπου ή κατανόηση του άπόλυτου διαχωρισμου μεταξύ έργατῶν και μέσων παρα-

γωγής στήν ΕΣΣΔ ὀδηγεῖ τόν Σύνδεσμο τῶν Κομμουνιστῶν νά επιλέξει, ἤδη από τό 1948, τήν αυτοδιαχείριση τῶν επιχειρήσεων. Ἡ αυτοδιαχείριση δέν άποτελεῖ, οὔτε αυτή, άλλαγή στίς σχέσεις παραγωγής αλλά στίς σχέσεις ιδιοκτησίας: τό εργοστάσιο παραμένει μιά παραγωγική μονάδα πού ὑπόκειται στους νόμους τής άναπαραγωγής του κεφαλαίου «της» και τής άγοράς. Πολύ γρήγορα, στή Γιουγκοσλαβία, αυτό έκδηλώθηκε μ' έναν «έγώισμό» τής επιχειρήσης, ὁ ὅποιος, καθώς προστέθηκε στίς έντονες περιφερειακές άνισότητες, έχει γίνει τά τελευταία χρόνια έκρηκτικός: ή συμμετοχή στή διαχείριση τής παραγωγικής μονάδας δέν έμπόδισε, τό αντίθετο μάλιστα, νά λειτουργήσουν οἱ έργάτες σαν ένα διοικητικό συμβούλιο εταιρείας, μπλοκάροντας, για παράδειγμα, τίς προσλήψεις. Ἡ κοινωνικοοικονομική εἰκόνα πού διαγράφεται εἶναι εκείνη ενός καπιταλιστικου συστήματος, τό ὅποιο διαχειρίζονται συνεργατικές μορφές μέ πολύ άνισους πόρους, ὑποκειμένες σ' έναν άνταγωνισμό πού διασπᾶ τήν εργατική τάξη.

Τό πείραμα πού δοκιμάστηκε στήν Κίνα από τόν Μάο Τσέ Τούγκ μετά τό 1957 άκολουθεῖ αντίθετη κατεύθυνση. Ἡ εξέλιξη τής Πολιτιστικής Ἐπανάστασης και ή έκδοχή τῶν νικητῶν για τή σύγκρουση μέσα στό ΚΚΚ δυσκολεύουν τήν άκριβή κατανόηση του διαβήματος του Μάο: ή οὔσία του εἶναι ή ιδέα ὅτι οἱ σχέσεις έξουσίας μεταξύ «κυρίων και ὑπηκόων» άναπαράγονται μέσα στό μοντέλο τής ιδιοποίησης κεφαλαίων και πόρων από τό κράτος, και —δεύτερο σκέλος— μέσα στό ἴδιο τό μοντέλο τής έξβιομηχάνισης. Στό σημείο αυτό προσεγγίζουμε ένα δεύτερο προβληματικό στοιχείο τής σκέψης του Μάρξ.

Πῶς θά λειτουργεῖ ή κοινωνία μετά τήν προλεταριακή επανάσταση; Ὁ Μάρξ άρνείται νά γίνει «ὁ ζαχαροπλάστης του μέλλοντος»: ὡστόσο, στό ζήτημα τής νέας μορφής τής παραγωγής, άποφαίνεται μέ τρόπο άντιφατικό: ά-

ποδέχεται, ξεχωριστά, καί τούς δύο ὅρους τοῦ διλήμματος. Στό πασίγνωστο κεφάλαιο τῶν *Grundrisse* γιά τίς «Μορφές πού προηγούνται τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς»,¹ ἡ διαδικασία ἀποξένωσης τοῦ ἐργαζομένου ἀπό τά μέσα τῆς ἐργασίας του, ἡ ἴδια ἡ ἀλλοτρίωσή του (καί στό ἐξῆς δέν λογαριάζεται ὡς «ἐργαζόμενος» ἀλλά ὡς «ἐργασία») θέτει ὡς κεντρικό ζήτημα τήν ἐπανοικειοποίηση τῆς ἐργασίας, ὄχι μόνο ὡς «κέρδους» ἀλλά καί ὡς «μέσων» καί «νοήματος». Μ' αὐτούς τούς ὅρους καί μόνον ἐξαφανίζεται ἡ ἀλλοτρίωση. Τό συμπέρασμα αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ νά φανταστοῦμε «ἄμεσες» μορφές παραγωγῆς. Ἄλλου, ὅμως, ὁ Μάρξ βεβαιώνει ὅτι ἀπό τή στιγμή πού θά ἐξαφανιστεῖ ἡ ἀναρχία τοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τή στιγμή πού ἡ κοινωνία θά περάσει ἀπό τό βασιλεῖο τῆς ἀναγκαιότητας σέ κείνο τῆς ἐλευθερίας, ἡ παραγωγή στό σύνολό της θά λειτουργεῖ σάν ἓνα «ένιαιο, τεράστιο ἐργοστάσιο»: πράγμα πού συνεπάγεται μιά συνολική διαχείριση, ἐπομένως ἀναγκαστικά ἐμμεση. Τά ἀνατολικοευρωπαϊκά καθεστῶτα ὑπενθύμιζαν κατ' ἐπανάληψη τή δεύτερη αὐτή πρόταση ὡς θεωρητική βάση τοῦ «σχεδιασμοῦ». Ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στήν ἄμεση ἐπανοικειοποίηση καί τόν σχεδιασμό ἐμφανίζεται στήν ΕΣΣΔ ἀμέσως μετά τό 1917 ὡς ἀντινομία ἀνάμεσα στά σοβιέτ καί τήν κρατική διαχείριση: πρέπει νά ἀναμορφωθεῖ ὁλόκληρη ἡ χώρα, πράγμα πού δέν ἀνάγεται στήν ἄθροιση τῶν αὐτοδιαχειριζόμενων ὑπαρχουσῶν μονάδων. Ἄν ἡ ΕΣΣΔ γίνεται βιομηχανική χώρα στή δεκαετία τοῦ 1930, καί ἂν ἀπογειώνεται, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ σημερινές ἀντιρρήσεις γιά τούς ρυθμούς καί τό κοινωνικό κόστος τῆς παραγωγῆς, αὐτό ὀφείλεται στόν σχεδιασμό. Ἄλλά ὁ σχηματισμός μιᾶς τεράστιας κρατικῆς γραφειοκρατίας, μέ ὁλοένα καί λιγότερα πολιτικά κίνητρα καί συνεπῶς ὀκνηρῆς καί διεφθαρμένης, καί ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀποτελοῦν σήμερα ἀντικείμενα βίαιης κριτικῆς. Ὅχι γιά νά ζητηθεῖ ἡ ἀπόδοση τῆς ἐξουσίας στους ἐργαζομένους μέσα στά σοβιέτ τους — μέ τήν ἐξάιρεση τῶν μεταλλωρύχων τῶν λεκανοπεδίων τοῦ Donetsk καί τοῦ Kouzbass, πού τή διεκδικοῦν — ἀλλά ὑπέρ μιᾶς αὐτονομίας τῶν ἐπιχειρήσεων (γιά τίς ὁποῖες ἀφήνονται νά διαφανοῦν διάφορες μορφές ἰδιοκτησίας), πού θά λειτουργοῦν σέ μιά ἀγορά καί θά συντονίζονται ἀπό τό σοβιέτ τῆς περιφέρειας ἢ τῆς δημοκρατίας.²

Εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στίς δυσκολίες τῆς ἀντιπαράθεσης σχεδιασμοῦ / ἀγορᾶς στήν ΕΣΣΔ, πού γίνεται ἀκόμη πιό περίπλοκη ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ σχεδιασμός ἐγγυόταν τήν πλήρη ἀπασχόληση καί τό *Welfare state* σέ χαμηλό ἐπίπεδο γιά ὅλους, ἐνῶ ἡ ἀγορά κινδυνεύει νά καταργηθεῖ καί τά δύο· ὁ Μ. Γκορμπατσῶφ σκέπτεται ἓναν εὐέλικοτο σχεδιασμό, μιά ρυθμιζόμενη ἀγορά, καί τήν ὑπεράσπιση τῶν κεκτημένων γιά τά πιό ἀδύνατα στρώματα· οἱ «ριζοσπάστες» τάσσονται ὑπέρ τῆς πλήρους φιλελευθεροποίησης. Ἡ κρίση καί τό χαμηλό ἐπίπεδο

ζωῆς καθιστοῦν ἐπώδυνη κάθε λύση: ἂν προσθέσουμε ὅτι οἱ πιό πλούσιες δημοκρατίες, ὅπως ἡ RSFR, διεκδικοῦν τό δικαίωμα νά κρατοῦν γιά τόν ἑαυτό τους τά προϊόντα τους ἢ νά τά πωλοῦν σέ ἀνταγωνιστικές τιμές, καταλαβαίνουμε τούς φόβους τῶν φτωχότερων περιοχῶν: ἡ περίπτωση τῆς Γιουγκοσλαβίας, πού ἐλάχιστα ἀναφέρουν οἱ «ριζοσπάστες», εἶναι ὡστόσο εὐγλωττη. Τέλος, στήν ΕΣΣΔ ὄχι μόνο ἔχει παραμεριστεῖ τό θεμελιακό μαρξικό ζήτημα, ὁ ἐργαζόμενος δηλαδή πού ξαναγίνεται ἐλεύθερο ὑποκείμενο, μὴ ἀλλοτριωμένος, ἀλλά γίνεται κυρίαρχη μιά προντοκτιβιστική καί ἀντιεργατική ἰδεολογία.

Συνεπῶς, ἡ συζήτηση γιά τίς μορφές ἰδιοκτησίας δέν ὀδηγεῖ πολύ μακριά, κι ἐκεῖνη γιά τήν ἐπανοικειοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τούς ἐργαζομένους δέν προσεγγίστηκε μετά τή δεκαετία τοῦ 1920. Μέ μιά ἐξάιρεση, ἐκεῖνη τῆς Κίνας, πού ὑπενθύμισα ἤδη: τό Μεγάλο Ἄλμα Μπροστά καί ἡ Πολιτιστική Ἐπανάσταση ἔθεσαν τό πρόβλημα, καί ὑπῆρξε μιά σημαντική ἐπεξεργασία ἀπό τήν πλευρά ὀρισμένων ὁμάδων τῆς Σαγκάης, κυρίως στό περιοδικό *Μελέτες*,³ προτοῦ καταποντίσει τό πᾶν ἡ φραξιονιστική πάλη.

Ἡ σημασία τῆς συζήτησης αὐτῆς ἦταν τεράστια: ὁλόκληρο τό ἐργατικό καί τό κομμουνιστικό κίνημα ἔπασχε ἀπό «βιομηχανισμό» καί «προοδευτισμό». Τό 1957, μετά τό 20ό Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, ὁ Μάο διαπιστώνει τήν ἀποτυχία τοῦ μοντέλου ἐκβιομηχάνισης στήν ΕΣΣΔ καί τῶν πολιτικῶν σχέσεων πού προέκυψαν ἀπό αὐτό.⁴ Ταυτόχρονα, γνωρίζει καλά ὅτι δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἀποσιωπήσει τό πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης σέ μιά φτωχή χώρα οὔτε νά τό θέσει μέ τούς ὅρους μιᾶς ἀπλῆς αὐτοδιαχείρισης τοῦ ὑπάρχοντος. Ἀπό κεῖ καί πέρα, κάθε ἀπόπειρα ἀνάπτυξης πού δέν θά ἐπιβαρύνει τήν ὑπαιθρο καί πού θά ξεκινηθεῖ τήν «ἐπανοικειοποίηση τῆς ἐργασίας» ὀδηγεῖ σέ μιά ἀλλαγὴ τοῦ μοντέλου σέ σύγκριση μέ αὐτό τῆς ΕΣΣΔ· καί σ' ἓνα πείραμα κλειστό σέ σχέση μέ τή διεθνή ἀγορά, ἀπό τήν ὁποία δέν εἶναι βέβαια δυνατό νά δεχτοῦμε πιστώσεις πού δέν θά μπορούσαμε νά ξεπληρώσουμε καί πού θά ὀδηγοῦσαν στήν ἐξάρτηση. Ὁ Τρίτος Κόσμος τό ἀποδεικνύει. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Μάο τοποθετεῖται σ' ἓναν ὀρίζοντα ἀνταγωνιστικό πρὸς τήν ἀγορά, καί τοποθετεῖται ἐναντίον τοῦ «βιομηχανιστικοῦ προοδευτισμοῦ», σημείου σύγκλισης τῆς ἀστικῆς τάξης καί τῶν προλεταρίων.

Στό σημεῖο αὐτό, ἡ σύγκρουση στήν Κίνα ὑπῆρξε ριζική. Ἀκόμη σήμερα, θεωρεῖται ὅτι ὁ Μάο, ἐπιχειρώντας νά ἐπιβαρύνει τή βαριά βιομηχανία σέ ὄφελος μιᾶς αὔξησης μέ μεγαλύτερη ἰσορροπία μεταξύ παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς καί παραγωγῆς καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, μεταξὺ ἐπενδύσεων στή βιομηχανία καί ἐπενδύσεων στήν ὑπαιθρο, ἔθετε τόν ἑαυτό του ἐκτός τῆς «σύγχρονης ἐποχῆς». Ξέρουμε πῶς ἠττήθηκε, μέ διάφορα μέσα, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἀνωριμότητας τῶν ὁπαδῶν του. Τώρα ἡ ἐπιλογή ἔχει γίνει, σέ ὄφελος μιᾶς ταχείας ἐκβιομηχάνισης, στά ἐπίπεδα τῆς διεθνούς ἀγορᾶς καί μέ τήν ὑποστήριξη ἑνός ἰσχυροῦ κράτους. Γιατί —κι αὐτό λέγεται

1. Κεφ. IV, σ. 375 κ.ε. τῆς ἔκδοσης Imel, Μόσχα 1939.

2. Ἐκλεγμένα σέ ἐδαφική βάση, τά σοβιέτ εἶναι στήν πραγματικότητα τά κοινοβούλια τῶν δημοκρατιῶν ἢ τῶν αὐτόνομων περιφερειῶν.

3. Βλ. E. Masi, 1980.

4. «Des contradictions au sein du peuple».

άνοιχτά στην Κίνα από το 1986 στους πύο «σύγχρονους» οικονομικούς κύκλους— ή αγορά δέν πρέπει νά παρεμποδίζεται από τά κοινωνικά κεκτημένα (πλήρης άπασχόληση, μερικά στοιχειώδη άγαθά έγγυημένα για όλους) ούτε από τίς συγκρούσεις πού προκαλεί ή έγκατάλειψή τους σέ μία χώρα τόσο φτωχή (ή άνεργία φαίνεται ότι πλήττει 80 έκατομμύρια έργαζομένων, πού έχουν περιθωριοποιηθεί στά πολυάνθρωπα άστικά κέντρα). Στο κάτω κάτω, λένε, καί στή Δύση ή αγορά επικράτησε μέσα από λιμούς καί έξαθλίωση αλλά έφερε τέτοιο πλούτο, ώστε αυτός ο ίδιος έφερε άργότερα καί έγγυήθηκε τή δημοκρατία. Πρέπει νά κάνουμε τό ίδιο: πρώτα ή αγορά, ύστερα ή δημοκρατία.⁵ Τό θέμα αυτό τό παίρνουν καί οι «ριζοσπάστες» στην ΕΣΣΔ, πού κατηγορούν τόν Γκορμπατσώφ ότι ξεκίνησε άπό τόν έκδημοκρατισμό, ο οποίος, δίνοντας τόν λόγο στά στρώματα πού πρόκειται νά πληγούν, δέν μπορεί παρά νά παρεμποδίσει τήν είσαγωγή τής αγοράς μέ τίς άνισότητές της.⁶

Ίδου πού βρίσκονται τά πράγματα στίς χώρες του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», πού μπήκαν ή δέν μπήκαν άκόμη στή δημοκρατία. Στο φώς του μαρξισμού, όπως λέγαμε κάποτε, ή ιστορία τους δείχνει ότι δέν είναι από ύπερβολική δόση «κομμουνισμού» πού απέτυχαν. Καί μπορούμε νά άμφιβάλλουμε άν θά βγούν από τήν κρίση μέ τήν άπλή είσαγωγή ίδιωτικών κεφαλαίων (ποιών; καί για ποιούς;) καί μέ τό παιχνίδι τής αγοράς: νομίζω ότι τό τέλος τής μονοπωλής τής εξουσίας από τό κράτος δέν μπορεί παρά νά φέρει στο φώς τίς πραγματικές δομές, υπό άναδιοργάνωση, των κοινωνιών αυτών, άνοίγοντας ξανά, σέ νέες συνθήκες, τόν δρόμο ενός άνταγωνισμού συμφερόντων, βλέπε τάξων. Ο «επίκαιρος Μάρξ» μου φαίνεται ότι άπαγορεύει μία καινοτομία πού θά βασιζόταν στον μέγιστο εκδημοκρατισμό του κράτους—οίκειοποιούμενη έτσι, στο σημείο αυτό, τήν κριτική του Μάρξ όπως καί του Βέμπερ για τήν γραφειοκρατία (Τεξιέ)— καί στην ύγιή λειτουργία τής αγοράς. Ένα βλέμμα χωρίς άυταπάτες στην Άνατολική Εύρώπη δέν μάς οδηγεί στο συμπέρασμα αυτό: συναντούμε έδω τίς ξεκάθαρες θέσεις του Galbraith, στίς συναντήσεις καί τά δοκιμιά του για τή σημερινή ΕΣΣΔ.

Καί στή Δύση; Η κρίση των κομμουνιστικών κομμάτων δέν σημαίνει τάχα ότι πρέπει νά δεχτούμε τήν αγορά; Άλλωστε, μάς λένε, ή αγορά δέν πρέπει νά θεωρείται δαίμονας, γιατί ύπήρχε καί πριν από τον καπιταλισμό. Θα συμφωνήσουμε όμως ότι ή αγορά τής προκαπιταλιστικής περιόδου ήταν έντελώς διαφορετική από τή σημερινή, πού υπόκειται άπολύτως στον σχεδιασμό τής κατανάλωσης, όπως προτείνεται από τίς πολυεθνικές, καί ρυθμίζεται από τά μεγάλα δίκτυα του *software* καί τής πληροφορίας. Ο

καπιταλισμός δέν είναι μία μυριάδα έργοστασίων, ή επιχείρηση έχει άποκτήσει μία διεθνική διάσταση πού εξαπατά ή διευθύνει τίς πολιτικές παγκοσμίως, καθορίζει τήν αγορά στή Δύση καί, μέσω τής αγοράς, προσπαθεί νά περάσει στην Άνατολή. Τό σύμβολο τής γερμανικής ένοποίησης δέν είναι τάχα τό γερμανικό μάρκο, πού άλλωστε είσαχθηκε στην ΛΔΓ μέ τελετές πού φωτίζουν μέ τρόπο άνατριχιαστικό τή μαρξική εικόνα του θεού - χρήματος;

Θά συμφωνήσουμε επίσης ότι βρισκόμαστε μπροστά σέ μία ιστορική συρρίκνωση των έξουσιών του κράτους-έθνους, ότι ή παραδοσιακή εκπροσώπηση τής δημοκρατίας ύφίσταται περισσότερο από πριν τίς συνέπειες, ότι τό σενάριο των έξουσιών μοιάζει περισσότερο μέ τό σχήμα του Niklas Luhmann παρά μέ κείνο του Rawls. Η ίδια ή κρατική γραφειοκρατία υπόκειται στο διεθνές οικονομικό σενάριο ή έμπλέκεται μέ αυτό. Ένας ριζικός «εκδημοκρατισμός» μοιάζει νά σημαίνει τόν επαναπροσδιορισμό των έξουσιών στην κλίμακα των κρατών. Άλλά πώς θά γίνει χωρίς νά θέσει σέ κίνδυνο τή διαδικασία διεθνούς ένσωμάτωσης του κεφαλαίου, τής αγοράς καί του μοντέλου κατανάλωσης, ολόενα καί πύο αυθαίρετου (σέ σχέση μέ τίς «άνάγκες», οι όποιες, τήν εποχή του Μάρξ, άφορούσαν τήν ίδια τήν επιβίωση, άναγκαία για τήν άναπαραγωγή τής έργατικής δύναμης); Σ' αυτό τό επίπεδο νομίζω πώς πρέπει νά ξανασκεφτούμε στή Δύση τήν επικαιρότητα ή άνεπικαιρότητα του Μάρξ καί τή δυνατότητα, τή φύση καί τίς μορφές τής συγκρουσιακής εκδοχής.

Ταυτόχρονα, άπέναντι στην τεράστια δύναμη τής πολυεθνικής καπιταλιστικής συγέντρωσης, τίθεται για πρώτη φορά τό ζήτημα μιάς νέας άντίθεσης άνάμεσα στή δική της έπεκτατική λογική καί τήν επιβίωση του είδους. Η φύση, μέ τίς θεμελιακές ίσοροπίες της, παίρνει από μόνη της θέση ύπέρ του περιορισμού του τύπου άνάπτυξης πού άκολουθήθηκε ως τώρα. Η αρχή τής καταστροφής, πού συνεπάγεται καί πού καταγγέλλουν οι επιστήμονες καί οι οικονομολόγοι πού είναι καί οικολόγοι,⁷ μπορεί νά έρμηνευθεί ως γιγαντιαία προέκταση του τιμήματος πού πληρώθηκε για τήν εκβιομηχάνιση κατά τήν έναρξή της, μέ τή μορφή τής άφάιμαξης τής γεωργίας. Πράγματι, ή καταστροφή του περιβάλλοντος πού επιφέρει ή βιομηχανία, ο δηλητηριασμός πού προκαλεί ή χημεία, τό πρωτόφαντο πρόβλημα των διογκούμενων άπορριμμάτων, των όποιών ή καταστροφή γίνεται ολόενα καί πύο δύσκολη καί δαπανηρή (νά ένα «προϊόν» πού δέν μπορεί νά γίνει «έμπόρευμα») καί, τέλος, ή τεχνολογία πού εφαρμόζεται στην γεωργία, πού άποκαθιστά τήν παραγωγικότητά της αλλά άποτελειώνει τήν καταστροφή του κοινωνικού καί οικολογικού πλαισίου της, μοιάζουν αίφνης νά επιβεβαιώνουν τή θέση του Μάρξ για τήν άντίφαση μεταξύ τρόπου παραγωγής καί άνάπτυξης του πλούτου.

Άλλά πρόκειται για έναν Μάρξ πέρα από τόν Μάρξ, έπειδή ο Μάρξ—άνθρωπος του αιώνα του— δέν άμφισβήτησε ποτέ, άπ' όσο γνωρίζω, τό βιομηχανικό μοντέλο καί τήν τεχνολογία, πού μάς παρουσιάζουν σήμερα τους τρομακτικούς άπολογισμούς τους.

Δημοσιεύτηκε στο *Marx Actuel*
Μετάφραση: Χριστίνα Άγριαντώνη

5. Βλ. τό άφιέρωμα του J. Thoraval στο *Les Temps Modernes* του Ίουνίου 1989.

6. Βλ. τή συζήτηση μεταξύ Kiliamkin καί Migranian στή *Liternaturnaja Gazeta*, Αύγουστος 1989.

7. Πρβλ. Ignacy Sachs για τή Βραζιλία, Wolfgang Sachs για τήν Όμοσπονδιακή Γερμανία καί τό πρόσφατο του James O'Connor για τίς Ήνωμένες Πολιτείες.

Λουί 'Αλτουσέρ: οί όφειλές τής ανάγνωσης

του Διονύση Καφάλη

«έκεϊνος, αλίμονο, γνώριζε τί είναι όφειλή»

Lire le Capital I, σ. 15.

«Ποιός λοιπόν έξαπατά, οί αισθήσεις ή ή εκπαίδευση;»

Pascal, *Pensées* 44 (82).

‘Η υπόθεση ‘Αλτουσέρ, ή περίπτωση ‘Αλτουσέρ, ή ακόμη τό ζήτημα ‘Αλτουσέρ: Οί φράσεις ήχουν αυστηρές, κλινικές, σχεδόν εκδικητικές, αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ό-τι δεκαπέντε χρόνια πριν, σε μίαν αίθουσα σαν αυτή πού μās φιλοξενεί απόψε, σε μία από τίς τόσες αίθουσες, τίς στήλες και τούς διαύλους πού εύμαρως παρείχε τό πνεύμα τής εποχής εκείνης για τά ζητήματα του μαρξισμού, θά μιλούσαμε για τή σκέψη του ‘Αλτουσέρ, για τή φιλοσοφία του ‘Αλτουσέρ. ‘Η συζήτηση εκείνη δέν έγινε ποτέ. ‘Ισως γιατί ή επείγουσα πραγματικότητα αλλά και οί έξίσου επείγουσες φαντασιώσεις τής καθημερινής πολιτικής δέν άφηναν τότε περιθώρια για φιλοσοφικές αναζητήσεις: ίσως γιατί μία τέτοια συζήτηση δέν συνέφερε όσους είχαν αναλάβει εκ των πραγμάτων, έχόντες άκοντες, να διαχειριστούν τό παιχνίδι των πολιτικών εφαρμογών τής μαρξιστικής θεωρίας: ίσως πάλι γιατί οί διακονούντες τή φιλοσοφία, εντός και εκτός του πανεπιστημίου, ήσαν ήδη άρχοντως φρόνιμοι ώστε να μην προκαλέσουν τή συζήτηση αυτή στη δική τους επικράτεια, και οί διακονούντες τόν μαρξισμό ήδη άρχούντως άφρονες ώστε να μη διεκδικήσουν αυτή τήν επικράτεια, άποδεχόμενοι τόν αποκλεισμό τους και μάλιστα περιφρουρώντας τον θριαμβευτικά σαν κόρη όφθαλμού, σαν τήν κιβωτό — ή τό κιβώτιο — τής δικής τους αλήθειας. ‘Ο όφθαλμός εκείνος άποδείχτηκε τυφλό σημείο: και ή άμεσότητα και ή διαύγεια με τήν όποία πίστεψε ότι

βλέπει, διαβάζει και έρμηνεύει τά σημεία των καιρών άποδείχτηκε ένα ακόμη παραπέτασμα, μιά όθόνη παραδεδεγμένων ιδεών πάνω στην όποία διαδραματίστηκαν οί δυνατότητες μαζί με τήν αυταπάτη ενός κινήματος και άναπαρσάθηκε ή ουσιαστική μεταπολίτευση του μαρξισμού. Περιττό ίσως να υπενθυμίσουμε ότι τήν πραγματικότητα τής άπατηλής αυτής όθόνης ό ‘Αλτουσέρ τήν όνόμασε ιδεολογία και τήν όρισε ως τό φαντασιακό πλέγμα μέσω του όποιου τά κοινωνικά υποκείμενα βιώνουν τή σχέση τους με τίς πραγματικές συνθήκες τής ύπαρξής τους.

‘Η συζήτηση εκείνη δέν έγινε ποτέ. Πως θά μπορούσε, άλλωστε, να γίνει, όταν τά σημαντικότερα κείμενα του ‘Αλτουσέρ, τά δοκίμια πού συνθέτουν τόν τόμο *Για τόν Μάρξ* και τό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, παραμένουν άκόμη άμετάφραστα ή άνέκδοτα στη γλώσσα μας; Και πως θά ήταν δυνατόν να γίνει, όταν ή εύμάρεια και μαζί μ’ αυτήν ή θεωρητική άσυλία, τίς όποίες ή μαρξιστική σκέψη θεωρήσε ότι απολάμβανε, έξωράισαν για λίγο τό λόγο των «κοινωνικών επιστημών» κι έπειτα εξανειμίστηκαν; ‘Υπάρχουν βεβαίως και οί λαμπρές εξαιρέσεις, οί όποίες, ως συνήθως, επιβεβαιώνουν τόν κανόνα. Και από τίς εξαιρέσεις αυτές όφείλουμε να μνημονεύσουμε έδω και να σκεφτούμε όχι μόνον τούς συγγραφείς πού συνέχισαν να αγωνίζονται με τή θεωρητική προβληματική πού εγκαινίασε ό ‘Αλτουσέρ, ό-πως ήταν ό Νίκος Πουλαντζάς, αλλά και όλη τήν ιστορία και τή μέχρι στιγμής πολιτεία του περιοδικού ‘Ο Πολίτης, καθώς και όλες τίς μικρές ιστορίες από περαστικούς πολιτικούς σχηματισμούς και εφήμερα εκδοτικά προγράμματα, όλα όσα συνθέτουν τόν πολιτικό και θεωρητικό όρίζοντα πού ύποδέχτηκε τή σκέψη του ‘Αλτουσέρ στην ‘Ελλάδα. Στίς ευεργετικές συνέπειες αυτών των μικρών — και για πολλούς ήδη παλαιών — ιστοριών θά πρέπει αναμφίβολα να συγκαταλέξουμε και τή φιλοξενία πού μās παρέχει από-

* ‘Ομιλία πού δόθηκε στην Αίθουσα Τέχνης «Εύμαρος», στίς 21 Νοεμβρίου 1990, στο πλαίσιο τής εκδήλωσης για τόν Λουί ‘Αλτουσέρ, πού όργάνωσε ‘Ο Πολίτης. Τό κείμενο δημοσιεύεται έδω διορθωμένο, με τήν προσθήκη ύποσημειώσεων καθώς και όρισμένων κομματιών πού παρλείφθηκαν στην όμιλία.

φε αυτή ή αίθουσα, τό όνομα τής όποιás μās ύπενθυμίζει, έξ άντιδιαστολής, ότι ή συζήτηση πού δέν έγινε τότε, σε συνθήκες ευμάρειας, έπειγει άκόμη περισσότερο νά γίνει τώρα, στίς τωρινές μίξερes και στενάχωρες συνθήκες μιās κατά τά άλλα πρωτοφανούς έλευθεροτυπίας.

Η ιδεολογία λοιπόν τής δημοσιογραφικής ευμάρειας και ή ευμάρεια τής δημοσιογραφικής ιδεολογίας θά μιλήσουν για τήν 'περίπτωση 'Αλτουσέρ' για νά 'καλύψουν' τόν θάνατο ενός μαρξιστή φιλοσόφου, πού ή γενναιοδωρία του —άν κρίνουμε όχι μόνο από τά όσα λέγονται για τή δράση του στό γαλλικό πανεπιστήμιο αλλά και άπ' όσα μπορούμε νά διαβάσουμε στα κείμενά του— υπήρξε στους αντίποδες τής μεταχείρισης πού του έπεφύλασσε, για τά τελευταία χρόνια τής ζωής του, ό Τύπος τής χώρας του. Θά έλεγες ότι κατοικοῦσαν διαφορετικούς κόσμους, αυτός, ό φονεύς, κι εκείνοι, οί άγγελικά πλασμένοι. Ευμάρεια, ώστόσο, σημαίνει μεταξύ άλλων και άνακούφιση — μέ τή σκοτολογική σημασία τής λέξης. Και ή μετάβαση από τή «φιλοσοφία του 'Αλτουσέρ» στην «περίπτωση 'Αλτουσέρ» δηλώνει ασφαλώς τίς περιπέτειες του ιστορικού χρόνου, τήν έμπλοκή ενός θεωρητικού έργου σε μιάν ιστορική περίοδο πού έσήμανε τήν ολοκληρωτική σχεδόν ήττα του άριστερου έργατικού κινήματος στην Ευρώπη. Δηλώνει όμως και κάτι άκόμη: ένα διάχυτο πνεῦμα άνακούφισης για όσα, μέσα στή γενική ευμάρεια μιās γενικευμένης δημοσιογραφίας, δέν είμαστε πιά ύποχρεωμένοι νά σκεφτούμε. Η 'περίπτωση 'Αλτουσέρ', μ' όλα τά επιμέρους ιδιωτικά, δημομένα και δημόσια στοιχεία της, άφηγείται μιάν ιστορία τήν όποία μπορούμε μέ τή σειρά μας νά άφηγηθούμε, νά τήν άναπολήσουμε ίσως, νά τή θρηνησουμε άκόμη. Θά παραμεινεί ώστόσο ή περίπτωση 'Αλτουσέρ: μιιά ιστορία τελειωμένη, γεμάτη διδάγματα και ήθικά συμπεράσματα, όπως όλες οί ιστορίες και οί άφηγήσεις· κυρίως όμως γεμάτη λήθη. "Όχι σιωπή, γιατί μέσα στή γενικευμένη δημοσιογραφική έρεσχελία κανείς δέν έμαθε νά σιωπά, αλλά λήθη, άγρια, σκληρή και έπιβεβλημένη λήθη, πού διασχίζει κάποτε τό λόγο μας σαν ένοχη συνείδηση: λήθη πού άπαλλάσσει όρισμένους από τήν ύποχρέωση νά σκεφτούν, και κυρίως από τήν ύποχρέωση νά σκεφτούν τό πώς οί τόσες 'περιπτώσεις' τής έννημέρωσής μας, οί τόσο ανθρώπινες κι οί τόσο έξημερωμένες, άναγορεύονται καθημερινά σε ό,τι κοινώς άποκαλείται 'κοινή γνώμη'. Γι' αυτή τή λήθη θά ήθελα νά μιλήσουμε λίγο άπόψε: για τή λήθη, δηλαδή, πού περιβάλλει τό θεωρητικό έργο του 'Αλτουσέρ και άπειλεί νά παροχετεύσει κάθε συζήτηση για τά κείμενά του στην περιπτωσιολογία τής 'κοινής γνώμης' ή στην άπολογία του φθίνοντος μαρξισμού. Για νά μιλήσουμε λοιπόν γι' αυτή τή λήθη, για νά θυμηθούμε αυτή τή λήθη, θά πρέπει έξ άπαντος νά εφαρμόσουμε αυτό πού ό Νίτσε ονόμαζε *ενεργητική έπιλησμονή*: νά ξεχάσουμε, κατά τόν δραστικότερο δυνατό τρόπο, τήν 'περίπτωση 'Αλτουσέρ' και νά διαβάσουμε τά κείμενα του 'Αλτουσέρ. Αυτός είναι ό μόνος δυνατός τρόπος, ό μόνος ωφέλιμος τρόπος για έμάς τούς ζώντες ή έπιζώντες, για νά τελέσουμε τή μνήμη ενός κατεξοχήν θεωρητικού τής άνάγνωσης.

Νά ξεχάσουμε τήν 'περίπτωση 'Αλτουσέρ', για νά θυμηθούμε αυτό πού ό άνθρωπος και ό ανθρωπισμός τής μαζικής έννημέρωσης δέν είναι σε θέση νά σκεφτεί· αυτό πού

διαρρεί και διαρρηγνύει εκ τών ένδον ό,τι μπορούμε νά άναγνωρίσουμε ως 'πραγματικότητα', ή λήθη του όποιου στοιχειοθετούσε για τόν Μάρξ τό φαινόμενο του *φетиχισμού* (όπως μās υπενθυμίζει ό 'Αλτουσέρ) και ή άνάμνηση του όποιου είναι ή άναγκαία άφετηρία κάθε κριτικής άνάγνωσης:

μιιά άπόσταση και μιιά έσωτερική έξάρθρωση [décalage] μέσα στό πραγματικό, έγγεγραμμένες στην ίδια τή δομή του, άπόσταση και έξάρθρωση πού καθιστούν τά ίδια τά άποτελέσματά τους δυσανάγνωστα και κάμνουν τήν ψευδαίσθηση ότι μπορεί νά διαβαστούν άμεσα τό ύστατο και κορυφαίο άποτέλεσμά τους: τόν *φетиχισμό*.¹

Ό φетиχισμός αυτός βρίσκεται στην καρδιά του κοινωνικού φαινομένου πού ό 'Αλτουσέρ όρισε ως ιδεολογία, καθίς και στην καρδιά του ιδεολογικού φαινομένου —τής ιδεολογικής στρατηγικής— πού ονομάσαμε, πρόχειρα, άνθρωπο και ανθρωπισμό τής μαζικής έννημέρωσης. Βρίσκεται, μέ άλλα λόγια, στην καρδιά μιās στρατηγικής άνάπτυξης φιλοσοφημάτων, ιδεολογημάτων αλλά και πολλών επιμέρους 'γνώσεων' του κόσμου (μιιά στρατηγική άνάπτυξη τής ίδιας τής θέσης του ήγεμόνα), ή όποία κατασκευάζει τήν 'κοινή γνώμη' ως νομιμοποιητική διαδικασία, μέσα από τήν ιδεολογική όθόνη τής δημοσιογραφικής διαφάνειας του κόσμου, τής άμεσης άναγνωσιμότητάς του ως πληροφορίας. Η ψευδαίσθηση αυτή βρίσκεται επίσης στην καρδιά τής 'τεχνολογίας' (μιās τεχνολογίας τής γνώσης, τής πληροφορίας, αλλά και μιās όλόκληρης τεχνολογίας του 'εγώ', όπως μās δίδαξε ό Φουκώ), ή όποία όχι μόνο λησμονεί τήν όφειλή της στή μεταφυσική αλλά και έκποιεί τήν όφειλή αυτή ως τήν ιδεολογία τής άμεσης πραγματικότητας. Ό 'άνθρωπος' αυτής τής έξαιρετικά σύνθετης διαδικασίας, ως ύποκείμενο τής 'κοινής γνώμης', είναι κατά συνέπεια 'ελεύθερος' και 'αδέσμευτος', σε μιιά κοινωνία έλεύθερων έπιλογών και μαζικής έπικοινωνίας: έλεύθερος σε μιάν 'ελεύθερη αγορά' ιδεών, ή δεσμευτικότητα τών όποιων είναι βεβαίως θέμα 'προσωπικής έπιλογής'. Άλλά ή προσωπική αυτή έπιλογή (ήτοι ή 'κοινή γνώμη'), μέσα στην ευμάρεια τής γενικευμένης πληροφορίας, δέν είναι σε θέση νά διακρίνει τήν έσωτερική έξάρθρωση του πραγματικού και προσφέρεται, ως εκ τούτου, στή λήθη: σκληρή κι έπιβεβλημένη λήθη, μέ πραγματικά βεβαίως άποτελέσματα, τά όποια παραμένουν κατά κανόνα δυσανάγνωστα, μολοντί παρεισφρέουν (όχι πάντα) στό βασίλειο τής πληροφορησης· λήθη πού είναι ή άλήθεια του ήγεμόνα.

Όφείλουμε λοιπόν νά λησμονήσουμε τήν 'περίπτωση 'Αλτουσέρ', ώστε νά θυμηθούμε αυτή τή λήθη και νά διαβάσουμε τά κείμενα του 'Αλτουσέρ. Για όρισμένους από έμάς —τουλάχιστον για μένα— ή έπιταγή αυτή σημαίνει νά θυμηθούμε κάποιες ύποχρεώσεις μας, νά θυμηθούμε τί όφείλουμε στα κείμενα του 'Αλτουσέρ. "Όχι ότι είναι ποτέ δυνατόν νά έξοφλήσουμε τό χρέος· ένα τέτοιο χρέος δέν έξοφλείται ποτέ, παρά μόνο μέ τό σκληρό νόμισμα τής λή-

1. Louis Althusser et al., *Lire le Capital*, Παρίσι: Francois Maspero / petite collection maspero, 1973, τ. 1, σ. 14.

θης. Ποιοί όμως είμαστε 'εμείς' που όφείλουμε; (Τό έρώτημα δέν αλλάζει ουσιαστικά άν μεταγραφεί στό πρώτο ένικό πρόσωπο.) 'Ο Άλτουσέρ πάλι μάς δίδαξε ότι αυτό τό 'εμείς', άκόμη και ώς τυχαία σύναξη ιστορικών παθημάτων και βιογραφικών δεδομένων, δέν ύπάρχει ώς ύποκείμενο πρίν και άνεξάρτητα από τίς όφειλές του, ρητές είτε σιωπηρές· και δέν μπορεί νά (αυτό)βιογραφηθεί, νά πάρει τό λόγο και νά μιλήσει γιά τόν έαυτό του, χωρίς νά ένεργοποιήσει, θέλοντας και μή, αυτές τίς όφειλές. 'Η δημόσια άναγνώριση τής όφειλής, πού έχει κι αυτή τόν καιρό της, ένυπάρχει ήδη ώς συστατική πράξη στήν ίδια τήν όφειλή, στήν άρχική σύναψη αυτής τής δεσμευτικής σχέσης, πού δέν μπορούμε νά τήν χαρακτηρίσουμε μήτε έκούσια μήτε άκούσια.

'Η άναγνώριση τής όφειλής, είτε ώς προσωπική ιστορία είτε ώς πολιτική αφήγηση (ή όποία, σημειωτέον, δέν άπαλλάσσει κανέναν κι από τίποτε), είναι συνυφασμένη μέ εκείνο τό δίδόμει λόγον, γιά τό όποιο μάς μιλά ή άρχαία φιλοσοφία: 'Ο φιλόσοφος πρέπει κι αυτός νά προσφύγει στήν άγορά (πού δέν είναι ή 'ελεύθερη άγορά' τών ιδεών) και νά δώσει λόγο, νά 'λογοδοτήσει', νά αιτιολογήσει, νά εξηγήσει και νά εξηγηθεί, πάντα δημοσία και πρós τούς άλλους (πού δέν είναι ή 'κοινή γνώμη'), όσους έχουν λόγο νά άμφισβητήσουν τά έπιχειρήματά του, σέ μιάν «ελεύθερη και δημόσια δοκιμασία». ² 'Όπως γράφει ό Rodolphe Gasché, «ή προσφυγή στή δημόσια έπιδοκιμασία είναι άναγκαίο και ένδογενές στοιχείο τής φιλοσοφικής εξήγησης |τής 'λογοδοσίας': accounting|, χωρίς τό όποιο καμία φιλοσοφία δέν θά ήταν σέ θέση νά αξιώσει καθολικότητα». ³ Τό δίδόμει λόγο, έν όλίγοις, είναι άγωνιστική (σοφιστική) συνθήκη, πού βρίσκειται έγγεγραμμένη στήν ίδια τή δομή του φιλοσοφικού έπιχειρήματος. 'Η σημασία του δέν έξαντλείται από τήν αντίθεση δημόσιο / ιδιωτικό (τήν αντίθεση πού τρέφει τό λόγο τής τρέχουσας δημοσιογραφίας), αλλά άνάγεται στήν ίδια τή ρητορική προΐστορία του φιλοσοφείν, δηλαδή σέ συνθήκες άρχαίας άγοράς, όταν, όπως σημειώνει ό Μπαχτίν, ό,τι όνομάζουμε σήμερα άυτοβιογραφία δέν συγκροτείται σάν προϊόν έσωτερικής άσκησης αλλά σάν δημόσιο ένέργημα:

Δέν ύπήρχε άκόμη ό έσωτερικός άνθρωπος, δέν ύπήρχε κανείς «άνθρωπος γιά τόν έαυτό του» (έγώ γιά μένα τόν ίδιο), μήτε καμία έξατομικευμένη στάση πρós τό έγώ. 'Η ένότητα του άτομου και ή άυτοσυνειδησία του ήσαν άποκλειστικά δημόσιες. 'Ο άνθρωπος ήταν καθ' όλοκληρίαν στήν έπιφάνεια, μέ τήν πλέον κυριολεκτική άποδοχή τής λέξης. ⁴

'Η άναγωγή αυτή έχει σημασία όχι τόσο γιά τήν ιστορική της άκρίβεια, αλλά γιατί έντοπίζει μιάν ιδέα 'δημόσιας ευθύνης' στόν ίδιο τόν πυρήνα του φιλοσοφικού έπιχειρή-

ματος, μιάν ιδέα ή όποία είναι συνυφασμένη μέ κάθε έννοια καθολικότητας και παράγεται άνεξάρτητα από τά ιδανικά τής «έσωτερικής άκρόασης» του άυτοθετούμενου ύποκείμενου και του συνάδοντος άνθρωπισμού. Αυτή είναι άλλωστε και ή σημασία μέ τήν όποία ό Νίτσε έπαινει τούς άρχαίους 'Ελληνες ώς θριαμβευτικά έπιφανειακούς και ζωτικά άδιάφορους πρós ότιδήποτε άντιλαμβανόμαστε σήμερα ώς 'ψυχικό βάθος' (καθώς και πρós τό άξιακό σύστημα πού θεωρούμε ότι άπορρέει από αυτό τό βάθος). ⁵

Αυτή τή λειτουργία ό Άλτουσέρ τήν όνόμαζε 'αυτοκριτική'. Τήν άσκει όχι μόνο στά φερώνυμα Στοιχεία αυτοκριτικής, αλλά σέ όλα του τά κείμενα, από τά πρώτα δοκίμια του Γιά τόν Μάρξ έως τά τελευταία πολιτικά του κείμενα γιά τήν κρίση του μαρξισμού και τήν κατάσταση στό γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα· τήν άσκησε έπίμονα και ουσιαστικά, ώς μέρος του φιλοσοφικού του έπιχειρήματος, και όχι ώς έθιμοτυπική άναγνώριση ενός συνθήματος πού, στήν ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος, λειτούργησε —κατά κανόνα, αλλά όχι πάντα— ώς συνώνυμο τής ήγετικής άσυλίας ή, άκόμη χειρότερα, ώς μηχανισμός ιδεολογικού έξανδραποδισμού και 'εθελούσιας' μαρτυρίας. 'Όφείλουμε νά άναλογιστούμε προσεκτικά τίς τόσες άναφορές του Άλτουσέρ στήν «ιστορική συγκυρία», σέ γεγονότα και καταστάσεις πού ύπαγόρευσαν τήν ίδια τή στρατηγική (όχι πάντα και όχι πλήρως έσκεμμένη) του φιλοσοφικού λόγου. "Αν μή τί άλλο, οί άναφορές αυτές προέρχονται από έναν φιλόσοφο ό όποιος, όπως γνωρίζουμε, ύπήρξε σκληρός πολέμιος κάθε μορφής ιστορικισμού:

'Εννοείται ότι αυτή ή αυτοκριτική, πού έδω άναπτύσσω τή «λογική» της και τά έσωτερικά της έπιχειρήματα, τέτοια πού συνάρπασαν τή σκέψη μας, δέν είναι ένα καθαρά έσωτερικό φαινόμενο. Δέν μπορεί νά κατανοηθεί παρά σάν τό άποτέλεσμα μιās τελείως διαφορετικής, έξωτερικής, λογικής, αυτής τών πολιτικών γεγονότων, πού πραγματεύτηκα στήν 'Απάντηση στόν Τζών Λιούις. ⁶

Μέρος άναπόσπαστο αυτής τής «έξωτερικής λογικής» ήταν, γιά τόν Άλτουσέρ, ή άναγνώριση τής όφειλής. Γιατί άραγε; Μήπως ό σύγχρονος άκαδημαϊκός λόγος δέν έχει και τόν 'παρακειμενικό' τύπο γιά νά άναγνωρίζονται τέτοιες όφειλές, δάνεια, ή άκόμη οί ένσυνειδητες έπιδράσεις, χρήσεις και καταχρήσεις — τήν παραπομπή; "Οχι άκριβώς. 'Η άπλή παραπομπή, ή κατονομασία του βιβλίου και του συγγραφέα πού παραθέτουμε ή χρησιμοποιούμε, λειτουργεί —όπως όφείλει— ώς άναγνώριση πνευματικών δικαιωμάτων και ως πρωτόκολλο γιά τήν εύρυθμη λειτουργία τής πανεπιστημιακής ιεραρχίας. 'Αλλά ή άναγνώριση τής όφειλής, όπως τήν έννοεί ό Άλτουσέρ, τίθε-

2. 'Η φράση είναι του Kant, από τόν «Πρόλογο» στήν πρώτη έκδοση (1781) τής Κριτικής του καθαρού λόγου: «ελεύθερο και δημόσιο έλεγχο» στή μετάφραση του 'Α. Γιανναρά ('Εκδόσεις Παπαζήση, 'Αθήνα 1977, σ. 28).

3. Rodolphe Gasché, *The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1986, σ. 143.

4. M.M. Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, μετάφραση Caryl Emerson και Michael Holquist, Austin: University of Texas Press, 1981, σ. 133.

5. Βλ. τήν τελευταία παράγραφο από τόν πρόλογο του Nietzsche (1886) γιά τή δεύτερη έκδοση τής *Ευφρόσύνης επιστήμης* (*Die fröhliche Wissenschaft*, 1882).

6. Λουί Άλτουσέρ, *Στοιχεία αυτοκριτικής*, μετάφραση - επιμέλεια Τάκη Καφετζή. 'Εκδόσεις Πολύτυπο, 'Αθήνα 1983, σ. 12.

ται πέραν αὐτῶν: Ὡς μέρος μιᾶς διαδικασίας κατά τήν ὁποία δίδει κάποιος λόγο (μ' ὅλες τίς σημασίες τῆς λέξης), ἡ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς συνεπάγεται μιᾶ δέσμευση τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά μηδενίσει καμία πνευματική λογιστική ἐσόδων καί ἐξόδων. Ἡ ὀφειλή δέν ὀρίζεται ἀπό τό κοινό δίκαιο τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐκεῖνο πού ὀφείλει κανείς, ἐκεῖνο πού ἀναγνωρίζει κανείς ὅτι ὀφείλει ὅταν μᾶς πληροφορεῖ γιά τό πόθεν ἔσχε τίς ἰδέες του, δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐπιστραφεῖ, ὀλόκληρο, ἀτόφιο, καί βεβαίως δέν ἀνήκει σ' αὐτόν πού τό διαχειρίζεται, μέ ὁποιαδήποτε ἔννοια κυριότητας ἢ χρησικτησίας. Ἡ ὀφειλή ὀρίζει καί συγκροτεῖ τό ὑποκείμενο ὡς δημόσιο λειτουργήμα, ὡς δημόσια γραφή (σέ ἀντιδιαστολή πρός κάθε δημοσιογραφία), ὡς (αὐτο)βιογραφικό ὑποκείμενο τοῦ *διδόναι λόγον*: ἀλλά δέν ὀρίζεται ἀπό τό ὑποκείμενο, γιὰτί οὐσιαστικά ἀποτελεῖ ἐκεῖνο πού ἀνοίγει τήν ὑποκειμενικότητα στίς ἄρρητες, μή ὑποκειμενικές προϋποθέσεις τῆς καί ἐμπλέκει κάθε ἔννοια συγγραφικῆς πρόθεσης καί προθετικότητας σέ μιᾶ δέσμευση ἢ ὁποία δέν ἐκπορεύεται, ὡς συνειδητή βούληση, ἀπό τό ὑποκείμενο αὐτό, ἀπό ἐκεῖνο πού θέλησε νά πεί ὁ γράφων ἢ ὁ (ἀπο)δίδων λόγο. Ἡ δέσμευση αὐτή δέν εἶναι μήτε συνειδητή μήτε ἀσυνεῖδη, ἐφόσον θέτει οὐσιαστικά τό πρόβλημα τῆς διαπλοκῆς τοῦ συνειδητοῦ μέ τό ἀσυνειδητοῦ: δέν εἶναι μήτε ρητή μήτε σιωπηρή, μήτε ὀρατή μήτε ἀόρατη, ἐφόσον θέτει καί πάλι κατά τρόπο οὐσιαστικό τή διαπλοκή τοῦ ρητοῦ μέ τό ἄρρητο, τήν ἀναγκαῖα διαπλοκή τοῦ ὀρατοῦ μέ τό ἀόρατο. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς, ὅσο κι ἂν παρουσιάζεται ὡς στοιχειῶδες ἐνέργημα ἠθικῆς τάξεως (ἐνέργημα πού δέν στερεῖται σημασίας ἢ ἀξίας, στό πλαίσιο τῆς δικῆς του λογικῆς), εἶναι ταυτοχρόνως μιᾶ συνειδητή προσπάθεια νά ἀνταποκριθοῦμε καί νά δώσουμε τό λόγο, τή στιγμή πού δίνουμε λόγο, σ' ἐκεῖνο πού οὕτως ἢ ἄλλως μιᾶ ὅταν μιλάμε, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέλησή μας, καί μᾶς δεσμεύει. Αὐτή τήν ἔννοια τῆς ὀφειλῆς (καί μιᾶς εὐρύτερης θεωρητικῆς ἐνοχῆς) ὁ Ἄλτουσέρ τήν θεωροῦσε συστατικό στοιχεῖο τῆς ἀνάγνωσης, αὐτῆς τῆς ἀπλῆς πράξης τοῦ καθ' ἡμέραν βίου πού φέρε —κυριολεκτικά καί μεταφορικά— τό ὄνομα τῆς ἀνάγνωσης καί ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τό σημαντικότερο μάθημα πού πήραμε ὀρισμένοι ἀπό τόν Ἄλτουσέρ, τή μάθηση πού ὀφείλουμε στόν Ἄλτουσέρ.

Ἄς ἐπαναλάβουμε τό ἐρώτημα: ποιοί ἔμεῖς; Ἰσχυρίστηκα ὅτι τό ἐρώτημα αὐτό ἀποτελεῖ συστατικό στοιχεῖο τῆς ἀνάγνωσης, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ Ἄλτουσέρ: καί εἶδαμε, πιστεύω, πῶς αὐτό τό ἔμεῖς δέν εἶναι ἀπλή συνάρτηση (αὐτο)βιογραφικῶν δεδομένων καί πολιτικῶν ἐπιλογῶν, πῶς δηλαδή, σχεδόν ἀντιστρόφως, τό (αὐτο)βιογραφικό συγκροτεῖται δημοσίως, ὡς δημόσιος λόγος, μέσα ἀπό τή διαδικασία τοῦ *διδόναι λόγον* καί φέρει, πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε πράξη συνειδητῆς ἀναγνώρισης, πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε ἀφηγηματική ἀναδίπλωσή του, τό ἴχνησ μιᾶς ἀναπόφευκτης δέσμευσης καί μιᾶς ἀπαράγραπτης ὀφειλῆς. Ἡ δέσμευση, μέ ἄλλα λόγια, συγκροτεῖ τό (αὐτο)βιογραφικό ὑποκείμενο στήν ἀναγκαιότητα —τήν πρότερη ἀναγκαιότητα— τῆς σχέσης του πρός τόν ἄλλον, εἴτε ἀναγνωριστεῖ εἴτε παραμείνει σιωπηρή ἢ ὀφειλή. Ἄς μή θεωρήσουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς καί ὁποιο ἄλλο ἐνέργημα ἠθικῆς

ἀνταπόδοσης ἐξασφαλίζει περισσότερη αὐτογνωσία: ἄς μή θεωρήσουμε ὅτι ἀρκεῖ νά περιβληθεῖ κανείς τό ταπεινό ἔνδυμα τῆς αὐτοκριτικῆς καί νά γλιστρήσει στή ρητορική τῆς εἰλικρινείας, γιά νά διαφύγει τό ἀέναο δραματολόγιο τῆς διάφουσης, τῆς ἀπάτης, τῆς ἀπόκρυφης, τῆς παραπλάνης, τῆς ἀθέτησης, τῆς ἐπιλησμονῆς — τό δραματολόγιο μιᾶς ὑπόσχεσης πού συνέχει τήν ἴδια τή δομή καί τή λειτουργία τῆς συγγραφικῆς αὐτοσυνειδησίας. Τήν ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς, προτοῦ σπεύσουμε νά τήν ἐντάξουμε σέ κάποια ἱεραρχία ἀξιῶν, εἶναι ἴσως προτιμότερο νά τήν θεωρήσουμε ὡς μιᾶ προσπάθεια νά σκεφτοῦμε τό ἴδιο τό ἐγχείρημα τῆς «σκέψης», στίς προϋποθέσεις του καί τίς πραγματολογικές του συνθήκες, πέρα ἀπό τά (αὐτο)βιογραφικά δεδομένα, τά τυχαῖα περιστατικά, τά ἀτυχήματα καί τά εὐτυχήματα πού κυβερνοῦν τό βίον καί τή βιοτροπία τοῦ καθενός μας.

Ὅχι πῶς τά «αὐτοβιογραφικά δεδομένα» στεροῦνται σημασίας — κάθε ἄλλο. Ἀλλά ἡ καθοριστική σημασία τους, ἡ καθοριστική σημασία τοῦ τυχαίου στήν πρωτογενή λειτουργία του (ὅπως ἐγγράφεται στήν ἴδια τήν ἀναγκαιότητα αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε ἱστορικό γεγονός), θά παραμείνει ἀδηλη καί ἀστόχαστη στό ἐλεύθερο ὑποκείμενο τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς, τό ὁποῖο δέν δεσμεύεται ἀπό τίς ὀφειλές του — ἀπλῶς τίς ξεπληρώνει καί τίς λησμονεῖ. Δέν θά ἦταν, λοιπόν, ἐντελῶς περιττό νά ἀναφέρω ὅτι ὀρισμένοι ἀπό ἐμᾶς, μέσα ἀπό συγχυρίες τυχαίων συναντήσεων καί ἀποκλίσεων, βρήκαμε τόν Ἄλτουσέρ καί διαβάσαμε τά κείμενά του τήν κρίσιμη (γιά μᾶς) στιγμή κατά τήν ὁποία ἀνακαλύψαμε, φανταζόμεσταν καί ἐκλογικεύαμε τή σχέση μας μέ τό κομμουνιστικό κίνημα. Καί δέν θά ἦταν περιττό νά ὑπενθυμίσω ὅτι τήν ἐποχή ἐκεῖνη, ἐποχή πού παρά τή σκληρότητα τῆς ἀναδιπλωνόταν μέ τήν παρηγορητική λογική ἐνός Bildungsroman καί μιᾶς «αισθηματικῆς ἀγωγῆς», ἡ προσχώρηση στόν κομμουνισμό περιεῖχε ἕνα μάθημα γενικῆς παιδείας. Ὁ μαρξισμός, μέ ἄλλα λόγια, διεκδικοῦσε τότε τή συνειδησή μας —μ' ὅλες τίς ἀτοπίες καί τούς κινδύνους πού ἐνεῖχε μιᾶ τέτοια διεκδίκηση— ὡς συνολικό παιδεύμα, ὡς τό *νέον παιδεύμα*, καί ὄχι ἀπλῶς ὡς «πολιτική ἐπιλογή». Καί δέν θά ἦταν ἐπίσης ἄτοπο μήτε ἄκαιρο νά ἀναλογιστοῦμε, σήμερα, ποῖο ἦταν τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς προσφερόμενης παιδείας, τότε, στά χρόνια τῆς δικτατορίας, ἀπό τό σύνολο τῶν θεσμῶν καί τῶν πρακτικῶν πού ἀνῆκαν στό μαρξιστικό κίνημα.

Δέν νομίζω πῶς χρειάζεται νά προχωρήσουμε σέ λεπτομέρειες. Θά ἦταν περίπου ἀδύνατον, ἄλλωστε, νά ἀναπλάσουμε μέ ἀκρίβεια τήν ἐμπειρία μιᾶς πρώτης συνάντησης μέ τά κείμενα τοῦ Ἄλτουσέρ, τόν αἰφνιδιασμό καί τήν ἀπόλαυση μιᾶς πρώτης ἀνάγνωσης, ὅταν γιά ὀρισμένους ἀπό ἐμᾶς τό ἐνδεικνυόμενο κείμενο μαρξιστικῆς φιλοσοφίας —καί μάλιστα ἡμετέρας, ἀντιδογματικῆς— ἦταν ἡ θλιβερή *Ἐλευθερία* τοῦ Γκαρωντύ. Τά παραδείγματα πού θά μποροῦσε κανείς νά προσκομίσει εἶναι, εἰκάζω, πολλά καί διδακτικά. Ἀλλά ἡ ἀναδρομική σημασία μέ τήν ὁποία θά φορτίσαμε ἀναπόφευκτα τά παραδείγματα αὐτά καθῶς καί τά σχήματα παραλείψω πού ἐνδημοῦν σέ τέτοιες παραδειγματικές ἀφηγήσεις, ὁσοδήποτε πλούσιες, δέν θά ἔπαυαν νά ὑπαινίσσονται κάτι ἄφατο, ἕνα πρωτογενές συνειδησιακό περιεχόμενο, τό ὁποῖο ὑπερβαίνει κάθε δυνατή ἀ-

φήγηση ή περιγραφή — δέν θά έπαυαν, μέ άλλα λόγια, νά αναζητοῦν αυτό γιά τό όποιο μαζευτήκαμε έδω απόψε, δέν θά έπαυαν νά τό παράγουν ώς τό πλεονάζον καί νόθο ζητούμενο τοῦ άπομνημονεύματος: τήν ανάγκη μας νά μιλήσουμε *σήμερα* γιά τόν Άλτουσέρ. "Άς άρκεστοῦμε λοιπόν στήν παρατήρηση ότι, τήν έποχή γιά τήν όποία μιλοῦμε, όταν ή υπόσχεση μαρξιστικῆς παιδείας άθετεῖται μέ τόν πλέον βάνουσο τρόπο, ή έμμονή τοῦ Άλτουσέρ σέ κάτι πού ό ίδιος όνόμαζε «θεωρητική αὐστηρότητα» παρείχε ένα πολύτιμο στοιχείο «προσανατολισμοῦ στή σκέψη», ώστε νά μπορέσει ό καθένας, μέ τά δικά του αὐτοσχέδια μέσα, νά αντιμετώπισει τίς δύο εὐκολες λύσεις πού άφειδῶς παρείχε τό πνεῦμα τῆς έποχῆς. Ένωῶ τόν *δογματισμό* καί τόν *έκλεκτισμό*, δύο κατ' οὐσίαν συμπληρωματικές μορφές «μῆ σκέψης», έξίσου βάνουσες στά άποτελέσματά τους καί έξίσου κυρίαρχες σήμερα, οί όποίες φενακίζουν καί άποστειρώνουν ό,τι συνήθως όνομάζουμε θεωρία, άφαιρώντας τῆς κάθε σημείο αἰχμῆς ή άντιπαλότητας, κάθε σημείο οὐσιαστικῆς έμπλοκῆς τῆς μέ τό (όποιο) έτερόν τῆς: ό μέν δογματισμός γιάτί οὐσιαστικά άποκλείει τό έτερον παρασιωπώντας το, ό δέ έκλεκτισμός (πού εἶναι, κατά κάποιον τρόπο, ή «αὐθόρμητη φιλοσοφία» τῶν έπιστημῶν τοῦ άνθρώπου) έπειδή άποκλείει τό έτερον περικλείοντάς το, άναπαριστώντας το. Καί μολονότι τόν δογματισμό έχουμε σήμερα τήν πολυτέλεια νά πιστεύουμε ότι τόν άναγνωρίζουμε καί τόν περιφρονῶμε (άποκλείοντας δηλαδή τό στοιχείο τῆς έτερότητας πού θά προέκυπτε από μιά *κριτική* αντιμετώπισή του), μέ τόν έκλεκτισμό, συστατικό στοιχείο (κατά μιά εκδοχή) τοῦ 'μετανεωτερισμού' μας, τό πράγμα δέν εἶναι τόσο σαφές. "Άς θυμηθοῦμε λοιπόν, προσθέτοντας ό καθένας τούς δικούς του εὐσεβεῖς πόθους καί τίς λαμπρές εξαιρέσεις τῆς άρεσκείας του, ότι ή έγχώριος φιλοσοφία (περιφανές δείγμα τῆς όποίας παραμένει ό Ευάγγελος Παπανούτσος) διδάσκεται κατά κύριο λόγο ὑπό τήν αἰγίδα ενός τέτοιου έκλεκτισμοῦ, ό όποιος όχι μόνο δέν ὑποχωρεῖ ώς «παιδαγωγικό σύστημα» αλλά, άπεναντίας, ένισχύεται καί ὑποθάλλεται από τήν κυρίαρχη, στίς μέρες μας, πολιτική ιδεολογία τοῦ 'πλουραλισμοῦ'.

Δυό λόγια ακόμη γιά αὐτόν τόν «έκλεκτισμό», ό όποιος κατονομάζεται άρκετά ένωρίς στό έργο τοῦ Άλτουσέρ. Στο δοκίμιο "Γιά τόν νεαρό Μάρξ" (1960), επί παραδείγματι, ή δυνατότητα τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας (καί έμμέσως τοῦ φιλοσοφεῖν έν γένει) συναρτᾶται πρὸς μιά διαδικασία κριτικῆς άνασκευῆς ή ακόμη άποσυναρμογῆς ενός άφελούς άναγνωστικοῦ προτύπου, τό δεσπόζον χαρακτηριστικό τοῦ όποίου εἶναι ό έκλεκτισμός του. 'Ο έκλεκτισμός άπορρέει έδω από μίαν έννοια *άφελους άμεσότητας*, δυνάμει τῆς όποίας ή έννοιολογική συγκρότηση ενός θεωρητικοῦ έγχειρήματος ή ενός κειμένου μπορεῖ νά διαβαστεῖ άμεσα είτε ώς πρὸς τίς 'πηγές' τῆς (τήν ὑποτιθέμενη καταγωγή τῆς) είτε ώς πρὸς τίς 'προοράσεις' τῆς (τόν ὑποτιθέμενο προορισμό τῆς). Κατ' αὐτόν τόν τρόπο όχι μόνο παρακάμπτονται άφελῶς οί άγωνιστικές συνθήκες τοῦ θεωρητικοῦ έγχειρήματος αλλά άποσιωπᾶται κάθε δεσμευτικό στοιχείο καί κάθε άξίωση δεσμευτικότητας, χωρίς τήν όποία τό θεωρητικό έγχειρίμα πνευματώνεται στό μονόλογο μιάς ψευδοῦς όλότητας, όπου τίποτε δέν εἶναι ποτέ δυνατόν νά *συμβεῖ*, μέ τήν αὐστηρή σημασία τοῦ ρήματος.

'Ὡς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς άφελούς άναγνωσιμότητας τοῦ θεωρητικοῦ κειμένου, ό Άλτουσέρ έπισημαίνει τρία αλληλένδετα στοιχεία: 1. Μιά *άναλυτική προϋπόθεση*, σύμφωνα μέ τήν όποία κάθε θεωρητικό έγχειρίμα μπορεῖ νά άναλυθεῖ εἰς τά «έξ ὠν συνετέθη», δηλαδή νά άναχθεῖ στά έπιμέρους στοιχεία του. 'Η άναγωγή αὐτή έπιτρέπει στόν μελετητή νά εξαγάγει οἰοδήποτε τέτοιο έπιμέρους στοιχείο, νά τό στοχαστεῖ κατ' έαυτό, νά τό κωδικοποιήσει καί νά τό συγκρίνει μέ παρόμοια στοιχεία ενός άλλου θεωρητικοῦ συστήματος. 2. Μιά *τελεολογική προϋπόθεση*, σύμφωνα μέ τήν όποία κάθε τέτοιο εξαγόμενο στοιχείο μπορεῖ νά κριθεῖ ώς πρὸς τό ποσοστό αλήθειας πού περιέχει, νά μετρηθεῖ καί νά αξιολογηθεῖ αναλόγως, ώς μέρος μιάς προδιαγεγραμμένης ανέλιξης· νά κριθεῖ καί νά αξιολογηθεῖ είτε αναδρομικά, μέ τό μέτρο τῆς καταγωγῆς του, είτε προληπτικά, μέ τό μέτρο τοῦ τέλους του. 'Η προϋπόθεση αὐτή, γράφει ό Άλτουσέρ, έγκαθιδρύει σιωπηρά ένα έφετεῖο ιδεῶν, τό όποιο, έπειδή άκριβῶς κατέχει τήν αλήθεια κάθε ιστορικῆς ανέλιξης, κλητεύει μιά θεωρία ή ένα θεωρητικό σύστημα μόνον ώς έπιμέρους στοιχείο ή τεκμήριο αὐτῆς τῆς ανέλιξης. 3. 'Η τρίτη προϋπόθεση, από τήν όποία εξαρτῶνται οί άλλες δύο, εἶναι ότι οί ιδέες, αὐτά τά έπιμέρους στοιχεία πού διηγῶνται μίαν αλήθεια ὑπεράνω ὄλων τῶν 'συστημάτων', έχουν τή δική τους ιστορία, ή όποία περιέχει κατ' έαυτήν τήν «άρχή τῆς κατανοησιμότητάς τῆς».⁷

'Αλλά τό πιό έντυπωσιακό χαρακτηριστικό αὐτοῦ τοῦ άναγνωστικοῦ προτύπου, έπιμένει ό Άλτουσέρ, εἶναι ό έκλεκτισμός: «Πιστεύω ότι πρέπει νά διεισδύσουμε ώς αὐτά τά θεμέλια, προκειμένου νά κατανοήσουμε τή δυνατότητα καί τό νόημα τοῦ πιό έντυπωσιακοῦ χαρακτηριστικοῦ τῆς μεθόδου αὐτῆς: τοῦ *έκλεκτισμοῦ*. "Όποτε σκαλίσουμε κάτω από τήν έπιφάνεια τοῦ έκλεκτισμοῦ, βρίσκουμε πάντα, εκτός κι αν πρόκειται γιά μορφές άπογυμνωμένες από κάθε σκέψη, αὐτή τή *θεωρητική τελεολογία* καί τό *αὐτοκατανοήσιμο τῆς ιδεολογίας*».⁸ Τό συμπέρασμα προκύπτει περίπου φυσιολογικά, ακόμη καί γιά τόν αἰφνιδιασμένο καί άπειρο άναγνώστη πού προσπαθήσαμε έδω νά άναμνηστοῦμε: "Όταν δέν πρόκειται άπλῶς γιά κάποια συγκαλυμμένη μορφή «μῆ σκέψης», ό φιλοσοφικός έκλεκτισμός, μαρξιστικῆς ή άλλης ποικιλίας, δέν μπορεῖ παρά νά όδηγήσει, στήν καλύτερη περίπτωση, σέ μιά «συγκριτική τυπολογία» ή σέ μίαν «ιστορία τῶν ιδεῶν»· μέ άλλα λόγια, δέν μπορεῖ ποτέ νά άποτελέσει «φιλοσοφία», μέ τήν αὐστηρή σημασία τῆς λέξης, ή νά συγκροτήσει θεωρητικό έπιχείρημα, μολονότι τά φιλοσοφικά, ιδεολογικά καί πολιτικά του άποτελέσματα, κυρίως στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, κάθε άλλο παρά άμελητέα εἶναι.⁹

7. Βλ. Louis Althusser, *Pour Marx*, Παρίσι: Francois Maspéro, 1965, σσ. 51-53.

8. Αὐτόθι, σ. 53.

9. Γιά τήν πολιτική περιπέτεια τοῦ φιλοσοφικοῦ έκλεκτισμοῦ, ώς 'συστηματικοῦ περιεχομένου' τῆς ίδιας τῆς μάθησης πού όνομάζουμε "ιστορία τῆς φιλοσοφίας", βλ. Γεράσιμος Βῶκος, *Φιλοσοφία καί εκπαιδευτική πολιτική: 'Ο καρτεσιανισμός στήν γαλλική παιδεία τόν 19ο αἰώνα*, Λωτός, Ἀθήνα 1987. Μελε-

‘Αλλά τί πάει νά πεῖ «θεωρητική αὐστηρότητα»; Σημαίνει κατ’ ἀρχήν μιά μορφή συστηματικῆς δυσπιστίας, ἔξω ἀπό οἰοδήποτε σύστημα παραδεδομένων ἀξιῶν. Διότι θά πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ προσφερόμενη τότε μαρξιστική παιδεία ἐπρόβαλλε τή ‘στράτευση’ ὄχι ὡς ἀποτέλεσμα καί καταστάλαγμα πολιτικῆς (δηλαδή κριτικῆς) σκέψης, ἀλλά ὡς προϊόν πίστης, καί κατ’ αὐτόν τόν τρόπο φαλκίδευε —μέσα ἀπό ἕνα πλέγμα αὐταπόδεικτων ἀριστερῶν ἀξιῶν— τά στοιχεῖα πολιτικῆς ἀντιπαλότητας καί ριζοσπαστισμοῦ πού ὡδήγησαν τόσους καί τόσους —τότε— στό ἀριστερό κίνημα. Πίστη, στήν περίπτωση αὐτή, ἐσημαίνει ἕνα κυρίως πράγμα: ὅτι τῆ δεσμευτικότητας τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας μποροῦσε κανεῖς νά τήν διαβάσει, ξεκάθαρα, στήν ἴδια τήν ἐπιφάνεια τῆς πραγματικότητας, ὅτι ἡ ἀλήθεια τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν ἀποτυπωμένη στήν ἴδια τῆ ‘λογική τῶν πραγμάτων’ ὡς ἄμεση καί διαφανῆς πραγματικότητα, ὅπως δηλαδή ἀκριβῶς ὁ πιστός δύναται νά διαβάσει ἔκτυπο τόν λόγο τοῦ Θεοῦ στή Βίβλο τοῦ κόσμου, παντοῦ καί πάντοτε, ἀρκεῖ νά τό θελήσει.

Ἡ προσωινμία «θεωρητική αὐστηρότητα» παραπέμπει λοιπόν σ’ ἕνα εἶδος ἀνάγνωσης ἐντελῶς διαφορετικό· σ’ ἕνα εἶδος ἀνάγνωσης τό ὁποῖο ἀφ’ ἑνός πλαισιώνει καί καταδεικνύει —κατά τρόπο διαλεκτικότητας— αὐτή τῆ ‘διαφάνεια’ ὡς διαμεσολαβητική ὕλη, ἀφ’ ἑτέρου ἀναβάλλει μόνιμως τήν ἔλευση τοῦ ἀδιαμεσολάβητου, τήν καθαρῆ στιγμή μιᾶς «τελικῆς ἀνάλυσης», κατά τήν ὁποία τό νοητό θά ταυτιστεῖ πλήρως μέ τό πραγματικό στήν ἀπόλυτη διαφάνεια μιᾶς ἀποκεκαλυμμένης ἀλήθειας τῶν πραγμάτων. Ἀκόμη καί αὐτή ἡ διάκριση ἰδεολογίας καί ἐπιστήμης, ἡ ὁποία θά ἔτεινε ἄλλως νά ὀρίσει κάθε διαμεσολάβηση ὡς ἰδεολογική πλάνη καί, κατά συνέπεια, κάθε κριτική ἀνασκευή τῆς ἰδεολογίας ὡς πορεία πρὸς κάποιο ἀδιαμεσολάβητο «καθ’ ἑαυτό», ἀκόμη καί αὐτή ἡ τάση, ἐνισχυμένη ἀπό ἕναν ἐν πολλοῖς σχηματικό ἰσομορφισμό τῆς «θεωρητικῆς πρακτικῆς» μέ τῆ μαρξική ἔννοια τῆς παραγωγῆς, ἐλέγχεται ἐμμέσως πλὴν σαφῶς ἀπό τό ἀλτουσερικό κείμενο, τόσο ἀπό τά λεγόμενά του ὅσο καί ἀπό τίς σιωπές του. Τό θεωρητικό ἔργο μπορεῖ πράγματι νά ὀριστεῖ ὡς γνωστική ἰδιοποίηση τῆς διαμεσολαβητικῆς ὕλης, ὡς γνώση τῆς διαμεσολάβησης καί ἀνατροπῆς τῆς ἰδεολογικῆς διαφάνειας, σύμφωνα μέ μιά διαδικασία κατά τήν ὁποία ἡ «πρώτη ὕλη» (μιά δεδομένη, ἀκατέργαστη ἀφαίρεση, μιά ὁλότητα ἀπό ἰδεολογικές παραστάσεις) ὑφίσταται ἕναν παραγωγικό μετασχηματισμό γιά νά μεταρσιωθεῖ, μέσα ἀπό κάποια ἰστο-

τώντας προσεχτικά τήν περίπτωση τοῦ Cousin, ὁ Βῶκος ἐπισημαίνει ὅτι «ὁ πολιτικός λόγος τοῦ Cousin ἐγκαινιάζει ταυτόχρονα ἕναν τύπο ἢ μιά μέθοδο ἀνάγνωσης τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων καί τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ἕναν τύπο διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας καί τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, τοῦ ὁποίου, ἀκόμη σήμερα, δέν ἔχουμε, ἴσως, ζυγίσει μέ προσοχή τίς συνέπειες» (σ. 83). Μία ἀπό τίς συνέπειες αὐτές εἶναι «ἡ μετατροπῆ τῆς φιλοσοφίας σέ ἠθική διδασκαλία» (σ. 96), τουτέστιν σέ σωφρονιστική θεωρία. Ἡ ἐπισήμανση αὐτή εὐλόγα ἀγνοήθηκε ἀπό τούς πλεόν ‘σώφρονες’.

10. Γιά τῆ διαδικασία τῆς «θεωρητικῆς πρακτικῆς» βλ. *Pour Marx*, ὄπ. παρ., σσ. 186-197.

ρικά προσδιορισμένα μέσα παραγωγῆς γνώσεων, στήν ἔννοια, δηλαδή σέ μιά καινούργια, διεργασμένη ὁλότητα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τῆ γνώση τοῦ πραγματικοῦ, αὐτοῦ πού βρίσκεται καί παραμένει ἐκτός τῆς σκέψης.¹⁰ Ἡ γνώση, μέ ἄλλα λόγια, μπορεῖ νά ὀριστεῖ ὡς κριτική ἀνατροπῆ τῆς ἐμπειρικῆς (ἰδεολογικῆς καί φαντασιακῆς) ἀμεσότητας καί ὡς θεωρητική παραγωγή τοῦ συγκεκριμένου, τοῦ *Gedankenkonkretum*, δηλαδή μιᾶς συγκεκριμένης ἀφαίρεσης πού δύναται νά λειτουργήσῃ, κατά τῆ σπινωζική ἔννοια, ὡς «ἐπαρκῆς ἰδέα» τῆς πραγματικότητας.

Ἀλλά ἡ ἐσωτερική ἐξάρθρωση τοῦ πραγματικοῦ, γιά τήν ὁποία μιλήσαμε προηγουμένως, εἶναι καί θά παραμένει —κατά ἕναν τρόπο πού δεσμεύει τό θεωρητικό ἔργο— πρωταρχική συνθήκη τῆς γνωσιακῆς σχέσης, ἔτσι ὥστε ἡ γνώση δέν μπορεῖ ποτέ νά ὀριστεῖ ὡς ἀπλή ἀποκάλυψη τοῦ ἰδεολογικοῦ νεφελώματος πού περιβάλλει τό πραγματικό, ὡς ἀφαίρεση τοῦ φαντασιακοῦ μείγματος ἀπό τό ἀκατέργαστο ὄρυκτό ἢ ὡς διαλεκτική ὑπέρβαση τῆς ἰδεολογίας καί ἀποκατάσταση, σέ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, τῆς ἀμεσότητας. Ἐάν, ὅπως κατ’ ἐπανάληψιν τονίζει ὁ Ἄλτουσερ, καμία οὐσιαστική ταυτότητα δέν προκύπτει ἀνάμεσα στήν ἀρχική (τήν ἀκατέργαστη) ἀφαίρεση καί τῆ δεύτερη, παράγωγη ὁλότητα (τήν *Gedankentotalität* κατά τῆ μαρξική διατύπωση), τότε ἡ ἐξάρθρωση πού χαρακτηρίζει τό πραγματικό ἐπαναλαμβάνεται καί στή γνώση τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ διάκριση πραγματικότητας καί γνώσης δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό τῆ διάκριση συγκεκριμένου καί ἀφηρημένου. “Ὅ,τι λοιπόν προκύπτει στό ἐπίπεδο τοῦ πραγματικοῦ ὡς ἐσωτερική ἐξάρθρωση ἐγγράφεται ἐπίσης καί στό ἐπίπεδο τῆς γνώσης τοῦ πραγματικοῦ, κατά ἕναν τρόπο πού ἐμποδίζει οἰονδήποτε ἀπλό δυισμό ὕλης καί πνεύματος.

Ἐάν λοιπόν ἡ ἰδεολογία, ὅπως τήν ὀρίζει ὁ Ἄλτουσερ, εἶναι τό πέπλο πού κρύβει τό πραγματικό, ἡ πραγματικότητα τοῦ πραγματικοῦ δέν βρίσκεται ποτέ —καί δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀποκαλυφθεῖ ὡς εὐρισκόμενη— πίσω ἀπό τό πέπλο, ἀλλά διατρέχει τήν ἴδια τήν ὑφή τοῦ πέπλου καί συνυφαίνεται μέ μίαν ἄλλη πραγματικότητα, ἐκείνη τῆς ἀπατηλῆς ἐπιφάνειας (καί διαφάνειας) τοῦ πέπλου. Ἡ ἰδεολογική πλάνη ἀποδεικνύεται συστατική τῆς ὁποίας ἔννοιας τοῦ κοινωνικοῦ, ἔτσι ὥστε ἡ «ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ» δέν μπορεῖ παρά νά τοποθετηθεῖ στό κρίσιμο μεσοδιάστημα ἀνάμεσα στή (μεθοδολογική) ἀποτελεσματικότητά της καί τήν ἀλήθεια της καί δέν μπορεῖ νά παραχθεῖ παρά μόνον ὡς κριτική ἀπόσταση ἀπό τήν ἰδεολογία πού τήν καθιστᾶ ἐφικτή. Κατ’ αὐτόν τόν τρόπο, ὁ λανθάνων «θετικισμός» τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ὡς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας, καθίσταται ἀνέφικτος ἀπό τήν ἴδια τήν κριτική δύναμη τῆς μαρξικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ «θεωρητική αὐστηρότητα», τήν ὁποία ἀναπόφευκτα εἰσέπραττε ὁ αἰφνιδιασμένος ἀναγνώστης, ἦταν λοιπόν ἐξαρχῆς δυνατὸν νά ὡδηγήσει σέ μίαν ὁλόκληρη θεωρητική περιπέτεια, ἐκκινώντας ἀπό τίς ἐξῆς ἀπλούστατες προτάσεις (τά ἐξῆς ἀπλούστατα στοιχεῖα ἀντιπαλότητας πρὸς τόν ‘κοινό νοῦ’ καί τήν πολιτικῆ παιδεία τῶν τότε μαθητευόμενων μαρξιστῶν):

α. “Ὅτι ὑπάρχει καί ἄλλη φιλοσοφία πλὴν τῆς μαρξιστι-

κής, τήν όποία έπείγει νά διαβάσει κανείς συστηματικά, ό-
χι όμως ως προληπτικό, άλληγορικό τύπο τής σωτηριολο-
γικής έλευσης του μαρξισμού, αλλά ως δείκτη πραγματι-
κών προβλημάτων. "Αν κάποιοι θετικιστικοί, ως πούμε,
άπόηχοι στην πρώτη περίοδο του Άλτουσέρ συσκότιζαν
κάπως τά πράγματα, παρουσιάζοντας όρισμένες έκδηλώ-
σεις του φιλοσοφικού λόγου σάν ανήμπορα ψεύδη μπροστά
στην άλήθεια του μαρξισμού, τό γεγονός παρέμενε ότι ό
Άλτουσέρ έδιδε μεγάλη σημασία στους φιλοσόφους πού
διάβαζε και όδηγοϋσε τήν περιέργεια του άναγνώστη του
σε μία περιπέτεια τής σκέψης πού είχε ελάχιστη σχέση μέ
ό,τι ύπολαμβάναμε τότε ως μαρξιστική φιλοσοφία. Δέν θά
ήταν ίσως έντελώς περιττό νά ύπενθυμίσουμε, στό σημείο
αυτό, ότι τό άλτουσεριανό μάθημα περιελάμβανε επίσης
κάμπουσες κατευθυντήριες αναφορές (και ισάριθμα ίχνη, ως
πούμε, διανοητικής γενναιοδωρίας) σε πολλά άπό τά όνό-
ματα πού στολίζουν σήμερα τό πάνθεον τής «πρωτοπορια-
κής» σκέψης (όνόματα πού δέν άναχωνεύτηκαν άκόμη στη
λήθη τής περιπτωσιολογίας). Νά ύπενθυμίσουμε, δηλα-
δή, ότι όνόματα όπως Μπασελάρ, Κανγκιλέμ, Φουκώ,
Λακάν κ.ά. όρισμένοι άπό έμάς τά πληροφορηθήκαμε δια-
βάζοντας τόν Άλτουσέρ. Θέματα παρισινής μόδας, ίσως.
Προτιμώ ώστόσο τόν όρο πού έπλασε ό Frank Kermode¹¹
γιά νά δηλώσει άκριβώς τόν τρόπο μέ τόν όποιο ένας άρχι-
κός πυρήνας ένδιαφερόντων (άποτελούμενος κατά κανόνα
άπό έρασιτέχνες μελετητές) έκρήγνυται κάποτε μέσα στό
εϋρύτερο κοινωνικό σύστημα παρόμοιων ένδιαφερόντων
γιά νά στραφεί έτσι μαζικά ή 'κοινή γνώμη' (και μαζί μ'
αυτήν κάποιοι ειδικευμένοι μελετητές μέ αντίστοιχη θε-
σμική στήριξη) σε θέματα και ζητήματα πού θά παρέμεναν
άλλως άγνωστα: *μορφές προσήλωσης*.

β. Η δεύτερη, επίσης άπλούστατη πρόταση έλεγε ότι ά-
κόμη κι αυτός ό κανών τών μαρξιστικών φιλοσοφικών χει-
μένων δέν συνιστά συμπαγές δόγμα, τίς έσωτερικές αντι-
θέσεις του όποίου όφείλουμε νά έξομαλύνουμε, αλλά έτε-
ρογενές σύνολο άπό σύνθετες, διαστρωματωμένες και συ-
χνά αντιφατικές συλλήψεις, άπέναντι στις όποίες προέχει
νά αναπτύξουμε τήν κριτική μας ικανότητα. Ό δεύτερος
«όρισμός» τής μαρξιστικής φιλοσοφίας κατά Άλτουσέρ
σημαίνει άκριβώς αυτό. "Ό,τι όνομάζουμε «μαρξιστική
φιλοσοφία» δέν μπορεί ποτέ νά άποτελέσει μεταφιλοσοφι-
κό σύστημα (μία φιλοσοφία τής φιλοσοφίας), αλλά έμπε-
ριέχει μία σκληρά πραγματολογική στιγμή, ή όποία τήν έ-
ξαναγκάζει νά άνασυστήνεται κάθε φορά, μέσα άπό κά-
ποιες έννοιες στρατηγικής έπιλογής, ως κριτική άνάγνωση
του φιλοσοφικού, ιδεολογικού και θεσμικού χώρου μέσα
στον όποιο άσχεϊται. Αυτό σημαίνει, πολύ άπλά, ότι ό
μαρξιστής φιλόσοφος πρέπει κι αυτός νά είναι πρωτίστως
φιλόσοφος, μέ όλη τήν άβεβαιότητα πού περικλείει ό όρος
— άκόμη δηλαδή κι άν ή συστατική αυτή άβεβαιότητα ό-
δηγήσει τήν κριτική άνάγνωση στην ύποψία ότι «μαρξιστι-
κή φιλοσοφία», μέ τήν άυστηρή έννοια του όρου, δέν μπο-
ρεί νά ύπάρξει.

Είναι ιδιαίτέρως σημαντική και ιδιαίτέρως παιδαγωγι-
κή, άπό αυτήν τήν άποψη, ή έμμονή του Άλτουσέρ σε όρι-
σμένα ρητορικά σχήματα, μεταφορές, λογοπαίγνια ή έμ-
βληματικές διατυπώσεις πού διατρέχουν και κάποτε κατα-
δυναστεύουν τά κείμενα του Μάρξ και του μαρξισμού. Ό
Άλτουσέρ θά έπιμείνει έξαρχής στην άνάλυσή τους, τήν ά-
νάγνωσή τους, γιά νά φέρει στην επιφάνεια και νά ανακρί-
νει τό άδηλο έπιστημολογικό έργο πού έπιτελοϋν, έρήμην
κάποτε και τών πιό έξυδερκών φιλοσόφων. Θα άναζητήσει
τόν λογικό πυρήνα όρισμένων έξ αυτών, ένω γιά άλλες θά
μās θυμίσει τήν παιδαγωγική αξία πού είχαν, σε μιάν όρι-
σμένη περίοδο τής ιστορίας του μαρξισμού, καταδεικνύον-
τας ταυτοχρόνως τήν ανεπάρκειά τους σήμερα. "Ας μήν ξε-
χνάμε ότι τό ώριμο θεωρητικό έργο του Άλτουσέρ ξεκινά
οϋσιαστικά ως κριτική άνάλυση και άποσυναρμογή δύο με-
ταφορικών σχημάτων πού κατατρύχουν τόσο τή θεωρητι-
κή αυτοσυνειδησία του νεαρού Μάρξ όσο και τή μαρξιστική
φιλοσοφία έκτοτε: τό σχήμα του «άναποδογυρισμένου Έ-
γγελου» καθώς και τό συμπληρωματικό σχήμα πού θεμε-
λιώνει τή μαρξική φιλοσοφία ως 'άποφλοίωση' τής έκμυ-
θευμένης έγγελιανης διαλεκτικής και ως έξαγωγή του 'έλ-
λογου πυρήνα' τής. Έξίσου έμφανής είναι ή κριτική έπιμο-
νή του Άλτουσέρ, καθώς διαβάζει τό *Κεφάλαιο*, στό «λο-
γοπαίγνιο», όπως τό όνομάζει, πού συγκροτεί τό έπιστη-
μολογικό πρόβλημα τής 'πραγματικότητας': «Ένδιαφέ-
ρομαι γιά τό *λογοπαίγνιο καθ' έαυτό*», γράφει, τό λογο-
παίγνιο πού βρίσκεται στην καρδιά του προβλήματος τής
γνώσης, αντιμεταθέτοντας, συγχέοντας και άναδιπλασιά-
ζοντας άκατάπαυστα τούς όρους 'πραγματικό' και 'συγκε-
κρίμενο'. "Ό,τι συνήθως όνομάζουμε πραγματικότητα, μέ
άλλα λόγια, συγκροτείται μέ μία ιδεολογική λαθροχειρία,
ή όποία, άνακατατεύοντας διαρκώς τούς όρους αυτούς,
«δολοφονεί», όπως γράφει ό Άλτουσέρ, τή διαφορά πού
χαρακτηρίζει έγγενώς τό 'άντικείμενο». Τό πραγματικό
λογοπαίγνιο, έπομένως, βρίσκεται στην κρίσιμη λέξη *άν-
τικείμενο*, στην ιδεολογική διαφάνεια πού παρουσιάζει τόν
όρο σάν πόρο έπικοινωνίας άνάμεσα σε διαφορετικά έπίπε-
δα ενός έπιστημολογικού έπιχειρήματος, «στην άπατηλή
ένότητα τής λέξης 'άντικείμενο'». ¹² Η άνάγνωση είναι
λοιπόν άκριβώς ή πρακτική ενός άνοίγματος στην άβε-
βαιότητα τής διαφοράς πού συγκροτεί τή λέξη *άντικείμε-
νο*.

Άλλά ή έξουσία τών ρητορικών σχημάτων δέν περιορί-
ζεται στην έπιστημολογία: τά πολιτικά τους άποτελέσμα-
τα είναι κάποτε έξίσου έμφανή και βάνουσα. Ένα τέτοιο
σχήμα είναι ή περίφημη καθαρότητα τής οικονομικής αντί-
φασης, ή όποία άποτελέσει επί μακρόν ένα είδος κατατεθέν-
τος σήματος του μαρξισμού και μέ τήν όποία, βεβαίως,
γαλουχήθηκαν γενιές όλόκληρες άριστερών. Η παιδαγω-
γική χρησιμότητα αυτού του σχήματος, λέει ό Άλτουσέρ,
ύπηρεξε άναμφιβόλως μεγάλη, ιδίως σε χαλεπούς καιρούς,
όταν κάποιοι πρόχειρος οικονομισμός μπορούσε άκόμη νά
λειτουργήσει σάν πρώτη ύλη μιας ιδεολογικής άφύπνισης.
Άλλά τά παιδαγωγικά συστήματα άλλάζουν κι αυτά.

11. Βλ. Frank Kermode, *Forms of Attention*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1985.

12. Βλ. *Lire le Capital*, όπ. παρ., σσ. 44-45.

«Είναι καιρός να προσπαθήσουμε να ανεβάσουμε την παιδαγωγία στο επίπεδο των περιστάσεων, δηλαδή των ιστορικών αναγκών». Τό ιδεολόγημα της καθαρότητας της απλής οικονομικής αντίφασης, αυτός ο «αυθόρμητος» οικονομισμός του μαρξισμού, έδωσε ό,τι είχε να δώσει και πρέπει, τώρα πιά, να αντατραπεί ως θεωρία και να έγκυαταλειφθεί ως παιδαγωγικό πρότυπο. 'Ο 'Αλτουσέρ θά ανταποκριθεί στη θεωρητική αυτή πρόκληση, προσφέροντας μάλιστα και διατυπώσεις πού ή ρητορική τους δύναμη και ή παιδαγωγική τους έμφαση ήσαν ίκανές να άπομυθεύσουν και να εκτοπίσουν τό φθαρμένο παιδαγωγικό ιδίωμα: «'Η μοναχική στιγμή της τελικής ανάλυσης», γράφει στό ίδιο κείμενο, «δέν θά έρθει ποτέ».¹³

Κάπως έτσι λοιπόν λειτουργήσε, ως παιδαγωγικό πρότυπο, ό 'Αλτουσέρ για τόν τόν αϊφνιδιασμένο εκείνο άναγνώστη (τόν όποιο θά κρατήσουμε έδω ως ελάχιστο στοιχείο προσωπικής μυθολογίας), άνατρέποντας τή μιá μετά τήν άλλη τίς 'εϋλάβειες' του άριστερου άνθρωπισμού και επιμένοντας ότι χρειάζονται «σοβαρές, συστηματικές έρμηνείες, βασισμένες σε πραγματική φιλοσοφική, επιστημολογική και ιστορική γνώση και σε άυστηρές άναγνωστικές μεθόδους — και όχι άπλές άπόψεις».¹⁴ Θά άδικούσαμε λοιπόν κατάφωρα τόν 'Αλτουσέρ και θά παραμορφώναμε άνεπανόρθωτα τήν όποια άναμνηστική λειτουργία του αϊφνιδιασμένου άναγνώστη μας, εάν επιχειρούσαμε έδω να άναγάγουμε τήν άποτελεσματικότητα του άλτουσεριανού κειμένου σε κώδικα επιστημολογικών προτάσεων ή σε σύστημα πολιτικής συμπεριφοράς. Φράσεις όπως «θεωρητική πρακτική» γνωρίζουμε όλοι ότι άποτελέσαν για ένα διάστημα σύνθημα ένδομαρξιστικής άντιπαλότητας και σημείο άναγνωρίσεως. 'Αλλά ή «θεωρητική άυστηρότητα», για τήν όποια προσπάθησα να μιλήσω, δέν έπαυε να σηματοδοτεί, τότε όπως και τώρα, μιá συνολική θεωρητική περιπέτεια μέσα στο άλτουσεριανό κείμενο, ή όποια περιελάμβανε και άναμόχλευε πολύ περισσότερα πράγματα άπ' όσα ήταν ποτέ δυνατόν να χωρέσει ή πραγματικότητα και οι φαντασιώσεις της κομματικής ένταξης. Παρά τόν σταθερό και πολιτικά έναργή προσανατολισμό τους προς κάποιαν έννοια δημόσιας επιχειρηματολογίας, τά κείμενα του 'Αλτουσέρ πάλλονται συχνά με μιάν έσωτερική ένταση πού θυμίζει περισσότερο τόν Πασκάλ, άς πούμε, άπ' ότιδήποτε άναγνωρίζαμε τότε ως μαρξιστικό κείμενο: μιάν ένταση πού μάθαμε να τήν διαβάζουμε στον τόνο και στις άποχωρήσεις του άλτουσεριανού επιχειρήματος και ή όποια άποτελεί άναμφίβολα συστατικό στοιχείο της πολιτικής παιδείας πού προσέφεραν τά κείμενα αυτά. 'Η «θεωρητική άυστηρότητα», έπομένως, έμπεριείχε τή δική της διακριτική γοητεία, ένα δικό της άρνητικό πάθος, πού διατρέχει άκανόνιστα τό άλτουσερικό κείμενο, όρίζοντας άνατροπές, σημεία διαφυγής και άδηλες προοπτικές, σ' έναν διαρκή έννοιολογικό άναδασμό, ό όποιος συχνά ένεργείται διαμέσου άλλá και έρήμην των πιό ισχυρών διατυπώσεων και προτάσεων περί της μεθόδου. Τά κενά του 'Αλτουσέρ εί-

ναι, άπ' αυτή τήν άποψη, έξίσου σημαντικά με τίς πιό κωδικοποιημένες διατυπώσεις του, εάν όχι σημαντικότερα: έξίσου σημαντικά και δυναμογόνα, τόσο για τόν σημερινό άναγνώστη όσο ήσαν και για τόν αϊφνιδιασμένο άναγνώστη του παρελθόντος, ως φιλοσοφικές άντιστάσεις στο λόγο της μεθοδολογικής ίσοπέδωσης, τό λόγο, δηλαδή, πού σε μεγάλο βαθμό στιγμάτισε τή σύντομη περιπέτεια του «άλτουσερισμού», τουλάχιστον στη χώρα μας.

Και είναι σημαντικό, πιστεύω, να θυμηθούμε και να άναλογιστούμε, με τόν άυστηρότερο δυνατό τρόπο, τή συνολική παιδαγωγική σημασία του άλτουσερικού κειμένου, με τά κενά του, τίς άδηλες άνατροπές και τίς έντάσεις του, τώρα πού για μιάν άκόμη φορά περάσαμε στην περίοδο των «άπόψεων» ή, άκόμη χειρότερα, όταν ή άνυποληψία στην όποια περιήλθε ό μαρξισμός, ό υποχρεώνει κάποιους μαρξιστές να υπερασπίζονται τά πατρώα με τίς πλέον φθαρμένες εικόνες της μαρξιστικής παράδοσης, με τά πιό φθαρμένα παιδαγωγικά πρότυπα (όπως είναι, επί παραδείγματι, εκείνο τό ιδεολόγημα του καθαρού, άπλου οικονομικού προσδιορισμού ή τό έξαντλημένο παιδαγωγικό πρότυπο της συνωρίδας «βάση / έποικοδόμημα»). 'Η έπιστροφή στη μή σκέψη υπήρξε άνεκαθεν ή χειρότερη μορφή άμυνας.

'Αλλά ή δραστηκότερη παιδαγωγική και θεωρητική παρέμβαση του 'Αλτουσέρ μπορεί κάλλιστα να συνοψιστεί στη λέξη άνάγνωση. "Αν ό 'Αλτουσέρ κέρδισε τήν έμπιστοσύνη μας (και ή έμπιστοσύνη είναι βεβαίως πολιτική κατηγορία), τήν κέρδισε ως άναγνώστης του Μάρξ και ως άναγνώστης της άνάγνωσης του Μάρξ, με τήν άυστηρή σημασία πού έδιδε ό ίδιος σ' αυτή τήν άπλή λέξη. 'Αναφέρομαι κυρίως στο πρώτο μέρος του *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο* (πού επιγράφεται "'Από τό *Κεφάλαιο* στη φιλοσοφία του Μάρξ"), όπου τό πρόβλημα της άνάγνωσης θεματίζεται κατά τόν πλέον επιτακτικό τρόπο. Τά κείμενα αυτά («ήμιτελη» τά όνομάζει ό ίδιος ό 'Αλτουσέρ, «άπλές άφετηρίες μιáς άνάγνωσης»¹⁵) θέτουν βεβαίως τή βάση για μιάν άνάγνωση του *Κεφαλαίου* ή όποια θά έξαγάγει τήν άρρητη φιλοσοφία του μαρξισμού, υποβάλλοντας, όπως λέει ό 'Αλτουσέρ, τό έναρκτηριο έρώτημα της σχέσης του κειμένου αυτού με τό αντικείμενό του. 'Αλλά, όπως προκύπτει ευθύς έξαρχής από τήν άνάγνωση του 'Αλτουσέρ, τό έρώτημα αυτό δέν μπορεί να τεθεί με τήν πλήρως φιλοσοφική σημασία του χωρίς ταυτοχρόνως να τεθεί και τό λογικά πρότερον έρώτημα της άνάγνωσης: Τί είναι ή άνάγνωση; Τί πάει να πει διαβάζω;¹⁶

Τό έρώτημα, με τήν επείγουσα άπλότητά του, εκπλήσσει και αϊφνιδιάζει. "Όπως εκπλήσσει και αϊφνιδιάζει τό έρώτημα αυτού του έρωτήματος, τό όποιο διαπερνά και συγκλονίζει όλόκληρο τό κείμενο του *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο* ως τό κατεξοχήν έρώτημα της θεωρητικής θεμελίωσης του άλτουσεριανού έγχειρήματος: Γιατί άραγε είναι σημαντικό τό έρώτημα «τί είναι ή άνάγνωση»; 'Η άπάντηση του 'Αλτουσέρ, έμμεση άλλá σαφής, άποτελεί

13. *Pour Marx*, όπ. παρ., σ. 113.

14. Αύτ., σ. 30.

15. *Lire le Capital*, όπ: παρ., σ. 9.

16. Αύτ., σ. 12.

τὴν οἰονεὶ θεμελίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ τοῦ ἐγχειρήματος, τὴ θεμελίωση τῆς ἀνεφικτῆς θεμελίωσης· τὴ θεμελίωση πού ὑποδεικνύει ἀκατάπαυστα τὴν ἀκατάλυτη μεταφυσική συνάφεια ἀνάμεσα στό ἐρώτημα τῆς ἀνάγνωσης καί τὸ ἐρώτημα τῆς ἱστορίας καί παρεμβάλλει, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς πραγματολογικῆς, ἱστορικῆς στιγμῆς σέ κάθε προσπάθεια γιά τὴ θεμελίωση μιᾶς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, τὴ στιγμή ἀκριβῶς πού ἐπιμένει, μέ τόν ἐπιτακτικότερο δυνατό τρόπο, ὅτι ἡ πραγματολογική αὐτὴ στιγμή (δηλαδή ὁ φαντασιακός κόσμος τῆς ἰδεολογίας) θά πρέπει κάθε φορά νά τίθεται ὑπὸ κριτικό ἔλεγχο, γιά νά μπορέσει ἡ ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ (ὁ «ἱστορικός ὕλισμός») νά λειτουργήσει ὡς πραγματικὴ γνώση. Καί τὴν παράδοξη αὐτὴ ἀπάντηση ὁ Ἀλτουσέρ τὴν ἀποδίδει, γιά μιάν ἀκόμη φορά, στόν Σπινόζα:

Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος πού ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγνωσης καί κατὰ συνέπειαν τῆς γραφῆς ἦταν ὁ Σπινόζα· καί ἦταν ἐπίσης αὐτός ὁ πρῶτος ἄνθρωπος στόν κόσμο πού πρότεινε μιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας μαζὶ μέ μιὰ θεωρία γιά τὴν ἀδιαφάνεια τοῦ ἄμεσου. Μέ τόν Σπινόζα, γιά πρώτη φορά στὴν ἱστορία, ἕνας ἄνθρωπος συνέδεσε κατ' αὐτόν τόν τρόπο τὴν οὐσία τῆς ἀνάγνωσης μέ τὴν οὐσία τῆς ἱστορίας σέ μιὰ θεωρία τῆς διαφορᾶς τοῦ φαντασιακοῦ ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ — γεγονός πού μᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε γιατί ὁ Μάρξ δέν μποροῦσε νά γίνει Μάρξ παρά μόνον καί κατ' ἀνάγκη ἐδραιώνοντας μιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας καί μιὰ φιλοσοφία τῆς ἱστορικῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία καί τὴν ἐπιστήμη, καί γιατί, σέ τελική ἀνάλυση, ἡ ἐδραίωση αὐτὴ ἔπρεπε νά ὀλοκληρωθεῖ μέ τὴ διάλυση τοῦ θρησκευτικοῦ μύθου τῆς ἀνάγνωσης.¹⁷

Ἡ σημασία, λοιπόν, τοῦ ἐρωτήματος «τί εἶναι ἀνάγνωση» (καί βεβαίως ἡ σημασία τῆς ἀνάγνωσης) ἐγκτεται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διασύνδεση: Μιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι μιὰ θεωρία τῆς ἀνάγνωσης, μιὰ θεωρία πού θά ἀνατρέπει κάθε ἀφελές ἀναγνωστικὸ πρότυπο γιά νά ἀποκαταστήσει τὸ πραγματικὸ στὴ μὴ ἀναγώγιμη περιπλοκή του, γιά νά ἀποκαταστήσει, δηλαδή, εἰς πείσμα κάθε συμφιλωτικῆς, ἀναγωγικῆς μεταφυσικῆς τοῦ πρῶτου κινουόντος, τὴν «ἀνισότητά» (ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Ἀλτουσέρ σέ ἄλλο κείμενό του)¹⁸ κάθε δυνατῆς ἀρχῆς, καταγωγῆς ἢ ἀφετηρίας. Ἐάν τὸ βιβλίό του κόσμου μπορεῖ νά διαβαστεῖ σάν ἡ ἀφηγηματικὴ ἀνάπτυξη μιᾶς μονοπατοῦς βούλησης, ἑνὸς συγγραφέα, δημιουργοῦ ἢ πλαστοουργοῦ, μιᾶς κινητήριας, πλαστοουργοῦ συνειδήσεως, ἡ ἀναγνωστικὴ πρακτικὴ τοῦ Ἀλτουσέρ θά προσπαθήσει νά ἀνατρέψει αὐτὸ τὸ ἀφελές πρότυπο ἀνάγνωσης — μ' ὅλα τὰ φιλοσοφικά καί ἰδεολογικά του συμπαρομαρτοῦντα — γιά νά παραγάγει μιάν ἀρχὴ λογικότητας (ὅπως ὀφείλει, ὡς φιλοσοφία), ἡ ὁποία δέν θά εἶναι δυνατόν νά ἀναχθεῖ,

ἀπροβλημάτιστα, σέ τέτοια πρότυπα. Ἐπομένως, ἡ διασύνδεση μιᾶς θεωρίας τῆς ἀνάγνωσης μέ μιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας δέν εἶναι «μεταφορικὴ»· δέν ἔχουμε ἐδῶ νά κάνουμε μέ κάποιο σχῆμα ἀναλογίας, μιὰ ἀκόμη περίπτωση θεωρητικοῦ ἰσομορφισμοῦ, πού μᾶς ἐπιτρέπει νά προσεγγίσουμε τὸ ἄγνωστο μέσω τοῦ «οἰκείου» ἐμπειρικοῦ παραδείγματος. Μιὰ τέτοια ἀντιμετώπιση θά συνιστοῦσε, κατὰ τὴ γνώμη μου, κατάφωρη παρανόηση τοῦ ἀλτουσεριανοῦ ἐγχειρήματος. Τὴ διασύνδεση τῆς ἀνάγνωσης μέ τὴν ἱστορία ὁ Ἀλτουσέρ τὴν ἐννοεῖ κατὰ τὸν αὐστηρότερο δυνατό τρόπο, τὸν τρόπο ἑνὸς κατεξοχῆν μεταφυσικοῦ ἐπιχειρήματος: τὴν ἐννοεῖ καί τὴν θέτει ὡς τὸ κατεξοχῆν ἐρώτημα τῆς οὐσίας καί ἐπὶ τῆς οὐσίας, ὡς τὸ κατεξοχῆν ἐρώτημα πού εἶναι δυνατόν νά ἀνοίξει τὸ ἀναπόδραστο φιλοσοφικὸ ἐρώτημα τῆς οὐσίας σέ μιάν ὑλικὴ ἑτερότητα (δηλαδή τὴν ἱστορία), ἡ ὁποία δέν θά ὑπόκειται ἄμεσα στὴν ἀφομοιωτικὴ δύναμη τοῦ μεταφυσικοῦ λόγου.

Ἡ ἀνάγνωση, ἐπομένως, δέν εἶναι ζήτημα «μεθόδου» ἢ «τεχνικῆς», ἀλλὰ ἀφορᾷ ἄμεσα στό ἴδιο τὸ ἐγχεῖρημα τῆς φιλοσοφίας. Κατὰ μιὰ προσφιλή φράση του, ὁ Ἀλτουσέρ «θ' ἀνοίξει τὰ χαρτιά του» εὐθύς ἐξαρχῆς: Πῶς διαβάσαμε τὸ *Κεφάλαιο*; ἐρωτᾷ: «Ἐφόσον δέν εἶναι ποτέ δυνατόν νά ὑπάρξει ἀθῶα ἀνάγνωση, ἄς ποῦμε ποίως ἀνάγνωσης εἴμαστε ἔνοχοι». Καί συνεχίζει: «Ἡμαστέ ὅλοι μας φιλόσοφοι. Τὸ *Κεφάλαιο* δέν τὸ διαβάσαμε ὡς οἰκονομολόγοι, ὡς ἱστορικοὶ ἢ ὡς φιλόλογοι. Δέν θέσαμε στό *Κεφάλαιο* τὸ ἐρώτημα μήτε τοῦ οἰκονομολογικοῦ καί ἱστορικοῦ του περιεχομένου μήτε ἀπλῶς τῆς ἐσωτερικῆς «λογικῆς» του. Διαβάσαμε τὸ *Κεφάλαιο* ὡς φιλόσοφοι...».¹⁹ Ἡ ἐναρκτήρια αὐτὴ παραδοχὴ μοιάζει ἀρκετὰ σαφῆς. Εἶναι ἐν ταυτῷ ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς ἀναπόφευκτῆς ἐνοχῆς (μιᾶς lecture coupable, μιᾶς ἀνάγνωσης ἐνοχῆς καί ὑπόλογης σέ κάτι πού ἀποτελεῖ ἐγγενῆ, συστατικὴ συνθήκη τῆς λειτουργίας τῆς, ἀλλὰ τὸ ὅποιο βρίσκεται, στὴν ὀλότητά του, ἔξω ἀπ' αὐτὴν) καί ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς κλίσης, μιᾶς ἀπόκλισης, μιᾶς μεροληψίας ἢ ἀπλῶς μιᾶς «εἰδικότητας». Ἄς προσέξουμε, ὡστόσο. Ἐνοχὴ καί μεροληψία δέν εἶναι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πράγμα. Ἀποδεχόμενος τὴν ἐνοχὴ μιᾶς μεροληψίας — μιᾶς μεροληψίας, ἐπιπλέον, πού φέρει τὸ ὄνομα τῆς φιλοσοφίας καί καταφάσκει τὴν εἰδικότητα τοῦ φιλοσόφου — ὁ Ἀλτουσέρ δείχνει πράγματι τὰ χαρτιά του, ὅπως δέν μπορεῖ, ἐπὶ παραδείγματι, νά τὰ δείξει ὁ οἰκονομολόγος ἢ ὁ πολιτικός ἐπιστήμων· ὄχι ὅμως γιά νά παραδεχτεῖ, χωρὶς περαιτέρω θεωρητικὲς διατυπώσεις, τὴ μερικότητα αὐτῆς τῆς εἰδικότητος κι αὐτῆς τῆς μεροληψίας. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὲς τίς καθιερωμένες «κοινωνικὲς ἐπιστήμες» (ἢ ἀκόμη πρὸς τὴν φιλολογία ὡς περιγραφικὴ ἐπιστήμη), ἡ φιλοσοφικὴ ἀνάγνωση τοῦ *Κεφαλαίου* εἶναι ἡ καθ' ὁμολογίαν μεροληπτικὴ ἀνάγνωση, ἡ ὁποία, ἐντούτοις, θά θέσει τὸ πρόβλημα τῆς καθολικότητας τῶν μαρξικῶν ἐνοιῶν καί θά διεκδικήσει κάποια μορφή καθολικότητας γιά τὴ δική της λειτουργία, γιά νά ἀποκαλύψει, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, τὴν ψευδῆ καθολικότητα τῶν «ἄλλων» εἰδικότητων. Ἡ φιλοσοφικὴ ἀνάγνωση, ὅπως τὴν

17. Αὐτ., σ. 14.

18. Θυμίζω ἀπλῶς ὅτι τὸ κείμενο «Γιά τὴν διαλεκτικὴ τοῦ ὕλισμου» (*Pour Marx*, ὅπ. παρ., σσ. 163-224) φέρει τὸν ὑπότιτλο, ἐντὸς παρενθέσεως, «De l' inégalité des origines».

19. *Lire le Capital*, ὅπ. παρ., σ. 10.

άντιλαμβάνεται ο Άλτουσέρ, δεν είναι επομένως μία επιμέρους γνωστική λειτουργία, ένας κωδικοποιήσιμος τύπος ή τρόπος ανάγνωσης, ο οποίος άφορα ή προσιδιάζει σε μιάν 'ειδικευμένη' φέτα του έπιστητού. Κατά έναν τρόπο πού είναι καταστατικά άνεφικτος για τίς επιμέρους κοινωνικές έπιστημές, ή φιλοσοφική ανάγνωση άποτελεί τή μεροληψία του όλου. Ξεκινώντας λοιπόν κανείς μιά φιλοσοφική ανάγνωση είναι έκ προοιμίου ένοχος αυτής τής μεροληψίας του όλου, μιάς μεροληψίας, δηλαδή, ή οποία άποτελεί έγγενή συνθήκη του φιλοσοφείν.

Άπό τήν άλλη, ώστόσο, δεν έχουμε νά κάνουμε μέ μιάν άπλή κατάφαση στήν ύπεροχή του φιλοσοφικού λόγου, μιάν άναβίωση τής φιλοσοφίας ώς έννοιολογικής μήτρας όλων τών έπιστημών. Άπεναντίας, ή παραδοχή τής 'ειδικότητας' και τής 'ένοχής' δεν καταλήγει σε καμιά βεβαιότητα ώς πρός τό περιεχόμενο και τήν έκβαση μιάς φιλοσοφικής ανάγνωσης. Έπειδή άκριβώς ή φιλοσοφική ανάγνωση ένέχει καθολικές έννοιες (και όχι άπλές οικειοποιήσεις, χρήσεις ή εφαρμογές του κειμένου του *Κεφαλαίου*), τό έδαφός τής είναι άσυγκρίτως πιό έπισφαλές. Μέ τήν αυστηρή σημασία τής λέξης, οικονομολογική ή κοινωνιολογική ανάγνωση του *Κεφαλαίου* δεν νοείται. "Όπως λοιπόν καθίσταται φανερό σε κάθε προσεκτικό άναγνώστη, ο Άλτουσέρ δεν έπικαλείται και δεν άναζητά τήν άσφάλεια του φιλοσοφικού λόγου όταν, στήν άρχή του *Lire le Capital*, άποδέχεται και έρευνά τήν ένοχή τής ειδικότητάς του. Η φιλοσοφική ανάγνωση δεν είναι εκείνη ή οποία θά διανοίξει τή βασιλική όδό τής άλήθειας μέσα από τό πυκνό κείμενο του *Κεφαλαίου*, αλλά εκείνη ή οποία θά θεματίσει τήν άδιαφάνεια του κειμένου, τίς δυσκολίες του, ή, τέλος, τήν ουσιαστική μή άναγνωσιμότητά του στά κρίσιμα σημεία τών υποτιθέμενων 'εφαρμογών' του και τίς άντιστάσεις του στις ψευδείς καθολικότητες πού φέρουν τό έκάστοτε όνομα τών επιμέρους "κοινωνικών έπιστημών". Μή άναγνωσιμότητα σημαίνει, επί του προκειμένου, ότι οι άντιστάσεις του κειμένου και οι δυσκολίες του δεν θά έρμηνευτούν πρός τίς κατευθύνσεις τίς οποίες υποδεικνύουν οι άρρητες ήθικοτελεολογικές δεσμεύσεις τών έπιστημών αυτών και δεν θά διαβαστούν πρός τήν κατεύθυνση μιάς συμφιλίωσης, μιάς πλουραλιστικής συνύπαρξης τών άντιθέσεων ή μιάς διαλεκτικής άποκατάστασής τους. Τό *Κεφάλαιο* θά διαβαστεί για νά βγούν στήν έπιφάνεια οι διαστρωματώσεις του, ή δυναμική τών άντιθέσεων και τών άντιφάσεών του, έντός τών οποίων θά έπανεγγραφούν οι έπιστημολογικές αξιώσεις του κειμένου για νά διαφανούν τά πραγματικά τους όρια ώς πρός τόν μετακινούμενο χώρο τής ιστορίας και τής (φαντασιακής) ιδεολογίας. Η άναγνωστική αυτή προοπτική άποδίδεται στον Σπινόζα, γιατί μόνον μέσω του Σπινόζα είναι ποτέ δυνατόν νά έννοήσουμε φιλοσοφικά αυτό πού ο Christopher Norris όρθώς διαγνώνει ώς τήν πα-

ράδοξη τοποθέτηση του άλτουσεριανού έγχειρήματος συνολικά: Τό γεγονός ότι τό υποκείμενο τής θεωρητικής πρακτικής είναι σε θέση νά διεκδικήσει πραγματική γνώση (έν προκειμένω πραγματική γνώση τής ιστορίας), τή στιγμή πού ή γνώση αυτή άναπόφευκτα διδάσκει ότι κανένα υποκείμενο δεν είναι ποτέ δυνατόν νά συγκροτηθεί και νά λειτουργήσει έκτός του φαντασιακού χώρου (μέ τή σπινοζική σημασία) τής ιδεολογίας.²⁰

Θά ήθελα, τελειώνοντας, νά παραθέσω κάτι ακόμη από τό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, δύο σύνθετες προτάσεις, οι οποίες διατηρούν άκέραιο, πιστεύω, έκείνο τό στοιχείο του αίφνιδιασμού:

"Όσο παράδοξη κι αν φανεί ή ακόλουθη πρόταση, θά τολμούσα νά υποστηρίξω ότι, στήν ιστορία του άνθρώπινου πολιτισμού, ή έποχή μας κινδυνεύει νά έμφανιστεί μιά μέρα σημαδεμένη από τή δραματικότερη και δυσχερέστερη όλων δοκιμασία: τήν ανακάλυψη και τή μαθητεία στό νόημα τών πιό 'άπλών' πράξεων (gestes) τής ύπαρξης: του βλέπω, άκούω, μιλώ, διαβάζω — τών πράξεων πού φέρνουν τούς άνθρώπους σε έπαφή μέ τά έργα τους, καθώς και μέ τά έργα έκείνα πού τούς έπιστρέφονται κατάμουτρα, τήν άπουσία έργων τους. Και έν αντίθεση πρός όλα τά φαινόμενα πού ακόμη κυριαρχούν, τίς συγκλονιστικές αυτές γνώσεις δεν τίς οφείλουμε στήν ψυχολογία, ή οποία οικοδομείται στήν άπουσία αυτών τών έννοιών, αλλά σε όρισμένους άνθρώπους: τόν Μάρξ, τόν Νίτσε και τόν Φρόυντ.²¹

Έάν λοιπόν όρισμένοι "αυτοδίδακτοι" (και ο Άλτουσέρ μάς υπενθυμίζει διαρκώς ότι κανείς δεν είναι ποτέ ουσιαστικά αυτοδίδακτος) μπορούν σήμερα νά έπικαλεστούν ή νά άναγνωρίσουν κάποιαν έννοια μαθητείας στον Άλτουσέρ, ή μαθητεία αυτή άσφαλώς συνίσταται σε έκείνο πού κυρίως διδάσκεται κανείς, όταν διδάσκεται: τή γραφή και τήν ανάγνωση· αυτές τίς άπλές χειρονομίες πού όρισμένοι, όπως ο Άλτουσέρ, τίς μετατρέπουν σε πραγματικά κατορθώματα — gesta και legenda μιάς έποχής πού δεν γνωρίζουμε (και ένδέχεται νά μή μάθουμε ποτέ) έάν υπήρξε άπλώς ή "δική μας" έποχή).

20. Βλ. Christopher Norris, "Spinoza versus Hegel: the althusserian Moment", στό *Spinoza and the Origins of Modern Critical Theory*, Oxford: Basil Blackwell, 1991, και ιδιαίτέρως σ. 49.

21. *Lire le Capital*, όπ. παρ., σ. 12.

Περί διανοητικού καταμερισμού τῆς ἐργασίας, θετικιστικῶν ιδεολογημάτων καὶ πολιτικῆς

τῆς Θεοπούλας Ἀνθογαλίδου

«Ἴσως νὰ εἶναι αἰνίγματα μὲ ἄλλο νόημα», ἀποτόλμησα, «Ἡ μήπως κάνατε κι ἄλλην ὑπόθεση»; «Ἐκανα, μὰ εἶναι ἀκόμη συγκεχυμένη. Διαβάζοντας αὐτὴ τὴ σελίδα, μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχω ξαναδιαβάσει κάποιον μερικές ἀπ' αὐτές τίς λέξεις, κι ἔρχονται στό μυαλό μου σχεδόν παρόμοιες φράσεις πού ἔχω δεῖ ἄλλοῦ. Μοῦ φαίνεται ἀκόμη ὅτι αὐτό τό φύλλο μιᾶ γιά κάτι πού ἀναφέρθηκε τίς προηγούμενες μέρες... Μὰ δέ θυμᾶμαι τί. Πρέπει νὰ τό σκεφτῶ. Ἴσως θά πρέπει νὰ διαβάσω ἄλλα βιβλία». «Γιατί αὐτό; Γιά νὰ μάθετε τί λέει ἕνα βιβλίο θά πρέπει νὰ διαβάσετε ἄλλα;»

«Μερικές φορές μπορεῖ νὰ γίνει κι ἔτσι. Συχνά ἕνα ἀβλαβές βιβλίο εἶναι ὁ σπόρος πού θ' ἀνθίσει σ' ἕνα ἐπικίνδυνο βιβλίο ἢ, ἀντίστροφα, εἶναι ὁ γλυκός καρπός μιᾶς πικρῆς ρίζας».

Οὐμπέρτο Ἐκο, *Τό ὄνομα τοῦ ὁδου*, Γνώση 1985, 377

Στόν προηγούμενο *Πολίτη* (τ. 111, Μάρτιος 1991, σ. 33-37) δημοσιεύθηκε ἕνα κείμενο τοῦ Μπ. Νούτσου μέ τίτλο «Ἐκπαιδευτικοί, Ἐρωτηματολόγιο καί Ἀριστερά», πού, σύμφωνα μέ μιᾶ ὑποσημείωση, ἀναφέρεται σ' ἕνα μόνο μέρος τοῦ τελευταίου μου βιβλίου (*Κοινωνική κριτική καί ἰδεολογία στήν ἐκπαίδευση*, Ὀδυσσεύς 1990). Στό βιβλίο συγκεντρώνονται τέσσερις ἔρευνες πού καταστρώθηκαν καί πραγματοποιήθηκαν μαζί μέ ἐρευνητικές ὁμάδες φοιτητῶν. Οἱ δύο πρῶτες ἔρευνες ἀπευθύνθηκαν σέ φοιτητές καί οἱ τελευταῖες σέ ἐκπαιδευτικούς. Ὁ Μπ. Νούτσος ἀσχολήθηκε μέ μιᾶ «πρός τό παρόν» ἔρευνα ἀλλά ὑπόσχεται ὅτι θά ἐπεκτείνει τίς κριτικές του καί στίς ἄλλες. Μέ ἄλλα λόγια, θά γράφει ἄλλο ἕνα βιβλίο γιά νὰ ἀντικρούσει τό δικό μου. Εἶμαι πάρα πολύ ἀπρόθυμη νὰ τόν ἀκολουθήσω σέ μιᾶ τέτοια περιπέτεια· στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ θά προσπαθῶ νὰ ἐξηγήσω τό γιατί.

Ὁ Μπ. Νούτσος ἐκτοξεύει ἐναντίον μου σωρεία ἐπικρίσεων· κατηγοροῦμαι γιά ἀπουσία στοιχειωδῶν θεωρητικῶν διακρίσεων, συμφωρμούς, ἄσκηση συμβολικῆς βίας, θετικισμό, μεροληψία, μεταφυσική - ἰδεαλιστική ὀπτική, ἐξεζητημένη γκραμσιολογία, οἰκονομισμό, ἀποστασιοποίηση ἀπό τήν πολιτική καί προτροπή σέ ἀποστασιοποίηση, γιά διανοουμενισμό καί ὦν οὐκ ἔστιν ἀριθμός· δέν εἶναι

πάντως τό ὀργίλο ὕφος τοῦ ἄρθρου πού δέν ἀφήνει δυστυχῶς πολλά περιθώρια κριτικῆς ἀντιπαράθεσης, εἶναι προπάντων ὅτι ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία του δομεῖται πάνω σέ παραπειστικά ἰδιοκατασκευάσματα. Ὁ θεωρητικός διάλογος ἔχει λοιπόν ἀκυρωθεῖ ἐκ τῶν προτέρων, ὅσον ἀφορᾶ τουλάχιστον τόν ἴδιο τόν ἀρθρογράφο. Παρ' ὅλ' αὐτά, θεωρῶ ὅτι τό ἄρθρο μέ προκαλεῖ σέ μιᾶ διπλή πολιτική ἀντιπαράθεση: α) ἀντιπαράθεση στό πολιτικό ἦθος καί ὕφος πανεπιστημιακῆς κρίσης, πού χαρακτηρίζουν τό ἄρθρο,¹ καί β) ἀντιπαράθεση στό εἶδος μαρξιστικῆς κοινωνιολογίας, στήν ὁποία ἐπιδίδεται ὁ ἀρθρογράφος, ὅχι ἄλλωστε μόνο σ' αὐτό τό κείμενο.

Τό γραφειοκρατικό ἦθος

Ποῦ στηρίζει ὁ ἀρθρογράφος τόν φόγο τοῦ ἐμπειρισμοῦ καί θετικισμοῦ, πού μοῦ ἀποδίδει; Στίς ἔρευνες μας χρησιμοποίησαμε τήν τεχνική τοῦ ἐρωτηματολογίου. Μπορεῖ κανεῖς νὰ ἔχει ὅσοσδήποτε ἀντιρρήσεις γι' αὐτήν τήν τεχνική, ὅπως καί γιά κάθε τεχνική ἔρευνας, τίς δικές μου τίς διατυπώνω ρητά στήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου· ἔχω ὅμως τή γνώμη ὅτι ὁ ἐμπειρισμός καί κατ' ἐπέκταση ὁ θετικισμός δέν εἶναι ἐγγενές χαρακτηριστικό τῶν ὁποίων τεχνικῶν ἀλλά τῶν σχέσεων πού ἔχουν αὐτές οἱ τεχνικές μέ τίς θεωρητικές ἀφετηρίες τοῦ ἐρευνητή. Αὐτό ἀκριβῶς ἐπισημαίνεται στήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου· στή σελίδα 16 ἀναφέρομαι στούς πρακτικούς λόγους (ἐλλειψη χρηματοδότησης καί εἰδικευμένων συνεντευκτῶν), γιά τούς ὁποίους δέν μπορούσαμε ὡς ἐρευνητική ὁμάδα νὰ χρησιμοποιήσουμε τήν ἐλεύθερη συνέντευξη, πού —ὅπως σημειώνω— «ἔχει τό πλεονέκτημα νὰ προκαλεῖ συνεχή ἀφήγηση καί ἐπομένως νὰ δίνει πιό ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς συγκρότησης τῶν στοιχείων». Καί συνεχίζω: «...ἀλλά πρέπει νὰ πούμε ὅτι ἡ ἐξασφάλιση τῶν ἰδανικότερων τεχνικῶν ὄρων

1. Πρέπει νὰ πληροφορήσω τόν ἀπορημένο ἀναγνώστη ὅτι μέ τόν Μπ. Νούτσο ἀνήκουμε στό ἴδιο πανεπιστημιακό τμήμα καί στόν ἴδιο τομέα.

δέν είναι τό πιό σημαντικό ζήτημα σέ μιά κοινωνιολογική έρευνα οὔτε αὐτό πού ἐγγυᾶται γιά τόν πλοῦτο καί τήν συγκρότηση τῶν συμπερασμάτων». "Όλο αὐτό τό μέρος ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπό τίς ἀναφορές τοῦ ἀρθρογράφου. Γά ἀποσπάσματα πού χρησιμοποιεῖ —ὅπως τά χρησιμοποιεῖ— ἐρανίζονται ἀπό τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ· ἐπειδή πρόκειται πραγματικά γιά ἀποκατάσταση κειμένου, ἀντιπαραθέτω τό δικό μου (σ. 16 πάντα) μέ τό κείμενο τοῦ ἀρθρογράφου (σ. 34 τοῦ Πολίτη) σέ δύο παράλληλες στήλες:

«Υπάρχουν πάντα τρόποι νά συμπληρώσει ὁ ἔμπειρος ἐρευνητής τά κενά καί νά ἐξισορροπήσει τίς ἀδυναμίες τῆς τεχνικῆς του (καμιά τεχνική δέν εἶναι τέλεια)· τό θεωρητικό ὑπόβαθρο καί ἡ κοινωνιολογική φαντασία εἶναι ἄλλωστε ὁ πρῶτος καί ὁ τελευταῖος ἐγγυητής κάθε ἐμπειρικῆς ἔρευνας.

Μέσα στά πλαίσια τῶν δυνατοτήτων μας, λοιπόν, φροντίσαμε νά ἐκμεταλλευτοῦμε ὅσο καλύτερα μπορούσαμε (παραλείπεται στό διπλανό κείμενο, πού ὡστόσο ὑπογραμμίζει ὅλη τήν ἔκφραση ὡς σημαντική) τήν τεχνική μας».

«Ακολουθοῦν ὅλες οἱ μεθοδολογικές προφυλάξεις πού πήραμε, δηλαδή "μικτές" καί "ἀνοιχτές" ἐρωτήσεις, ἐνσωμάτωση φράσεων - κλισέ ἀπό τή συνδικαλιστική γλώσσα φοιτητῶν καί ἐκπαιδευτικῶν καί ἀποκλειστική ἐπαφή τῶν φοιτητῶν συνεντευκτῶν μέ τούς ἐρωτώμενους (σ' αὐτό θά ἐπανέλθω)».

(Ἀπ' αὐτή τή φράση ὁ ἀρθρογράφος κρατάει μόνο, καταργώντας τήν παρένθεση, τήν πρόταση πού ἀκολουθεῖ).

«Καμιά τεχνική δέν εἶναι τέλεια (sic)· τό θεωρητικό ὑπόβαθρο καί ἡ κοινωνιολογική φαντασία εἶναι ἄλλωστε ὁ πρῶτος καί ὁ τελευταῖος ἐγγυητής κάθε ἐμπειρικῆς ἔρευνας», μᾶς διδάσκει ἡ σ. καί συμπληρώνει: «Μέσα στά πλαίσια τῶν δυνατοτήτων μας, λοιπόν, φροντίσαμε νά ἐκμεταλλευτοῦμε ὅσο καλύτερα (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) τήν τεχνική μας (σ. 16). Τελειότητα καί καλύτερη ἐκμετάλλευση τῆς τεχνικῆς, νά πού ἐξαντλεῖται ἡ κοινωνιολογική φαντασία τῆς σ.»

«Ἡ πόρτα ἔχει ἀνοίξει διάπλατα στό θετικιστικό ἰδεολόγημα γιά τή μεθοδολογική οὐδετερότητα τῶν τεχνικῶν ἐργαλείων. Πράγματι, ἔτσι ἡ ἐπιστήμη προοδεύει "ἀμερόληπτα" καί ψυσικά ὁ ἐμπειρισμός θριαμβεύει». (σ. 34)

Δέν χρειάζεται νά εἶναι πολύ «προσεχτικός» ὁ ἀναγνώστης γιά νά δεῖ στό κείμενό μου τή ρητή κριτική πού διατυπῶνω στήν ἴδια τήν τεχνική πού χρησιμοποιῶ, τήν ἐπίγνωση τῶν ἀδυναμιῶν τῆς καί τήν ὑπογράμμιση τῆς σημασίας πού ἔχουν «οἱ θεωρητικές ἀφετηρίες τοῦ ἐρευνητῆ». Ποῦ βρῖσκεται, λοιπόν, ἡ «μεθοδολογική οὐδετερότητα τῶν τεχνικῶν ἐργαλείων», πῶς ὑποστηρίζεται ἡ τελειότητα (γιά ἀτέλειες μιῶν) καί γιατί ἡ κοινωνιολογική μου φαντασία ἐξαντλεῖται στήν «καλύτερη ἐκμετάλλευση τῆς τεχνικῆς» (στήν καλύτερη ὡς πρός τίς δυνατότητές μου, λέω ἐγώ). Γιά νά ἀνευρεθοῦν ὅλ' αὐτά χρειάστηκε νά ἀκρωτηριασθεῖ

καί νά παραποιηθεῖ τό κείμενό μου, ἐργασία στήν ὁποία ἐπιδόθηκε ὁ ἀρθρογράφος μέ πολύ ζήλο καί ἐλάχιστο σεβασμό στόν «προσεχτικό» ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου μου καί στόν ἀπρόσεχτο τοῦ ἀρθρου του.

Τήν ἴδια ταχτική, δηλαδή τήν ταχτική τῆς ἀποσιώπησης καί παραπλάνησης, χρησιμοποιεῖ γιά νά στηρίξει τόν φόγο τῆς συμβολικῆς βίας, πού ἄσκησα τάχα στους ἐκπαιδευτικούς γιά νά τούς ὀδηγήσω σέ «μεροληπτικές ἀπαντήσεις»· ἐνῶ, ὅπως σημειῶνω στήν εἰσαγωγή (σ. 17), καί ἀκριβῶς γιά νά μήν ἐπηρεαστοῦν οἱ ἀπαντήσεις τῶν καθηγητῶν ἀπό τήν παρουσία μου καί τή θέση μου «στόν διανοητικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας», δέν συμμετεῖχα καθόλου στίς συνεντεύξεις (φοιτητές ἦταν οἱ ἀποκλειστικοί συνεντευκτές), ὁ ἀρθρογράφος διατείνεται «ὅταν, λοιπόν, ἕνας πανεπιστημιακός ἐκτοξεύει στό πρόσωπο ἑνός ἐκπαιδευτικοῦ μιά τέτοια διαβεβαίωση, καταργεῖται αὐτόματα ὁ ἰσότητος διάλογος». (σ. 34). "Όσον ἀφορᾶ τή διαβεβαίωσή, πού ὁ ἀρθρογράφος χαρακτηρίζει ὡς γελοιογραφική συρρίκνωση τῆς παγκόσμιας κοινωνιολογίας τῆς ἐκπαίδευσης, ἐμπεριέχεται σέ μιά ἀσυνήθιστα καί ἐρωτηματολόγιο μεγάλη φράση: «Ἐδῶ καί δύο δεκαετίες οἱ κοινωνιολογικές ἔρευνες πού ἔγιναν στήν Ἀμερική καί στή Γαλλία ἀρχικά καί στή συνέχεια σέ ὅλες σχεδόν τίς χώρες τοῦ κόσμου ἔχουν ὀδηγήσει στό συμπέρασμα ὅτι τό ἐκπαιδευτικό σύστημα ἀναπαράγει τίς κοινωνικές ἀνισότητες, διότι δέν προσφέρει σέ ὅλους τούς νέους τή δυνατότητα νά κἀνουν μακροχρόνιες σπουδές καί δέν διαμορφώνει ἐλεύθερες καί δημοκρατικές συνειδήσεις ἀλλά ὑποταγμένους καί ἀπρόσωπους πολίτες. Ἐάν δέν ἀμφισβητεῖτε αὐτό τό συμπέρασμα, ποῖος νομίζετε ὅτι εἶναι ὁ δικός σας ρόλος καί ποιές οἱ δυνατότητές σας μέσα στό δεδομένο ἐκπαιδευτικό σύστημα»; Ἐάν αὐτή ἡ φράση ἀποτελεῖ γελοιογραφική συρρίκνωση, πῶς νά χαρακτηρίσουμε ἄραγε φράσεις δικές του, σέ θεωρητικά μάλιστα κείμενα καί ὄχι σέ ἐρωτηματολόγιο, σάν αὐτή πού ἀκολουθεῖ; «Ἡ ἀντίληψη αὐτή, πού θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε παιδαγωγική ἰδεολογία, ἐπειδή τείνει νά ἀποκρύψει τόν κοινωνικό (ταξικό) χαρακτήρα τοῦ σχολείου καί τῶν σχολικῶν γνώσεων, ἔχει δεχτεῖ τά τελευταῖα τριάντα χρόνια ἰσχυρά χτυπήματα ἀπό τά δεδομένα ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν σέ ἀμύπητες χώρες τῆς γῆς» (καί σέ παραπομπή «εἶναι περιττό νά ἐπαναλάβουμε ἐδῶ τή βασική βιβλιογραφία. Ὁ ἀναγνώστης ἄς συμβουλευτεῖ τό ἄρθρο μου...»).² Θά ἔπρεπε, ὑποθέτω, νά παραπέμφω κι ἐγώ καταμεσίς τοῦ ἐρωτηματολογίου στό βιβλίο μου³ καί νά συμπληρώσω τήν ἐρώτηση μέ τήν ἐξαιρετικά διαφωτιστική θεωρητική ὑποστήριξη, πού συμπληρώνει τόν ἰσχυρισμό τοῦ ἀρθρογράφου: «Αὐτά ἔδειξαν πειστικά πῶς τό σχολεῖο δέν εἶναι ἕνας αὐτόνομος τόπος μάθησης καί προόδου ἀλλά ἕνας μηχανισμός πού συμβάλλει μέ τόν δικό του τρόπο στήν ἀναπαρα-

2. Χ. Νούτσος, Ἰδεολογία καί ἐκπαιδευτική πολιτική, Θεμέλιο, 1986, σ. 38.

3. Θ. Ἀνθογαλίδου, Ὁ ρόλος τῆς ἐκπαίδευσης στήν ἀναπαραγωγή καί ἐξέλιξη μιᾶς παραδοσιακῆς κοινωνίας, Θεμέλιο, 1987.

γωγή των κυρίαρχων κάθε φορά κοινωνικών σχέσεων. Αυτή ή αναπαραγωγή γίνεται και με τις γνώσεις που μεταδίδει το σχολείο στους μαθητές του. Γιατί απλούστατα μαζί με τις γνώσεις και μέσα απ' αυτές το σχολείο προβάλλει στους μαθητές εκείνη την εικόνα της κοινωνίας που συμφέρει στις κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις, αναπαράγει δηλαδή μ' άλλα λόγια και μεταδίδει την κυρίαρχη ιδεολογία» (οί υπογραμμίσεις δικές μου). Κρατήστε αυτό το απόσπασμα μαζί με όσα παραθέτω αμέσως παρακάτω ως χαρακτηριστικά δείγματα του βασικού ερευνητικού σχήματος που χρησιμοποιεί ο άρθρογράφος στις δικές του αναλύσεις:

«... Η ελληνική εκπαίδευση... συμβάλλει στην ή αναπαράγει την κοινωνική αδικία»⁴ (γενικά); και αναφορικά με τη «νέα στροφή στον ιδεολογικό προσανατολισμό της γενικής εκπαίδευσης», «οί κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις φαίνονται να μὴ φοβούνται πιά την ιδεολογική αντιπαράθεση στις και για τις σχολικές γνώσεις»⁵ κτλ, κτλ.

Αυτά τὰ χαρακτηριστικά αποσπάσματα προσφέρονται στον αναγνώστη ως ελάχιστο δείγμα των ταυτίσεων που κάνει ο Μπ. Νούτσος, στις όποιες εντοπίζονται εξάλλου οί πραγματικές θεωρητικές και πολιτικές διαφορές μας (και όχι στην υποτιθέμενη δική μου ταύτιση της έννοιας της αναπαραγωγής με τὰ ισονομιστικά δημοκρατικά ιδεώδη).⁶ Κρατήστε, λοιπόν, τὰ αποσπάσματα και κάνετε τις συγρίσεις.

Η αυθαίρετη παραποίηση του κειμένου μου παίρνει ιδιαίτερη βαρύτητα, όταν αναφέρεται στην «κοινωνιολογική οπτική της έρευνας». Προσπαθώ στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, με μία εισαγωγή δεκατριών σελίδων, να αναλύσω τή σχέση των κρατικών μηχανισμών και της κρατικής εξουσίας με τήν ταξική εξουσία· αναφέρομαι στο διάλογο Μίλλιμπαντ - Πουλαντζά για τὸ θέμα αυτό, στις απόψεις του Γκράμσι για τήν ήγεμονία, τήν κρατική βία και τή συναίνεση και στη γόνιμη κριτική του Π. "Αντερσον σ' αυτές τις απόψεις, ὅσον ἀφορᾷ ειδικότερα τὸν αντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτισμό, στή σημασία που ἔχει ἡ θεωρητική και μεθοδολογική διάκριση ταξικής και κρατικής εξουσίας, για να συλλάβουμε τις ιστορικές ιδιαιτερότητες του εκπαιδευτικού θεσμού και των υπαλλήλων του σ' ἕναν κοινωνικό σχηματισμό. Ὑποστηρίζοντας τήν κριτική του Ν. Πουλαντζά στή θεσμοκρατική - λειτουργιστική αντίληψη, γράφω (σ. 65):

«Τὸ συμπέρασμα που ἐξάγεται απ' αυτές τις θέσεις είναι ὅτι οί ὀργανικοί δεσμοί των διανοουμένων-κρατικών υπαλλήλων με τήν "ἄρχουσα τάξη" δέν είναι ἄμεσο και αποκλειστικό ἀποτέλεσμα τῆς κρατικής κυριαρχίας (ταξική κυριαρχία - κρατική κυριαρχία - ὀργανικοί διανοούμενοι). Μιά τέτοια τοποθέτηση του προβλήματος εξάλλου θά

μείωνε τή θεωρητική σημασία τῆς ήγεμονίας (πού λειτουργεί με τή συναίνεση) και θά συσκότιζε τὸ πρόβλημα τῆς συγκρότησης των κοινωνικών υποκειμένων (πού δέν ἀνάγεται ἄλλωστε σέ μία αποκλειστικά ἔνδοθεσμική λειτουργία, ὅπως ὑποστηρίζει τὸ θεσμοκρατικό-λειτουργιστικό ρεύμα, Πουλαντζά 1981, 32)».

"Ὅλ' αὐτὰ ἀγνοοῦνται παντελῶς ἀπὸ τὸν ἀρθρογράφο, ὁ ὅποιος γράφει κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Θεωρησιακή ὀπτική» (σ. 37): «Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ὑπάρχει μία φραστική και ἑπαναλαμβανόμενη ἀναγνώριση τοῦ ἀλληλοσυμπληρούμενου διδύμου ταξική κυριαρχία - ταξική ήγεμονία, και ταυτόχρονα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ παραδοχή γιὰ τήν ἐγκαθίδρυση σχέσεων ἐξωτερικότητας τοῦ διδύμου με τήν κρατική ἐξουσία και τούς μηχανισμούς τῆς, τόσο ὡς γενική διακήρυξη ὅσο και ὡς περιγραφή (κυρίως) των σχολικῶν πρακτικῶν». Που ἐντοπίζεται, ὅμως, αὐτή ἡ «παραδοχή των σχέσεων ἐξωτερικότητας»; Τίς ὑποστηρίζω σὸ θεωρητικό κείμενο των δεκατριῶν σελίδων (σσ. 59-71), ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντλεῖ ὁ ἀρθρογράφος; Κάθε ἄλλο· χρησιμοποιῶ ὅμως μία λέξη στήν ὁποία στηρίζει ὅ,τι ἀκολουθεῖ (παραθέτω και πάλι ἀντίστοιχα):

Τὸ ἀρχικό κείμενο (σ. 65 τοῦ βιβλίου):

«Ταξική κυριαρχία και ταξική ήγεμονία συναποτελοῦν ἕνα ἀλληλοσυμπληρούμενο δίδυμο, που παρεισφύει στή λειτουργία των μηχανισμῶν και μέσω του κράτους ἀλλά και μέσω τῆς δραστηριοποίησης τῆς κοινωνίας των πολιτῶν σὸ ἐσωτερικό του (ὁ ἀρθρογράφος «πηδάει» ὅλο τὸ ὑπογραμμισμένο μέρος τῆς φράσης), ὅπου εἶναι δυνατό νά παρεισφύσουν ἐπίσης ἀντίπαλοι ιδεολογικοί λόγοι και ἀντίπαλες πρακτικές». (Ἐδῶ σταματᾷ ὁ ἀρθρογράφος ἀλλὰ ἐγὼ συνεχίζω): «Εἰδικότερα οί ἐκπαιδευτικοί δέν διαμορφώνονται ὡς κοινωνική κατηγορία αποκλειστικά σὸ ἐπίπεδο των υπαλληλικῶν σχέσεων τους με τὸ κράτος, ἀλλά και σὸ ἐπίπεδο των σχέσεων τους με τήν κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ήγεμονία, που ἀπλώνεται σὸ σύνολο των κοινωνικῶν λειτουργικῶν» (σ. 65).

Τὸ κείμενο σχολιασμένο (σ. 37 τοῦ ἄρθρου):

«Ρητὰ ἡ σ. δέχεται πὼς αὐτὸ τὸ δίδυμο "παρεισφύει (sic) στή λειτουργία των μηχανισμῶν" και ἀκόμα πὼς "εἶναι δυνατό νά παρεισφύσουν ἐπίσης (sic) ἀντίπαλοι ιδεολογικοί λόγοι και ἀντίπαλες πρακτικές" (σ. 65). Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ταξική κυριαρχία - ήγεμονία μπαίνει ἀπ' ἐξω και κατά λάθος ἢ ἀπὸ παρεξήγηση (παρεισφύει τὸ ρῆμα) σέ κάποιο μηχανισμό, π.χ. τὸ σχολεῖο, ...».

"Ὅ,τι ἀκολουθεῖ στήν ἴδια και στήν ἐπόμενη σελίδα τοῦ κειμένου μου δέν θά εἶχε ἄδικο ὁ Μπ. Νούτσος νά θεωρήσει ὅτι ἀφορᾷ και τίς δικές του κοινωνιολογικές ἐπιδόσεις.

«Ἐτσι ἰδωμένο τὸ πρόβλημα, ὄχι μόνο τῆς ὀργανικότητας των εκπαιδευτικῶν ἀλλά και εὐρύτερα τῆς λειτουργίας του εκπαιδευτικῶν μηχανισμοῦ, γίνεται ἐξαιρετικά πολύπλοκο. Ἐντὶ νά προσφεύγει στίς εὐκολες μηχανιστικές ἀναγωγές, ὁ μελετητής εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐκτιμᾷ τή μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κάθε φορά αὐτονομία τοῦ θεσμοῦ, τὰ ἰδιωτικά χαρακτηριστικά του, τίς δυνάμεις και

4. Χ. Νούτσος, ὁ.π., σ. 97.

5. "Ὅ.π., σ. 121.

6. Μήπως τότε θά ἔπρεπε νά τοῦ ἀποδώσουμε τήν ἴδια ταύτιση σέ φράσεις ὅπως «τὰ πραγματικά προβλήματα τῆς εκπαίδευσης (σχολική ἀποτυχία, κοινωνική ἐπιλογή, διάδοση μορφῶν κυρίαρχης ιδεολογίας κτλ.)», ὁ.π., σ. 114.

τίς συνθήκες πού εύνουον τή δημοκρατικοποίησή του, καθώς και ότι όρισμένα προβλήματα προκύπτουν επίσης από δευτερεύουσες αίτιες, κακό ύπολογισμό π.χ., όργανωτικά προβλήματα, πολιτικές φιλοδοξίες και ένδοκομματικές διαμάχες κ.λπ. (Γκράμσι 1973, 153-155). "Όσον άφορά τά κοινωνικά ύποκειμένα, αυτή ή προβληματική φέρνει περισσότερο στό προσκήνιο τίς διαδικασίες συγκρότησης και δραστηριοποίησής τους, πού πρέπει νά διερευνηθούν μέσα στις πραγματικές συνθήκες».

Γιατί προτίμησε ό Μπ. Νούτσος νά μου άντιπαρατεθεί σ' ένα τέτοιο επίπεδο και όχι πάντως στό θεωρητικό, όπως ύποστηρίζει; Στην πραγματικότητα δέν συζητάει καμιά από τίς θέσεις μου αλλά, κόβοντας και ράβοντας κατά τό δοκούν τίς φράσεις μου, αφαιρώντας τίς πιό σημαντικές εκφράσεις και ύπογραμμίζοντας τή σημασία μιās λέξης (χωρίς τά συμφραζόμενά της), πού άντλει προφανώς από λεξικό, προχωρεί σέ μιá πασιφανή, κατά τήν άποφή του, διαπίστωση: «Δέν χρειάζεται, συνεπώς, περαιτέρω άνάλυση για νά συμφωνήσει κανείς πώς ή σ. ελάχιστα γνώρισε ή κατανόησε τή μαρξιστική προβληματική τής άναπαραγωγής, μόλο πού διατείνεται ότι τήν υιοθετεί "άνοιχτά"» (σ. 37). Στη σημασία αυτής τής λέξης, όπως διαμορφώνεται χωρίς τά αρχικά συμφραζόμενά της, θά στηρίξει άκόμη τόν φόγο τής «εξεζητημένης γκραμσιολογίας» και του «έκλεπτυσμένου οίκονομισμού». Μ' άλλα λόγια, ό Μπ. Νούτσος, κραδαίνοντας έναν νέο κώδικα πολιτικής ήθικης και ιδεολογίας, άποφάσισε ότι πρέπει νά ξεφορτώσω τό χειμαζόμενο σκάφος (του μαρξισμού), όπως άποφάσισαν ή άλεπού κι ό λύκος για τό φουκαρά γάιδαρο πού όμολόγησε στό μέσο του πελάγου τό μέγιστο έγκλημά του, ότι έφαγε μαρουλόφυλλα χωρίς λαδόξυλο (Γαδάρου, λύκου και άλεπούς διήγησις ώραία ή χαρίες, βυζαντινό λαϊκό άνάγνωσμα).

Ό Ρ. Μίλλς στή *Κοινωνιολογική φαντασία* αφιερώνει ένα κεφάλαιο στό γραφειοκρατικό ήθος (των πανεπιστημιακών), όπου μεταξύ των άλλων μιλάει και για τή βιβλιοκρισία, «τό συνηθέστερο μέσο άπονομής γοήτρου», για τή «χαλιναγώγηση» ακαδημαϊκών έχθρων και φίλων. Λέει, λοιπόν, ό Μίλλς πώς ή «εύκολότερη πνευματική δραστηριότητα είναι τό "ξετίναγμα" ενός βιβλίου — όποιου βιβλίου» — και ότι «ούσιαστικά είναι άδύνατο νά "πάρει άπάντηση" μιá παρόμοια κριτική... "Ίσως δέ θά 'ταν άδύνατο άν είχαν διαβάσει προσεχτικά τό βιβλίο όλοι όσοι παρακολούθησαν τόν καυγά αυτόν. Τό γεγονός όμως ότι κάτι τέτοιο είναι άδιανόητο, άποτελεϊ συντριπτικό πλεονέκτημα του κριτικού».⁷ Νά γιατί ό άρθρογράφος ταυτίζεται διαρκώς μέ τόν «προσεχτικό άναγνώστη του βιβλίου»· διαβά-ζει καλά, πρίν από σās και για σās.

7. Ρ. Μίλλς, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, Παπαζήσης 1985, σ. 81.

Περί άναγωγισμού και πολιτικής

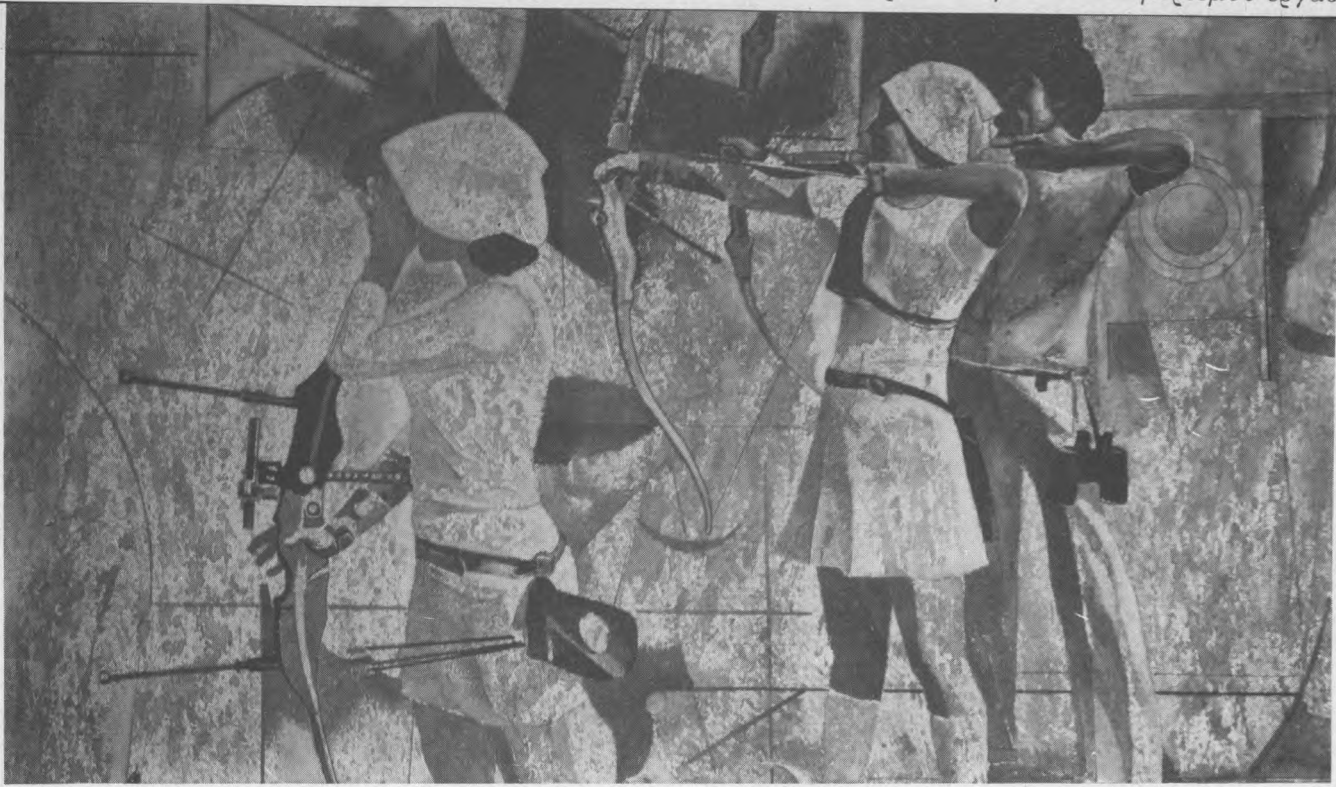
Ό άποκαλυφτικός διδαχτισμός είναι ή μόνη γλώσσα πού γνωρίζει καλά ό γραφειοκράτης, αλλά είναι μιá γλώσσα πού δέν άποκαλύπτει τελικά παρά μόνο τόν ίδιο. Ό άρθρογράφος προσπαθει, ύποτίθεται, νά στοιχειοθετήσει μιá πολιτική κριτική έναντίον μου, στηριγμένος σέ δύο κυρίως στοιχεία:

1. *Στή διάκριση ταξικής - κρατικής έξουσίας, πού επιχειρώ άναφορικά μέ τή διαμόρφωση των εκπαιδευτικών ως κοινωνικών ύποκειμένων και τό ρόλο τους στήν άναπαραγωγική λειτουργία του σχολείου*· άναφέρθηκα ήδη στήν παραμορφωτική παρουσίαση αυτής τής θέσης μου παραπάνω.

2. *Σ' έναν περίεργο χειρισμό τής έννοιας του άναγωγισμού*. Στο βιβλίο γίνεται μιá προσπάθεια νά όριοθετηθούν τό πεδίο συνολικής κοινωνικής θεώρησης των εκπαιδευτικών, οι ένδεχόμενες άντιφάσεις πού ένέχονται σ' αυτό τό πεδίο και οι σχέσεις του ή ή διάστασή του από τό πεδίο των ιδεολογικών πρακτικών. Ό θεωρητικός προβληματισμός, στον όποιο στηρίζονται αυτές οι άναζητήσεις, άναπτύσσεται γύρω από τίς έννοιες τής ήγεμονίας, τής πολιτικής και τής ιδιωτικής κοινωνίας, των παραδοσιακών και όργανικών διανοουμένων. Μέ άλλα λόγια, ή ιδεολογική και πολιτική συγκρότηση των εκπαιδευτικών ως ιδιαίτερης μερίδας τής μικροαστικής τάξης άναζητείται στό πλαίσιο και στήν ιδιοτυπία του κοινοβουλευτικού κράτους και στήν ιδιαίτερη μορφή συναίνεσης μέ τήν όποία περιβάλλεται. Οι έκτιμήσεις μου ως προς τούς εκπαιδευτικούς βασίζονται στις άντιλήψεις τους για τήν εκπαίδευση και στις πρακτικές εκπαιδευτικές έπιλογές τους. Ό άρθρογράφος ύποκαθιστά όλον αυτόν τόν προβληματισμό, μέ τόν όποιο προσπαθώ νά ξεπεράσω τό σκόπελο του άναγωγισμού και τόν φορμαλισμό των τυπολογιών, μέ ένα έκπληκτικό εύρημα. Στην έρώτηση για τόν άναπαραγωγικό ρόλο του σχολείου (στήν όποία άναφέρθηκα παραπάνω) πήραμε κατά μεγάλη πλειοψηφία θετικές άπαντήσεις. Διαπιστώσαμε όμως επίσης διάσταση άνάμεσα στή θεωρητική άποψη και τίς έπιμέρους πρακτικές έπιλογές. Μέσα στα πολλά πού μου καταλογίζει ό άρθρογράφος γι' αυτό τό έρώτημα (άναφέρθηκα ήδη σέ μερικά άπ' αυτά) κάνει και τήν εξής παρατήρηση:

«Όταν, όμως, οι έρωτήσεις στό έρωτηματολόγιο παύουν νά άναφέρονται στήν παγκόσμια κοινωνιολογία (και σ' όλες σχεδόν τίς χώρες κτλ.) και άφορούν πιά τήν άτομική δραστηριότητα και πράξη του εκπαιδευτικού στό σχολείο, τότε άναγκαστικά και τό συνειδησιακό πεδίο άναφοράς τους στενεύει και έξατομικεύεται. Οι εκπαιδευτικοί τείνουν συνεπώς ν' άπομακρυνθούν στις άπαντήσεις τους από τή λογική των κοινωνικών άναφορών και των γενικών προβλημάτων. Η λογική των δύο έπιπέδων άναφοράς δέν μπορεί νά ταυτιστεί, γιατί τότε θά έπεφτε κανείς στις παγίδες ενός άναγωγισμού, λογικό έπακόλουθο μιās ιδεαλιστικής άντιλήψης για τά άτομα και τελικά για τήν κοινωνία» (σ. 36-37).

Η χρήση του όρου άναγωγισμός είναι πραγματικά άσυνήθιστη, αλλά τό πιό σημαντικό σ' αυτή τή φράση είναι ότι

ὁ ψυχοκοινωνιολογικῆς ἔμπνευσης διαχωρισμός τῶν συνειδησιακῶν πεδίων ἀναφορᾶς προβάλλει ὡς αὐτόματα δικαιωμένους· λειτουργιστικῆ ἀντιληψη, πού ἀκυρώνει κάθε κοινωνικὴ ἀναφορά, τὴν ὁποία ὡστόσο ἀνακαλύπτει πού ὁ ἀρθρογράφος; Στά ἐκλογικὰ σχόρ (!) τῶν συνδικαλιστικῶν παρατάξεων, πού παρέλειψα νά συμπεριλάβω στήν ἀνάλυσή μου, υἱοθετώντας ἔτσι —κατά τὴν ἐκτίμησή του— μία «μεταφυσικὴ - ἰδεαλιστικὴ ὀπτικὴ» καὶ ἀγνοώντας τίς «κοινωνικὲς ἀντιφάσεις» (σ. 35). Ἡ λειτουργιστικὴ αὐτοδικαίωση τῆς διάστασης ἀνάμεσα στή συνολικὴ κοινωνικὴ θεώρηση καὶ τίς ἐπιμέρους πρακτικὲς ἐπιλογές εἶναι ὁ θρίαμβος τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πράξη⁸ καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα, διαχωρισμός πού μου καταλογίζεται, ἀλλὰ ἐλλοχεύει καὶ σ' αὐτό, ὅπως καὶ σέ ὅλα τὰ κείμενα τοῦ ἀρθρογράφου.

Δέν βρῆκε στό βιβλίό μου τὴν «παραμικρότερη πολιτικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐρημάτων», γιατί ἀπλούστατα ἀναζήτησε σ' αὐτό τὴ δική του θεώρηση καὶ τὰ δικά του ἐρμηνευτικὰ σχήματα, πού μέ πολλή προσοχὴ προσπάθησα καὶ φαίνεται ὅτι κατάφερα νά ἀποφύγω. Προσπάθησα π.χ. νά ἀποφύγω αὐτὴ τὴν αὐτάρεσκη καζουιστικὴ, αὐτόν τόν πολιτικό προβληματισμό τῶν προθέσεων, τῶν ἀποκρύψεων (ἢ ἰδεολογία ἀποκλειστικά ὡς ἀπόκρυψη καὶ παραπλάνηση), τῆς συνωμοτικῆς συμπεριφορᾶς τῆς «ἄρχουσας» ἢ τῆς «ἀστικῆς τάξης» καὶ τῆς μόνιμης μανιχαϊστικῆς ἐπωδὸς τῶν «κοινωνικῶν ἀντιφάσεων» καὶ τῆς «πάλης τῶν τάξεων», πού ποτέ δέν καταφέρνουν νά δέσουν ὀργανικά ὡς ἀναλυτικὲς κατηγορίες μέ τὰ δεδομένα του.

8. Ἡ συγγένεια αὐτῆς τῆς ἀποφῆς, πού διατυπώνει ὁ ἀρθρογράφος, μέ ἐκείνη τοῦ Π. Ξωχέλλη, πού ὁ ἴδιος ἐπικρίνει σέ ἕνα ἄλλο κείμενό του, εἶναι περισσότερο ἀπὸ φανερὴ (βλ. Ὁ Πολίτης, 79 (8), Μάιος 1987, σ. 68).

Ὁ Μπ. Νοῦτσος μου δίνει τὴν ἐντύπωση στὰ κείμενά του ὅτι ἔχει κάνει μιὰ μαῶλλον ἐπιφανειακὴ ἀνάγνωση τοῦ Ἄ. Γκράμσι, πού ἐνισχύει βιβλιογραφικά, ἀλλὰ δέν ἐμπλουτίζει, τίς ἐλάχιστες ἀλλά... ὀρθόδοξες μαρξιστικὲς ἔννοιες πού χρησιμοποιεῖ. Ἡ μὴ «ἐξεζητημένη», λοιπόν, «γκραμισιολογία» του τὸν ὀδήγησε νά θεωρήσει ὡς «βιαστικὴ καὶ λαθεμένη τὴν ἀντιληψη, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία χαρακτηρίζονται ὀρισμένες φορές οἱ ἐκπαιδευτικοὶ "ὡς διανοούμενοι τῆς ἄρχουσας τάξης"». ⁹ Γιὰ ἕναν καλὸ γνώστη τοῦ Γκράμσι αὐτὴ ἡ ἀποψη εἶναι τουλάχιστον περιέργη, ὅταν μάλιστα ταυτίζει στὰ ἐρμηνευτικὰ του σχήματα ἰδιωτικὴ καὶ πολιτικὴ κοινωνία, ταξικὴ καὶ κρατικὴ ἐξουσία (βλ. π.χ. τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα πού παρέθεσα παραπάνω). Πρέπει νά ὑποθέσουμε ἢ ὅτι τό σχολεῖο λειτουργεῖ ἀπὸ μόνο του ὡς ὑπεραυτόματη μηχανὴ ἢ ὅτι οἱ ἐκπαιδευτικοὶ εἶναι τόσο ἀδιάβαστοι καὶ τόσο στερημένοι ἀπὸ πολιτικὴ σκέψη, ὅσο ἐπιχειρεῖ νά τοὺς παρουσιάσει, ὥστε στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ τοὺς ὑποτάσσονται παθητικὰ στὴν κοινωνικὴ τοὺς μοῖρα, λειτουργοῦν δηλαδή ὡς ἀπλὰ γρανάζια τοῦ συστήματος καὶ ἀρκοῦνται σέ μία καὶ μόνη πολιτικὴ ἔκφραση, αὐτὴν τῆς ἀνώνυμης ψήφου· τὸν ρόλο τῶν ὀργανικῶν ἢ «ἡγεμονικῶν» διανοουμένων τὸν κρατᾷ ὁ Μπ. Νοῦτσος μόνο γιὰ τοὺς πανεπιστημιακοὺς.

Ἡ «μὴ ἐξεζητημένη γκραμισιολογία» του δέν τὸν ἀπέτρεψε ὅμως νά περιοριστεῖ σέ μία καὶ μόνη μεθοδολογικὴ πρόταση γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῶν ἐκπαιδευτικῶν· σάν καλὸς φορμαλιστὴς ὑποκύπτει πάντα στὴν κρυφὴ γοητεία τῶν ταξινομιῶν. Προτείνει,

9. Ὁ.π., σ. 69.

10. Ὁ.π., σ. 70. Ἡ τυπολογία περιλαμβάνει τέσσερις κατηγορίες ἐκπαιδευτικῶν: α) τοὺς ἀναμορφωτές, β) τοὺς κριτικούς, γ) τοὺς βολεμένους καὶ δ) τοὺς «ἡγεμονικούς».

λοιπόν, μιά τυπολογία δανεισμένη από γκραμισιανούς «ριζοσπάστες» κοινωνιολόγους τών ΗΠΑ, τυπικό δείγμα χαρακτηρισολογικής ταξινόμησης, πού βασίζεται σε ανάμεικτα πολιτικά και ιδιοσυγκρασιακά στοιχεία συμπεριφοράς¹⁰ και πού δημιουργεί ψευδοπροβλήματα αντί να βοηθάει στην κατανόηση όσων πραγματικά υπάρχουν. Γιατί τό ζήτημα δέν είναι νά «κατατάξουμε» τούς εκπαιδευτικούς ή όποιους διανοούμενους· δέν ήταν αύτή ή έγνοια τού Γκράμισι.

Προσπάθησα νά αποφύγω όλους αυτούς και όσους άλλους σκοπέλους, ανοίγοντας έναν κριτικό διάλογο μέ τόν «κοινό νοΰ» μιās κοινωνικής κατηγορίας, γκραμισιανή έννοια από τίς πίο ενδιαφέρουσες και λιγότερο συζητημένες —τουλάχιστον στην Ελλάδα—,¹¹ πού δέν επιδέχεται προσέγγιση μέ προκατασκευασμένα σχήματα, μέ άκαμπτους και προσχεδιασμένους ιδεότυπους. Αυτή τή θεωρητική, μεθοδολογική και πολιτική έπιλογή (όσον άφορά ιδίως τίς προοπτικές μιās αντίπαλης εκπαιδευτικής πολιτικής) ήταν φυσικά αδύνατο νά τήν κατανόησει ό Μπ. Νοΰτσος, ό όποιος δέν συζητάει παρά μόνο αλήθειες πού γνωρίζει εκ τών προτέρων (σάν τούς πρό τού Σπινόζα έκκλησιαστικούς πατέρες) και δέν μπορεί νά αντιληφθεί τά κοινωνικά ύποκείμενα παρά σάν πραγματοποιημένους προκαθορισμούς.

«Είμαι προκαθορισμένος ως είναι (άντικείμενο) και ελεύθερος ως νόημα (ύποκείμενο)», λέει ό Μιχαήλ Μπαχτίν. Τό νόημα είναι αυτό τό «στοιχείο ελευθερίας πού διαπερνά τήν αναγκαιότητα». "Όποιος, λοιπόν, κοινωνικός επιστήμονας επαναπαύεται στην «εξήγηση» μέ κοινωνικούς νόμους και δέν προχωρεί στην «κατανόηση» τής κοινωνικής παραγωγής νοήματος, διεκδικεί τίς άφ' ύψηλου έρμηνείες τού θετικισμού, πού τίς έχουν αποποιηθεί πλέον άκόμη και οι λεγόμενες θετικές επιστήμες. Άλλά, πρέπει, νά πούμε επίσης ότι «ό σχετικισμός όπως και ό δογματισμός αποκλείουν εξίσου κάθε συζήτηση, κάθε αυθεντικό διάλογο, καθιστώντας τον είτε άνώφελο (ό σχετικισμός) είτε αδύνατο (ό δογματισμός)».¹²

Ό Μπ. Νοΰτσος κόπιασε πολύ νά σαρώσει τό πεδίο αυτών τών πολιτικών και θεωρητικών προκλήσεων, αντί νά τό διευρύνει και νά τό εμπλουτίσει μέ μιά κατά μέτωπο και επί τής ουσίας αντίπαράθεση.¹³ Άκαδημαϊκά τερτίπια και πολιτικός δογματισμός, αυτό είναι ένα άφώρητο δίδυμο.

11. Τσέζαρε Λουπορίνι, «Κοινός νοΰς και φιλοσοφία», ό.π., σ. 84.

12. Mikhail Bakhtine, *Esthétique de la création verbale*, Gallimard, 1979, σ. 20-22.

13. Νά παραπέμψω άραγε επίσης για άλλη μιά φορά στον *Ιστορικό ύλισμό* τού Ά. Γκράμισι (*Όδυσσεάς*, 1973), τόσο για τήν ανάπτυξη τής φιλοσοφίας τής πράξης όσο και για τίς θαυμάσιες μεθοδολογικές ύποδείξεις, όσον άφορά τή θεωρητική ανάλυση και τήν πολιτική πολεμική (π.χ. σ. 202-203); Νομίζω πώς περισσεύει.

Και μιά απάντηση από τόν συνεργάτη μας Μπάμπη Νοΰτσο.

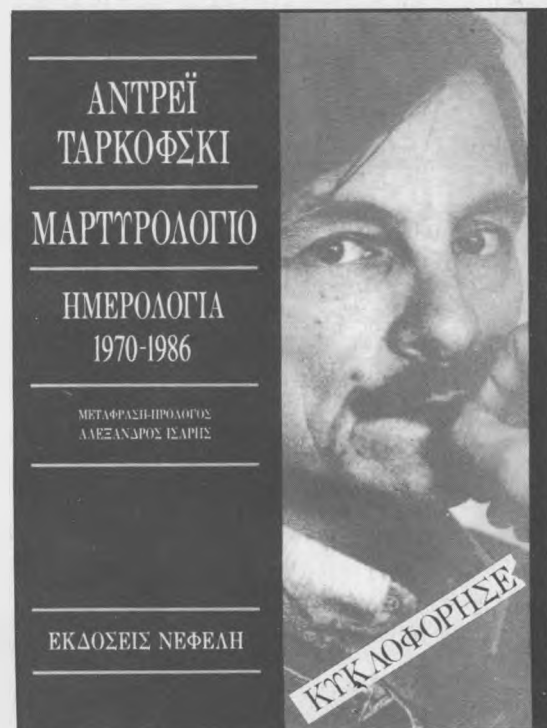
Γκράμισι και Τάξη

Στήν παραπάνω παραληρηματική σεντονιαδα δέν μπορώ ν' απαντήσω για δύο άλληλένδετους λόγους: "Όχι μόνο γιατί βρίσκεται εκτός θέματος (οί εκπαιδευτικοί και ή Άριστερά είναι τό θέμα μας) αλλά κυρίως γιατί τέτοια κείμενα δέν ανήκουν στην ειδικότητά μου.

"Ένα όμως σημείο μπορώ νά καταλάβω: Οι θεωρητικές και πολιτικές «άρτετες» τών έρευνών (;) τής κ. Α. θά έπρεπε —κατά τή σεντονιαδα— νά μείνουν κρυφό κάμαρι τού Τομέα μας. Γιατί έτσι ή επιστήμη τάχα προοδεύει, οι επιστήμονες προάγονται και ό «κοινός νοΰς» τών εκπαιδευτικών μετασχηματίζεται. Μ' άλλα λόγια, έτσι συντηρείται ή, άν προτιμάτε, αναπαράγεται ή πανεπιστημιακή —κι όχι μόνο— τάξη!

Αυπάμαι, αλλά προτιμώ τήν όμελέτα.

Μπάμπης Νοΰτσος

ΝΕΦΕΛΗ

Μαυρομιχάλη 9, Άθήνα 106 79,
τηλ. 36 07 744 - 36 04 793

ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΛΚΗ ΧΡΙΣΤΟΦΕΛΛΗ

*... Ήρθα, ποιός νά ξέρει από ποῦ,
πήγαινα μονάχος πουθενά,
τό τρένο μέ ξεφόρτωσε ἄλλοῦ
κι ἔμεινα μαζί σας ἐδωνά...*

Οἱ στίχοι τοῦ Ἄλκη Χριστοφέλλη... Τούς στίχους αὐτούς τούς μελοποίησε, τό 1973, στό Μιλάνο ὁ Νότης Μαυρουδής καί τούς τραγουδήσαμε στίς κοινότητες τῶν ξενιτεμένων φοιτητῶν τῆς Ἰταλίας.

Γνώρισα τόν Ἄλκη τό 1972 στό Μιλάνο. Ἐμεινα ἀπό τότε κάμποσες φορές στό σπίτι του, ὅταν πήγαινα στό Μιλάνο, ὅπως ἔκαναν ἄλλωστε σχεδόν ὅλοι οἱ τοτινοί σύντροφοι, ὅταν πήγαιναν στό Μιλάνο, ἀπό ὅποια πολιτεία τῆς Εὐρώπης κι ἄν ἔρχονταν.

Τό σπίτι τοῦ Ἄλκη, μιά ὄαση: ἀρχεῖο ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ γιά τήν ἐλληνική κοινότητα τοῦ Μιλάνου. Βιβλία, δίσκοι, σημειώσεις, περιοδικά, τά πάντα τακτικά καί τακτοποιημένα... Κι ἐμεῖς, ὡς ταῦροι ἐν ὑαλοπωλείῳ... Ἦταν πάντως ἕνα πολύ φιλόξενο σπίτι. Τόπος συναντήσεων.

Ἡ «παρέα» τοῦ Μιλάνου, ἀπό ὅπου βγήκε καί ἡ «ἐμπειρία» τοῦ Μιλάνου, ἦταν μιά δεμένη παρέα. Ὅλοι μέλη τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ. Καί εἶχαν καί τήν πλειοψηφία στό σύλλογο φοιτητῶν.

Τήν «ἐμπειρία» τοῦ Μιλάνου, ἐν πολλοῖς πνευματικό τέκνο τοῦ Ἄλκη, πολλοί τήν περιγέλασαν. Ὁ Ἄλκης ἤθελε νά σπουδάσουμε, ὅταν ἀναλώναμε ὅλες μας τίς δυνάμεις στήν «καθαρή» πολιτική. Ἦθελε νά μαθαίνουμε ἀρχιτεκτονική, ὅταν μπερδεύαμε τό πανεπιστήμιο μέ τήν κοινωνική ἐπανάσταση καί τήν πολιτική μέ τή συνθηματολογία. Ἀπλά πράγματα, δηλαδή!

Ἐκεῖνα τά χρόνια φτιάχναμε στή Φλωρεντία ἕνα περιοδικό, τή «Γενιά μας», καί δίναμε, μέσα στό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ, μιά μάχη υπέρ τῆς ἀντίστασης (πού εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ), υπέρ τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν (πού δέν ὑπῆρχαν), υπέρ μιᾶς πολιτικῆς πού, ὅσον ἀφοροῦσε τόν Ἄλκη, στόν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης, καί τῆς παιδείας γενικότερα, θά ἐνσωμάτωνε ἰδέες τοῦ '68. Δηλαδή, ἀνοικτά

πανεπιστήμια γιά ὅλους, καί διαφορετικά περιεχόμενα σπουδῶν, τέτοια πού νά ὑποβοηθοῦν τή δημιουργία μιᾶς ἄλλης κοινωνίας, ὅπως τήν ὀραματιζόμασταν.

Σέ ὅλους αὐτούς τούς ἀγῶνες ὁ Ἄλκης ἦταν παρών, στήν πρώτη γραμμή. Ἀκόμα καί μετά τή μεταπολίτευση καί τήν ἐπιστροφή τῶν περισσοτέρων ἀπό μᾶς στήν Ἑλλάδα, ὁ Ἄλκης συνέχιζε νά ἐπιμένει στίς ἴδιες ἀπόψεις. Τό 1979-80 συνέβαλε σημαντικά στή κινητοποίηση ἐναντίον τῆς συντεχνίας ἀρχιτεκτόνων - μηχανικῶν, ἡ ὁποία ἔβλεπε μέ κακό μάτι τήν ἐπιστροφή τῶσων «Ἑλληνοϊταλιάνων» σπουδαστῶν καί πτυχιούχων πλέον ἀνταγωνιστῶν.

Ὡς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '70 νομίζω ὅτι ὁ Ἄλκης εἶχε ὀλοκληρώσει τίς ἀπόψεις του γιά τή διδασκαλία καί τόν ρόλο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ μνημειακότητα τοῦ ἔργου, τό νά εἶναι σημάδι στήν πόλη, ἡ ἀρχιτεκτονική ὡς μουσεῖο τῆς πόλης ἦταν θέματα γιά τά ὁποῖα ὁ Ἄλκης ἔχει διδάξει, ἐνῶ κάποιες ἰδέες ἔχει ὑλοποιήσει καί, σίγουρα, ἔχει μεταδώσει σέ ἀρκετούς ἄλλους συναδέλφους.

Ἀλλά δέν εἶναι ἐδῶ ὁ χῶρος γιά νά ἀναπτυχθοῦν αὐτά τά θέματα (πού εἶναι, νομίζω, τά σπουδαιότερα γιά τά ὁποῖα θά πρέπει νά ἐρευνήσουμε τό ἔργο του).

Ἦδη, γύρω στό 1980, ἡ κρίση τῆς Ἀριστερᾶς εἶχε ἀρχίσει νά στέλνει πολλούς στό σπίτι τους. Ὁ Α. Χριστοφέλλης ὡστόσο δέν ἐγκατέλειψε τίς ἰδέες του γιά τήν ἐκπαίδευση, τήν πολιτική, τήν ἀρχιτεκτονική. Ἀρκετοί παλαιοί σύντροφοι ἐξακολουθοῦσαμε νά βρισκόμαστε γύρω ἀπό τόν *Πολίτη* ἢ γύρω ἀπό τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ (καί ἀργότερα τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ Ἀνανεωτικῆ Ἀριστερά). Ὁ Ἄλκης σ' αὐτές τίς συναντήσεις δέν ἦταν παρών. Συνέχισε τή μοναχική, τήν ἀρχικά χαραγμένη πορεία του.

Ὅπως λέει ὁ ἴδιος:

*... Τώρα καί πάντα γιά τή Νίκη,
βαδίζω μ' ἕνα δεκανίκι,
δύο βήματα πίσω κι ἕνα μπρός,
φεύγω καί δέν φτάνει ὁ καιρός...*

Ὁ Ἄλκης ἔφυγε πολύ γρήγορα. Ἐγώ τόν γνώρισα μόλις πρὶν δεκαετηνιά χρόνια...

Παῦλος Δ. Κρέμος

‘Ο Βιτγκενστάιν στό θέατρο

άπό άφορμή μιá παρασταση

της Βάσως Κιντῆ

Οί αιτιακές εξηγήσεις, έλεγε ο Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, δέν είναι παρά άβέβαιες ύποθέσεις. Δέν προσφέρουν τίποτε περισσότερο άπό ένα επιστημονικοφανές ένδυμα στην έντύπωση πού, έτσι κι άλλώς, μάς δημιουργούν γεγονότα, πρόσωπα και καταστάσεις. Άντί των εξηγήσεων, ο Βιτγκενστάιν πρότεινε «τή συλλογή ύπομνήσεων». Τό σημαντικό, έλεγε, είναι νά θέτουμε σέ δημόσια θέα ένα σύνολο παρατηρήσεων ώστε νά συλλαμβάνουμε διά μιás τής ύψεις των πραγμάτων.

Οί εισαγωγικές αυτές φράσεις πιστεύω νά δικαιολογούν τό είδος των σχολίων πού άκολουθούν. Θά σταθούμε σέ όρισμένες πλευρές τής φιλοσοφίας και του προσώπου του Βιτγκενστάιν όχι γιά νά εξηγήσουμε τό θεατρικό έργο *Ρίττερ, Ντένε, Φός* του Τόμας Μπέρνχαρντ αλλά γιά νά φέρουμε στό προσκήνιο στοιχεία πού τό νοηματοδοτούν.

Είναι δύσκολο νά καταπιαστεί κανείς μέ τή φιλοσοφία του Βιτγκενστάιν. Είναι δύσκολο νά καταλάβει τό νόημα και προπαντός τόν στόχο τής πληθώρας των σύντομων σχολίων και άφορισμών. Δέν είναι ότι γράφει στριφνά ή άνοίκεια. ‘Η γλώσσα του είναι πολύ άπλή, καθημερινή. Ούτε ότι άσχολεύεται μέ ύψιστες ιδέες και μεγάλα θέματα. Στά κείμενά του μιλάει γιά έργαλεια, γιά παιχνίδια, γιά χρώματα, κάνει πρόχειρα σχέδια προσώπων, άτμομηχανών, τριγώνων, γράφει λέξεις άνάποδα, μουντζουρώνει. Ούτε μάς δυσκολεύουν μακρείς και περίπλοκοι συλλογισμοί γιά νά προσεγγίσουμε τό έργο του. ‘Ο Βιτγκενστάιν δέν διατυπώνει συλλογισμούς. Έκφράζεται μέ άποφθέγματα. «Τσαρικά διατάγματα» τά έλεγε ο Ράσελ.

‘Ηδη, άπό μιá σύντομη ματιά στό ύφος, έκανα τόν Βιτγκενστάιν νά φαίνεται άσήμαντος, μεγαλομανής, τρελός. Αύτή θά ήταν μιá σοβαρά έσφαλμένη έρμηνεία. ‘Όσα άνέφερα ισχύουν, έντούτοις ο Βιτγκενστάιν δέν ήταν τρελός, δέν ήταν άσήμαντος, και σίγουρα δέν ήταν μεγαλομανής. ‘Η δυσκολία στην όποία άναφέρθηκα στην άρχή έγκειται άκριβώς στό νά καταφέρει κανείς νά κατανοήσει τό βαθύ και μεγάλο του έργου του μέσα άπό τήν άποσπασματικότητα τής έκφρασης και τήν ταπεινότητα τής μεθό-

δου και των έννοιών πού χρησιμοποιούσε. ‘Ηδη, γράφοντας τά έπίθετα «βαθύ» και «μεγάλο», αισθάνομαι σάν νά προδίδω τό πνεύμα ύπό τό όποιο γράφτηκε τό έργο αυτό. Σάν νά του προσδίδω μιá σπουδαιότητα τήν όποία ο Βιτγκενστάιν όχι μόνον δέν έπεδίωκε αλλά και καταπολεμούσε.

‘Ο Βιτγκενστάιν μιλούσε γιά τά μεγάλα θέματα, γιά τά θέματα πού άνέκαθεν άπασχολούσαν τή φιλοσοφία και τόν άνθρωπο, μέ τρόπο πού μοιάζει νά τά άπομυθοποιεί, νά τά θρυμματίζει, νά τά διαλύει. Έκεί άκριβώς άπέβλεπε ή φιλοσοφία του και αυτόν τόν σκοπό έξυπηρετούσε και τό ύφος. ‘Ο Βιτγκενστάιν δέν χτίζει ένα στέρεο σύστημα ιδεών τό όποιο έπιλαμβάνεται όλων των θεμάτων, αλλά, μέ ένα πλήθος παρατηρήσεων, διακρίσεων, άναλογιών, παραδειγμάτων, ύπομνήσεων, κατατέμνει τό αυτονόητο και τό προφανές, σπάει τήν κενολογία και τή σπουδαιοφάνεια, προσγειώνει τής λέξεις άπό τήν άπόκοσμη σφαίρα των ύψηλων ιδεών στην ταπεινή, καθημερινή τους χρήση.

Γιατί τά έκανε όλα αυτά; ‘Ο Βιτγκενστάιν ύποστήριζε πώς τά μεγάλα ζητήματα πού άπασχολούν τή φιλοσοφία δέν είναι παρά φιλοσοφικές παρανοήσεις, οι όποιες προκύπτουν όταν άφαιρούμε άπό τής λέξεις τόν πρακτικό στόχο τής επικοινωνίας. Οί λέξεις και οι προτάσεις, έλεγε, δέν έχουν κάποιο νόημα καθεαυτές, άποκομμένες δηλαδή άπό τής λειτουργίες πού έπιτελούν στη ζωή των ανθρώπων. ‘Ο,τι νόημα έχουν, τό άποκτούν μέσα άπό τής καταστάσεις στις όποιες εκφέρονται, άπό τούς σκοπούς πού φέρουν σέ πέρας. Οί κλασικοί φιλόσοφοι άσχολούνται μέ τό νόημα του «άγαθού», τής «άληθειας», τής «έλευθερίας», τής «δικαιοσύνης» κ.λπ. άφηρημένα, άναζητώντας διαρκώς κάποια ουσίωδη χαρακτηριστικά των έννοιών τά όποια, υπό τίθεται, τής όρίζουν. ‘Ο Βιτγκενστάιν ισχυριζόταν, τόσο στό *Tractatus* όσο και στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* και τά άλλα ύστερα γραπτά του, ότι οι λέξεις και οι προτάσεις έχουν νόημα μόνο όταν περιγράφουν ή σχετίζονται μέ κάποια γεγονότα, μέ κάποιες καταστάσεις πραγμάτων έν χώρω και έν χρόνω. Μάς λένε κάτι μόνο όταν έμπλέκονται μέ τή ζωή των ανθρώπων, μόνο όταν βρίσκονται, όπως έλεγε, έντός

του κόσμου. ‘Όταν οι φιλόσοφοι προσπαθούν νά βάλουν σέ λέξεις αυτό πού βρίσκεται πέραν του κόσμου, αυτό πού είναι αιώνιο, αυτό πού ύπερβαίνει τής εκάστοτε συγκυρίες, τά ανθρώπινα ένδιαφέροντα, τότε λένε κυριολεκτικά ά-νοησίες.

Είναι σημαντικό νά διευκρινήσουμε τήν παρατήρηση αύτή διότι συχνά κακοποιείται. ‘Ο Βιτγκενστάιν δέν ύποστήριζε πώς ό,τι παρήγαγε ποτέ ή φιλοσοφία ήταν άνευ σημασίας, άνερμάτιστο, άσυνάρτητο, κενό. Πρώτα άπ’ όλα, ο Βιτγκενστάιν σεβόταν και εκτιμούσε βαθύτατα τό έργο κλασικών φιλοσόφων, του Αύγουστίνου, του Κάντ, του Κίρκεγκωρ, του Σοπενχάουερ. ‘Ο ίδιος έλεγε ρητά πώς συμμεριζόταν πολλές άπό τής σκέψεις του Νίτσε και του Χάιντεγκερ. Αυτό είναι ένα πραγματολογικό δεδομένο. ‘Αλλά και τό ίδιο τό έργο του Βιτγκενστάιν προβάλλει τή σπουδαιότητα πού έχουν τά ζητήματα πού θίγει ή μεταφυσική. Τό σημαντικό μέρος του *Tractatus*, έλεγε, δέν είναι αυτό πού περιέχεται στό βιβλίο, αλλά αυτό πού δείχνεται εκ των έσω, αυτό πού δέν έχει γραφεί γιατί άπλούστατα δέν μπορεί νά μπει σέ προτάσεις, νά διατυπωθεί στη γλώσσα. ‘Η οδηγία τής σιωπής, τήν όποία προβάλλει ο Βιτγκενστάιν όταν

τίθενται μεταφυσικά ζητήματα, («Γιά δσα δέν μπορεί νά μιλάει κανείς, γι' αὐτά πρέπει νά σιωπᾶνε»), δέν εἶναι ὀδηγία περιφρόνησης οὔτε ὀδηγία ἀπαγορευτική. Εἶναι ἕνα σῆμα κινδύνου πού λέει πῶς ὅταν βάζεις τό μυστικισμό πού φέρει ἡ μεταφυσική (τό νόημα τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς, τῆν ἠθική, τό Θεό, κ.λπ.) μέσα στίς λέξεις καί τίς προτάσεις τῆς γλώσσας, παρανοεῖς τή γραμματική, τή λειτουργία δηλαδή καί τή λογική αὐτῶν τῶν λέξεων καί τῶν προτάσεων. Κι αὐτό διότι ἡ γλώσσα σχηματίζεται καί ἔχει κάτι νά πεί μόνο ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, μόνον ἐντός τοῦ κόσμου. Ἡ μεταφυσική εἶναι ἀνευ νοήματος ὄχι γιατί δέν μπορεί νά ἐπαληθευτεῖ, ὅπως ἔλεγαν οἱ θετικιστές, ἀλλά γιατί δέν μπορεί καν νά ἐκφραστεῖ στή γλώσσα. Ἡ γλώσσα ἐκφράζει ὅ,τι ἐγκόσμιο, ἡ μεταφυσική ἐπιχειρεῖ νά πεί ὅ,τι αἰώνιο.

Ἡ τάση τῶν ἀνθρώπων πρὸς τή μεταφυσική, ὁ πόνος τοῦ ὑπερβατικοῦ εἶναι, ἔλεγε ὁ Βιτγκενστάιν, κατά κάποιον τρόπο, ἐγγενῆς καί ἀναπόδραστη. Οἱ φιλοσοφικές παρανοήσεις, ἡ κλίση πρὸς τό ἀφηρημένο καί τό γενικό, παράγονται καί ἀναπαράγονται στή γλώσσα.

«Ὅσο θά ὑπάρχει ρῆμα σάν τό "εἶναι" πού θά μοιάζει μέ τό "τρώγω" καί "πίνω" ὅσο θά ὑπάρχουν τά ἐπίθετα "ταυτός", "ἀληθής", "ψευδής", "δυνατός", ὅσο θά γίνεται λόγος γιά τή ροή τοῦ χρόνου καί τήν ἔκταση τοῦ χώρου κ.λπ. κ.λπ., τόσο οἱ ἄνθρωποι θά σκοπάζουν πάνω στίς ἴδιες αἰνιγματικές δυσχέρειες καί θά κοιτοῦν κατάματα κάτι πού κανενός εἶδους ἐξήγηση δέν φαίνεται ἱκανή νά ξεδιαλύνει» (*Πολιτισμός καί Ἄζεις*, σελ. 35).

Ἐκεῖνο εἰδικά πού καθιστᾶ τή γλώσσα εὐφορο εἶδος τοῦ φιλοσοφεῖν, κατά τόν τρόπο τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας, εἶναι ὅτι ἡ γλώσσα παγώνει τό χρόνο. Παγώνει σέ σταθερές λέξεις, μέ ὑποτίθεται μονοσήμαντο νόημα, ἕνα πλῆθος ἐννοιῶν, μιά ποικιλία χρήσεων καί λειτουργιῶν. Μιά λέξη διατηρεῖται ἡ ἴδια ἐνῶ ἐκφέρεται σέ πολύ διαφορετικές καταστάσεις. Ἔτσι, οἱ φιλόσοφοι ἀλλά καί οἱ ἄνθρωποι γενικά, τυφλωμένοι ἀπό τήν ὁμοιομορφία τῶν λέξεων, τό αὐτονόητο τῆς ἐπικοινωνίας, τήν ἐντελῶς φυσική ἐξοικείωση πού ἔχουν μέ ὄλο τό πλῆθος τῶν γλωσσικῶν σημείων, παραβλέπουν τίς πολυδύναμες σημασιολογικές ἀναφορές τῶν λέξεων, πέφτουν θύματα παραπλανητικῶν ἀναλογιῶν καί προσπαθοῦν νά ὀρίσουν τό ἕνα καί μοναδικό, τό ἀκριβές καί οὐσιώδες νόημα, αὐτό πού ὑπερβαίνει τό μερικό καί συγκεκριμένο.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Βιτγκενστάιν ἔχει, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος, θεραπευ-

τικό χαρακτήρα. Μέσα ἀπό μιά λεπτολόγο ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν, μέσα ἀπό μιά διαδικασία συνεχοῦς κατάκτησης, θέλει ὁ Βιτγκενστάιν νά ἀναδείξει ὄχι τήν ταυτότητα ἀλλά τή διαφορά («θά σᾶς διδάξω τίς διαφορές»), συνήθιζε νά λέει ἀπαγγέλλοντας ἀπό τόν *Βασιλιά Λήρ*. Παραθέτοντας τίς πολλές καί ποικίλες χρήσεις τῶν λέξεων, δέν θέλει νά ἀναχθεῖ σέ κάποια οὐσία, νά φθάσει στά θεμέλια, νά διεισδύσει σέ βάθος, ἀλλά νά ἐκθέσει μιά ἀναπεπταμένη ἐπιφάνεια, νά φέρει στό φῶς διακρίσεις καί παραλλαγές. Δέν ἐνδιαφέρεται π.χ. νά ὀρίσει ἀφηρημένα τόν «χρόνο» ἀλλά σπάει τήν ἐννοια αὐτή στίς πολλές χρήσεις πού ἔχει στήν καθημερινή μας ἐπικοινωνία. Ἡ μέθοδος αὐτή χαλαρώνει τήν κυριαρχία τῆς προκατάληψης τῆς μιάς καί μοναδικῆς σημασίας καί ἀνακουφίζει τήν ἀγκύλωση πού μᾶς ἐπιβάλλει ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἀκριβοῦς ὀρισμοῦ. Ἡ παραλυτική ἀμχανία πού μᾶς καταλαμβάνει στήν ἐρώτηση «τί εἶναι χρόνος» ἐξαφανίζεται ὅταν ἡ ἐρώτηση γίνεται «πῶς χρησιμοποιοῦν οἱ ἄνθρωποι τή λέξη χρόνο». Ἡ θεραπεία πού ἐπιφέρει ἡ φιλοσοφία τοῦ Βιτγκενστάιν ἐγκεῖται ἀκριβῶς στή *διάλυση* τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων.

Ἡ προβληματική τοῦ Βιτγκενστάιν ἔχει τήν ἰδιομορφία νά ἀναπτύσσεται πάνω σ' ἕνα μεταίχμιο. Δείχνει τό ἀρρητο, ὀροθετώντας, ἐκ τῶν ἔσω, τό ρητό. Προβάλλει τή σπουδαιότητα τῶν μεταφυσικῶν ἐρωτημάτων διαγράφοντας τα καί καταστρέφοντας τή μεγαλοστομία πού εἶναι συστατικό στοιχεῖο τῆς μεταφυσικῆς. Αἰτιᾶται τήν καθημερινή γλώσσα γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν φιλοσοφικῶν παρανοήσεων καί ἐντούτοις καλεῖ τούς φιλοσόφους νά ἐπιστρέψουν σ' αὐτή γιά νά θεραπευτοῦν ἀπό τίς πλάνες τους, οἱ ὅποιες, μέσα ἀπό ἄλλες ἴσως μορφές, θά ἀναπαράγονται διαρκῶς ἀκριβῶς λόγω τῆς γλώσσας. Ἡ ματαιότητα τελικά μιάς τέτοιας πρακτικῆς, ἡ ἀκαταπαυστή διανοητική πάλη μέ τό ἀγνωστο καί τό μυστικιστικό, ἡ βασανιστική ἀναμέτρηση μέ τά ὄρια τῆς σκέψης καί τά ὄρια τῆς γλώσσας, ἡ δξύμωρη θέση ἐκφορᾶς καί ἡ ἐπάρκεια τοῦ δικοῦ του λόγου ἦταν ζητήματα πού κατέσχιζαν καί τυραννοῦσαν τόν ψυχισμό τοῦ Βιτγκενστάιν. Ἡ σκέψη τῆς αὐτοκτονίας δέν τόν ἐγκατέλειπε ἐνῶ συχνά σκεφτόταν πῶς ἄγγιζε τά ὄρια τῆς παραφροσύνης. Ἡ φιλοσοφική σκέψη ἦταν γιά τόν Βιτγκενστάιν μιά δοκιμασία πού ἐκδηλωνόταν ἀκόμη καί στό πρόσωπό του, ὅταν συζητοῦσε ἢ ὅταν διάσασκε. Ὡστόσο, στό θεατρικό ἔργο, τή διάσταση τῶν ψυχιατρειῶν καί τῆς τρέλας θά πρέπει μᾶλλον νά τήν ἀναζητήσουμε στόν Πάουλ Βιτγκενστάιν, τήν ἄλλη συνιστώσα τοῦ θεατρικοῦ ἥρωα. Ὁ φιλόσοφος Λούντβιχ Βιτγκενστάιν μπορεί νά ἰσορροποῦσε πάνω σ'

ἕνα ὄριο ἀλλά δέν πέρασε ποτέ στήν ἄλλη πλευρά, τήν παθολογική.

Τό θεατρικό ἔργο

Ὁ Μπέρνχαρντ υἱοθετεῖ, θά λέγαμε, στή γραφή τή φιλοσοφική μέθοδο τοῦ Βιτγκενστάιν. Οἱ χαρακτήρες τοῦ ἔργου προσωποποιοῦν ἕνα σύνολο λεπτῶν διακρίσεων, μετασχηματισμῶν, μετατοπίσεων, παραλλαγῶν. Ἐκδιπλώνουν μιά πολυσχιδή ταυτότητα. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι καί οἱ τρεῖς ἥρωες, μολονότι ἀναφέρονται σέ συγκεκριμένα φυσικά πρόσωπα, φέρουν στοιχεῖα τά ὅποια παραπέμπουν σέ περισσότερους τοῦ ἐνός ἀνθρώπους. Ἡδη, ὁ Λούντβιχ εἶναι ὁ φιλόσοφος καί ὁ ἀνιψιός του. Ἡ μεγάλη ἀδελφή δέν εἶναι ἀπλῶς μιά μητρική φιγούρα, ἀλλά φέρει αὐτούσια στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος τῆς μητέρας τοῦ Βιτγκενστάιν. Παραπέμπει ἐπίσης σ' ὄλον ἐκεῖνο τόν κύκλο τῶν ἀνθρώπων — φίλοι, μαθητές, ὁπαδοί— οἱ ὅποιοι ἀκολούθησαν πιστά, σχεδόν τυφλά τόν Βιτγκενστάιν, τόν φρόντιζαν, τόν θαύμαζαν, τόν ἐκτιμοῦσαν. Σ' αὐτούς ὑπαγόρευε τίς σκέψεις του, αὐτοὶ ἀντέγραφαν τά χερόγραφα του, αὐτοὶ μεριμνοῦσαν γιά τίς ἀνάγκες του. Εἶναι ἀκόμη ὁ σύνδεσμος μέ τήν παράδοση πού τόση σημασία εἶχε γιά τόν ἴδιο τόν Βιτγκενστάιν καί τό ἔργο του. Ἡ μικρή ἀδελφή ἔχει στοιχεῖα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Βιτγκενστάιν, Πάουλ, παραπέμπει στούς ἀνθρώπους πού στάθηκαν πιό κριτικά ἀπέναντί του, ἐκφράζει μιά στάση ἀλλαγῆς καί ἀνανέωσης πού δέν προσωποποιεῖται ἀναγκαστικά στήν ἀδελφή τοῦ Βιτγκενστάιν, Χελένα (Λένκα). Λέει ἐπίσης φράσεις οἱ ὅποιες στήν πραγματικότητα ἦταν φράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Βιτγκενστάιν, π.χ. οἱ φράσεις γιά τό θάνατο τοῦ πατέρα τους.

Ἄγνοώντας τή συνιστώσα τοῦ ἀνιψιοῦ στό θεατρικό ἔργο, καί μένοντας στήν πλευρά τοῦ φιλοσόφου, θά βρῆσκαμε πολλαπλές ἀναφορές καί στά ἄλλα πρόσωπα πού ἀναφέρονται στό ἔργο. Ὁ Φρέγκε λ.χ. παραπέμπει ἀσφαλῶς στόν γνωστό φιλόσοφο πού θεμελίωσε τή σύγχρονη τυπική λογική καί ὑπ' αὐτή τήν ἐννοια λειτουργεῖ ὡς ὁ ἀντίπαλος καί θεραπευτής τοῦ ἄλογου. Ὁμως, κατά τή γνώμη μου, παραπέμπει καί στόν Φρόντ. Τό ζήτημα εἶναι ἀρκετά σύνθετο. Ἡ ἀποστρόφη πού δείχνει ὁ θεατρικός Λούντβιχ πρὸς τό πρόσωπο τοῦ Φρέγκε δέν δικαιολογεῖται πραγματολογικά. Ὁ Βιτγκενστάιν ἐκτιμοῦσε τόν Φρέγκε καί εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπό τό ἔργο του. Θά λέγαμε μάλιστα ὅτι κατά μιά ἐννοια τό εἶχε συνεχίσει. Τόν συμβουλευόταν, ἀντάλλαζε μαζί του σκέψεις φιλοσοφικές καί ἀλληλογραφοῦσαν, ἰδιαίτερα τά πρῶτα χρόνια τοῦ Βιτγκενστάιν στήν Ἀγγλία καί σ' ὄλη τήν περίοδο τῆς

αιχμαλωσίας του. Ο Φρέγκε μπορεί να μην κατάλαβε το *Tractatus*, όπως γράφει ο Βιτγκενστάιν, αλλά δύσκολα θα τον χαρακτηρίσαμε αντίπαλο. Δεν ήταν δά και από τους κλασικότερους εκπροσώπους της παραδοσιακής φιλοσοφίας. Το έργο του Φρόντ, στο οποίο είχε μυηθεί από την αδερφή του Γκρέτλ, ή οποία τον γνώριζε, είχε επίσης εντυπωσιάσει τον Βιτγκενστάιν. «'Επιτέλους! Νά ένας ψυχολόγος που έχει κάτι να πεί!», έλεγε. Μάλιστα θεωρούσε ότι η ψυχανάλυση απαιτούσε το ίδιο χάρισμα με αυτό που ήταν απαραίτητο για τη δική του θεραπευτική φιλοσοφία. Όμως, μολονότι σκεφτόταν ακόμη και να ασχοληθεί με την ψυχιατρική επαγγελματικά — παρότρυνε μάλιστα τους μαθητές του να το κάνουν— δεν ήθελε με κανένα τρόπο να υποστεί την ανάλυση που απαιτούσε η επαγγελματική άσκηση. Δεν θεωρούσε σωστό, έλεγε, να αποκαλύπτει κανείς όλες τις σκέψεις του σ' έναν ξένο. Χαρακτήριζε την ψυχανάλυση του Φρόντ *irreligious* (ιερόσυλη). «Είναι μία πολύ επικίνδυνη διαδικασία. Ξέρω μία περίπτωση στην οποία έκανε άπειρο κακό». Και άλλου σημειώνει: «Μην παίζεις μ' αυτό που κείται βαθιά σ' έναν άλλο άνθρωπο».

Ο διευθυντής της κλινικής θυμίζει τον Ράσελ. Η μεγάλη αδελφή διηγείται στο έργο πώς ο διευθυντής της είπε ότι «ο αδελφός σας θα γίνει κάποτε πολύ διάσημος». Ο Ράσελ είχε πεί πράγματι στο Καίμπριτζ στην Έρμίνε Βιτγκενστάιν ότι «τό επόμενο μεγάλο βήμα στη φιλοσοφία τό αναμένουμε από τον αδελφό σας». Τά περί αυτοκτονίας που λέει ο θεατρικός Λούντβιχ στο διευθυντή είχαν πράγματι διαμειφθεί μεταξύ του Βιτγκενστάιν και του Ράσελ. Στο έργο επίσης αναφέρεται ή σκηνή όπου ο Λούντβιχ χαρίζει τό καπέλο του στον διευθυντή βάζοντας κάποιο στοιχείο. Τό στοιχείο τό κέρδιε ο διευθυντής, λέει ο Λούντβιχ, «έμένα αυτό τό καπέλο μου είναι δλωσδιόλου στενό». Ο Ράσελ άνέμενε και ήθελε να αφήσει τή συνέχιση του προγράμματος που ξεκίνησε με τά *Principia Mathematica* στά βξια και ιδιοφυή, όπως αναγνώριζε, χέρια του Βιτγκενστάιν. Ο Βιτγκενστάιν, ενώ ξεκίνησε ως μαθητής του Ράσελ να ασχολείται και να λύνει προβλήματα που είχαν τεθεί στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος, γρήγορα τράβηξε τους δικούς του δρόμους. Στο θεατρικό έργο έχουμε ακόμη τή σχέση του διευθυντή της κλινικής με τόν δόκτωρα Φρέγκε. Είναι και οι δύο ψυχίατροι και ο πρώτος συστήνει τόν δεύτερο στίς αδερφές του Βιτγκενστάιν. Πράγματι, ο Ράσελ και ο Φρέγκε ασχολήθηκαν με τά ίδια, λίγο πολύ προβλήματα στη φιλοσοφία και μάλιστα ο Φρέγκε σύστησε στον Βιτγκενστάιν να πάει

στο Καίμπριτζ και να δουλέψει με τόν Ράσελ.

Τέλος, θά πρέπει να πούμε πώς ο Βιτγκενστάιν δεν είχε κανένα θείο Φρήντριχ ή Κάρλ (Κάρλ ήταν ο πατέρας του). Ο Φρήντριχ τού θεατρικού έργου μπορεί να παραπέμπει στον Νίτσε (υπάρχουν κι άλλες αναφορές σ' αυτόν, π.χ. ή έννοια τής «αυτοπραγμάτωσης» — υποθέτω ότι πρόκειται για τό «νά γίνεσαι αυτό που είσαι» τού Νίτσε), ενώ ή αναφορά στον «θείο Κάρλ» γίνεται μάλλον για τόν Μάρξ. «Μεγαλοβιομηχανικό κεφάλι» αποκαλούσε ο θεός Κάρλ τόν αδελφό του. Δεν ξέρουμε πολλά πράγματα για τή σχέση του Βιτγκενστάιν με τόν μαρξισμό. Δεν τόν είχε μάλλον μελετήσει από τά κείμενα. Γνώριζε και συνδεόταν φιλικά με τόν Πιέρο Σράφα, τόν Ίταλό μαρξιστή οικονομολόγο τού οποίου τήν κρίση για ζητήματα πολιτικά έμπιστευόταν απόλυτα. Στόν Μεσοπόλεμο έπισκεφθηκε τή Σοβιετική Ένωση τή κάμπο διάστημα με τήν προοπτική ακόμη και να ζήσει εκεί γιατί τόν γοήτευε ή εκ βάθρων άλλαγή, ή αναγέννηση ενός νέου κόσμου, ή στροφή στην πρακτική. Θεωρούσε τή χειρωνακτική εργασία πολύ σημαντική και γι' αυτό, παρατηρεί ο Ράς Ρής, αν σε κάτι θά συμφωνούσε με τόν Μάρξ θά ήταν ή πίστη στη δύναμη του προλεταριάτου. «Ο Λένιν είχε κάτι να πεί», έλεγε ο Βιτγκενστάιν. Χαρακτήριζε δέ τήν παρέμβαση του Λένιν τό 1917 ως τραγική, με τήν έννοια ότι ήταν δραματική, μία παρέμβαση δηλαδή για να αλλάξει διά μιās ένας δλοκλήρος κόσμος. Νά αναφέρουμε επίσης ότι αποδοκίμαζε τή θέση του Πόπερ στο βιβλίο του *Η άνοιχτή κοινωνία και οι έχθροι της*, όπου ο κ. Πόπερ κατηγορεί συλλήβδην για δλοκληρωτισμό τόν Πλάτωνα, τόν Χέγκελ και τόν Μάρξ.

Ο Βιτγκενστάιν παραδόξως έχει χαρακτηριστεί από ορισμένους συντηρητικούς, τόσο στη ζωή του όσο και πολιτικά. Πολιτικά, δεν νομίζω ότι εϋσταθεϊ ο Ισχυρισμός αυτός. Στη ζωή του υπάρχουν πράγματι κάποια στοιχεία, τά οποία υπό μία έννοια δικαιολογούν αυτή τή θέση. Φορούσε πάντοτε τά ίδια ρούχα, ένα παντελόνι και ένα σακάκι μ' ένα πουκάμισο χωρίς γραβάτα (ιεροσουλία για τό περιβάλλον του Καίμπριτζ — ήταν ο μόνος που τό έκανε). Δεν άλλαζε τίσ συνήθειές του. Δεν με νοιάζει τί τρώω, έλεγε στον Μάλκολμ, αρκεί τό φαγητό να είναι τό ίδιο. Δεν τού άρεσε ή σύγχρονη τέχνη. Στη μουσική π.χ. σταματούσε στον Μπράμς. Δεν τού άρεσαν τά στολίδια και τά ποικίλματα. Τά δωμάτια του ήταν σχεδόν γυμνά, δεν είχαν κουρτίνες, δεν είχαν πίνακες, δεν είχαν χαλιά. Μόνο τά απαραίτητα έπιπλα κι αυτά χωρίς κανένα διακοσμησηκό στοιχείο. Έκτιμούσε τήν απλό-

τητα και τήν ακρίβεια. Στο σπίτι που σχεδίαζε και έχτισε για τήν αδερφή του γκρέμισε ένα δλοκλήρο ταβάνι, αφού είχαν δλοκληρωθεί οι οικοδομικές εργασίες, για να τό ύψώσει τρία μόλις εκατοστά.

Ο Βιτγκενστάιν χαρακτηρίζεται επίσης συντηρητικός στη φιλοσοφία του γιατί προσδένει τά γλωσσικά μας σημεία πάντοτε με μία παράδοση. Ξέρουμε, έλεγε, τί θά πουν οι λέξεις μας, γιατί μαθαίνουμε να τίσ χρησιμοποιούμε μέσα σε μία συγκεκριμένη κοινωνία. Δεν μαθαίνουμε άφηρημένα τή σημασία τους αλλά εκπαιδευόμαστε με τή συνεχή άσκηση, με παραδείγματα και υποδείξεις να τίσ εφαρμόζουμε και να τίσ χρησιμοποιούμε σε συγκεκριμένες συνθήκες και για συγκεκριμένους σκοπούς. Η κατηγορία για συντηρητισμό δικαιολογείται από τό πνεύμα τού ορθολογισμού που θέλει τό Νόημα, τόν Λόγο, τήν Άλήθεια κ.λπ. να υπερβαίνουν τίσ επιμέρους ανθρώπινες κοινότητες με τίσ σιωπηρές και άνομολόγητες συμβάσεις, τίσ πρακτικές και τούς θεσμούς της. Η άλλαγή και ή πρόοδος έρχεται, λέει ο ορθολογισμός, όταν ακριβώς άποδεσμευόμαστε από τήν παράδοση και αναγνωρίζουμε τήν αναγκαιότητα που επιβάλλει ή καθαρότητα κάποιων ιδεών. Η φιλοσοφία του Βιτγκενστάιν, μολονότι τονίζει τή σημασία τής παράδοσης, δεν άπαγορεύει τίσ αλλαγές ούτε και αυτή τήν επανάσταση. Η επανάσταση όμως δεν γίνεται θεωρητικά και άφηρημένα αλλά πρακτικά, μέσα από μία άλλη παράδοση που σχηματίζεται και δυναμώνει. Ο Βιτγκενστάιν, χωρίς να πέφτει στον σχετικισμό, θέλει να συμφιλιώσει τήν παράδοση και τόν λόγο, τήν παράδοση και τήν άλλαγή. Η φιλοσοφία του συστήνεται ακριβώς από αυτή τήν ένταση. Νά διατηρήσουμε δ,τι μας είναι οικείο, δ,τι έχουμε μάθει, δ,τι μας έχει παραδοθεί και συγχρόνως να τό αποκαλύψουμε, να δείξουμε τίσ πλάνες στίς οποίες μας οδηγεί και να άπελευθερωθούμε, να θεραπευτούμε. Η οικειότητα τού ήδη γνωστού, ή θαλπωρή που μας προσφέρει είναι συγχρόνως ή πηγή τού κακού και τό φάρμακο τής θεραπείας. Η οικειότητα τής καθημερινής γλώσσας μας τυφλώνει και ή οικειότητα τής καθημερινής γλώσσας θά φέρει τό φώς. Δεν χρειαζόμαστε μία ιδανική γλώσσα, ούτε χρειάζεται να ψάξουμε βαθιά. Δεν έχουμε παρά να διευθετούμε κάθε φορά σε μία τάξη —δχι τήν ιδανική γιατί δεν υπάρχει τέτοια— ένα σύνολο παρατηρήσεων και υπομνήσεων ώστε να άντιλαμβανόμαστε διά μιās μία νέα όψη τών πραγμάτων. Σ' αυτήν τήν τεχνική του Βιτγκενστάιν παραπέμπει Ισως δλη αυτή ή διαρκής αναδιάταξη τών πορτρέτων στο θεατρικό έργο του Μπέρνχαρντ.

Θά μπορούσε κανείς νά γράψει πολλά ακόμη γιά ὅσα φέρνει στό νοῦ τό ἔργο τοῦ Μπέρνχαρντ (π.χ. γιά τό ρόλο τῆς εἰκόνας στό ἔργο τοῦ Βιτγκεν-

στάιν). Ἐνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ὁ ἴδιος ὁ θεατρικός συγγραφέας τό ἐπεδίωκε, κάθε γραμμὴ σχεδόν ἀνακαλεῖ ἓνα ὁλόκληρο τοπίο ἀπὸ παρατηρήσεις. Θά

σταματήσουμε ὁμως ἐδῶ, ἐλπίζοντας ὅτι τό θεατρικό ἔργο καί ἡ παράσταση στήν Ἀθήνα θά φέρουν πιό κοντά τό κοινό στή φιλοσοφία τοῦ Βιτγκενστάιν.

Βάσω Κιντή

«Λαζαρίδου, Κονιόρδου, Βογιατζής»

«*Ρίττερ, Ντένε, Φός*», τοῦ Τόμας Μπέρνχαρντ
στό θέατρο τῆς Ὁδοῦ Κυκλάδων
Σκηνοθεσία, Λευτέρης Βογιατζής
μετάφραση, Λ. Βογιατζής - Σωτηρία Ματζίρη
Σκηνικά - κοστούμια, Θάλεια Ἰστικοπούλου
φωτισμός, Ἀνδρέας Μπέλλης

«*Ρίττερ, Ντένε, Φός*». Τά ἐπώνυμα τριῶν μεγάλων Γερμανῶν ἠθοποιῶν ἀποτελοῦν τόν τίτλο τοῦ θεατρικοῦ ἔργου τοῦ Τόμας Μπέρνχαρντ. Ὁ Αὐστριακός συγγραφέας εἶχε ἓναν δικό του, πρωτότυπο τρόπο νά ἀποτίει τιμὴ στους ἠθοποιούς πού περιέβαλλε μέ ἐκτίμηση. «Ἡθοποιοὶ ἔξυπνοι», πού πρωτοερμήνευσαν τό ἔργο τόν Αὐγούστο τοῦ 1985 στό Φεστιβάλ τοῦ Σάλτςμπουργκ.

«Ο ΦΟΣ εἶναι ὁ Λούντβιχ.

Ἡ ΝΤΕΝΕ ἡ μεγάλη του ἀδελφή.

Ἡ ΡΙΤΤΕΡ ἡ μικρή του ἀδελφή» γράφει ὁ συγγραφέας στίς σκηνικές ὁδηγίες. Καί προσθέτει μία σημείωση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία κατά τήν διάρκεια τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου ὁ νοῦς του ἦταν στραμμένος στόν φίλο του Πάουλ καί τό θεῖο του, Λούντβιχ Βιτγκενστάιν.

Στήν πρώτη ἑλληνική παρουσίαση τοῦ ἔργου —εἰσαγωγή στό Θέατρο τοῦ Μπέρνχαρντ— τούς ἀντίστοιχους ρόλους ἔχουν ἀναλάβει ὁ Λευτέρης Βογιατζής, ἡ Λυδία Κονιόρδου καί ἡ Ὀλια Λαζαρίδου. Ἄρα «ἠθοποιοὶ μέσα στους ἠθοποιούς» ὑπάρχουν στήν παράσταση τῆς Ὁδοῦ Κυκλάδων. Ὅπως μέσα στό δραματικό πρόσωπο τοῦ Λούντβιχ Βόρινγκερ ὑπάρχει ἐπίσης ὁ διάσημος φιλόσοφος καί ὁ Πάουλ, ὁ «ὄχι λιγότερο διάσημος καί ἴσως ἀκόμη πιό διάσημος τρελός» ἀνιψιός του.

Ὅσο ὁ Μπέρνχαρντ εἶναι ποιητής, καί ἐνῶ «ὁ ἱστορικός λέει ἐκεῖνα πού ἔγιναν, ὁ ποιητής λέει ἐκεῖνα πού μπορούσαν νά γίνουν». ¹ Αὐτό πού ἐνδιαφέρει εἶναι πῶς ὁ συγγραφέας μορφοποιεῖ αἰσθητικά τήν ἔμπνευσή του ἀπό τόν Βιτγκενστάιν. Στίς σκηνικές ὁδηγίες ὑποκείμενο εἶναι ὁ συγγραφέας, ἀλλά στους διαλόγους μιλάει ἡ φωνή «πολλῶν ἄλλων». ² Στό ἔργο τέχνης ὑποκείμενο εἶναι «ὄ,τι μιλάει». ³

Τά πρόσωπα ἐμφανίζονται στήν τραπεζαρία ἀπ' ὅπου «ξεκίνησε ὄλο τό κακό» μέ τήν σειρά πού τά ὀνόματά τους παρατίθενται στόν τίτλο τοῦ ἔργου.

Ἡ τραπεζαρία τῆς «Ὁδοῦ Κυκλάδων» μιμεῖται τήν «διαστροφή τῆς Ἀρ Νουβέ» ἀλλά καί τήν «ἀνάγκη τῆς γεωμετρίας». Αὐστηρή, ἀπειλητική ἰσορροπία, διακοσμητικά μοτίβα - κλοιός, ἐκκρεμές πού μετράει τούς ρυθμούς τῆς καθημερινότητος, τόν δραματικό καί τόν σκηνικό χρόνο πού συμπέπτουν. Στούς τοίχους μεγάλα οἰκογενειακά πορτρέτα, βασισμένα σέ πίνακες τοῦ Μάξ Μπέχμαν (Ὁ Selbstbildnis κ.ἄ.) μέ τήν ἐξπρεσιονιστική ἔνταση.

Τά τέσσερα φωτιστικά πάνω ἀπό τήν σκηνή εἶναι ἀναμμένα. Φωτισμένη εἶναι καί ἡ πλατεία ὅταν μπαίνει ἀπό τήν πόρτα τῆς εἰσόδου ἀριστερά ἡ Ὀλια Λαζαρίδου - Ρίττερ. Ἡ Λυδία Κονιόρδου - Ντένε μπαίνει ἀπό τήν δίφυλλη πόρτα τῆς κουζίνας, στά δεξιά τῆς σκηνῆς.

Ἡ πόρτα τῆς εἰσόδου ἔχει κλείσει. Ἐγκλωβισμένοι καί οἱ θεατές... Φωτισμός ἀπό τήν κουζίνα καί τό βιτρώ τῆς εἰσόδου. Μιά φωτεινὴ δέσμη διαγωνιάς. Ἡ συζήτηση τῶν δύο ἀδελφῶν ἐπικεντρώνεται στόν «φιλοσοφικό ἀδελφό τους». Ἀφετηρία τῆς δράσης, ἡ ἐπιστροφή του ἀπό τό ψυχιατρεῖο τοῦ Στάινχοφ. Σ' ὄλη τήν πρώτη πράξη «πρὶν ἀπό τό γεῦμα» ἐκεῖνος κάνει τό λουτρό του. Προετοιμασία πού παραπέμπει περισσότερο σέ ἐρωτικές καί νεκρικές τελετουργίες καί λιγότερο στήν τελετουργία τοῦ γεύματος. Μπορεῖ τό δράμα τοῦ Μπέρνχαρντ νά ἐστιάζεται στό γεῦμα, ἀλλά τό ἐρωτικό στοιχεῖο εἶναι παρόν.

Ἡ αἰμομεικτική σχέση τοῦ ἀδερφοῦ μέ τή μητέρα ἔχει μετατεθεῖ στήν αἰμομεικτική διάθεση μέ τίς ἀδερφές. Σ' αὐτό τό νοσηρό τρίο τῶν

ἐξαρτήσεων καὶ τῶν ἔμμοων ἰδεῶν, οἱ δύο ἀδερφές φθονοῦν ἢ μίαν τὴν ἄλλη γιὰ νὰ καταλάβουν τὴν θέση πλάι στὸν ἀδερφό. Ἡ σχέση μετὰ τὴν μικρὴ ἀδερφή θὰ «ὀλοκληρωθεῖ» μ' ἕνα φιλί. Ἡ σχέση ἀδερφοῦ καὶ μεγάλης ἀδερφῆς εἶναι παλινδρομική, «στοματική». Ἐκεῖνη συνεχῶς ἀσχολεῖται μετὰ τὸ φαγητό του. Μαζί μετὰ τὸν ρόλο τῆς μητέρας, ἔχει ἀναλάβει καὶ τὸν ρόλο τῆς «τροφοῦ». Καὶ «ἡ μητέρα τῆς πλήρωσης εἶναι ἐπίσης καὶ ἀπειλητική, τόσο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή της, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν δική της ἐπιθυμία». Ἄν τρέφει, αὐτὸ τὸ κάνει ὥστε τὸ ἀντικείμενο τῆς φροντίδας της νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τῆς ξεφύγει». ⁴ Στρώνει τὸ τραπέζι, τὸν προστατεύει ἀπὸ τὴν ὑποχονδριακὴν του καχυποψίαν, σερβίρει καὶ ξανασερβίρει, μαζεύει σπασμένα πιατικά. Στὸ «γεῦμα», ὅταν πιά ἐκεῖνος κάνει τὴν ἐμφάνισή του, ἡ Ντένε ἔχει βάψει κόχκινα τὰ χεῖλιά της. «Μετὰ τὸ γεῦμα» θὰ ἀκουμπήσει στὸ τραπέζι τὰ «μακριὰ βαμβακερά σῶβρακα» γιὰ τὸν ἀδερφό...

Ὁ Λούντβιχ τοῦ Μπέρνχαρντ εἶναι καὶ φιλόσοφος καὶ «πολιτικογραφημένος» στὸ ψυχιατρεῖο, ὅπως ταιριάζει σ' ἕναν «ἀπόγονο» τῶν Βιτγκενστάιν. Ἐμπιστεύτηκε τὸν Σοπενχάουερ καὶ τὸν Νίτσε ἀλλὰ ποτὲ τὸν ἑαυτὸ του. Στὸν μπερνχαρντικό ἥρωα ὑπάρχει καὶ ἡ τρέλα καὶ ἡ Λογικὴ Πραγματεία. Τὸ Καίημπριτζ, ἡ Νορβηγία, ἡ προπέλα, τὸ ὄνομα Φρέγκε. Ὁ πόνος καὶ ἡ ἀπελπισία. Ἄλλὰ καὶ στὴν ἀποσπασματική, ἀφοριστική γραφή εἶναι ἀναγνωρίσιμος ὁ φιλόσοφος Βιτγκενστάιν. Ἐμφανῆς καὶ «ἡ βαθειὰ μηδενιστική» συγγένεια φιλοσόφου καὶ συγγραφέα γιὰ «τὸ ἀξεπέραστο τοῦ λόγου» γιὰ τὴν σκέψη πού «ἀξεδιάλυτα συνδεδεμένη μετὰ τὴν ποιητικὴ καὶ τὴν μουσικὴ δημιουργία, ἀσχεῖται μέσα σὲ μιά μόνιμη αὐτοκτονικὴ τάση». ⁵ Τὰ τρία δραματικά πρόσωπα ἔχουν χτιστεῖ μετὰ βάση τὴ γλῶσσα. Παραληρηματικοὶ μονόλογοι χωρὶς σημεῖα στίξεως ὑπονομεύουν τὸν διάλογο, ἐλεύθερος στίχος, στίχοι πού ἐπαναλαμβάνονται. Μουσικὴς παρτιτούρας, ποίηση. «Εἴμαστε πλάσματα τῶν ἐπαύλων / τῶν ἐπαύλων πλάσματα εἴμαστε»...

Ἡ Ρίττερ τῆς Ὀλίας Λαζαρίδου φορεῖ ἕνα ἀέρινο ἐμπριμέ φόρεμα μετὰ μιά διαφανή, λευκὴ ζακέτα. Ἀπομακρῆ — αὐτὴ πού τὰ ἀπραγματοποιήτα ταξίδια εἶναι ἡ ἔμμονη ἰδέα της — ἐρωτική, νωχελική, εἰρωνική, μετὰ σπάνια ἐσωτερικότητα.

Ἡ Λυδία Κονιόρδου — Ντένε φορεῖ μετὰ ἄκομφο τρόπο ἕνα κομψό, μπορντώ φόρεμα. Μιλᾷ σάν τὴν μητέρα, πῆρε τὸ βᾶδισμά της, παίξει καὶ αὐτὴ «ἔτσι» μετὰ τὰ μαλλιά της. Βλέμματα καὶ κινήσεις πού μαρτυροῦν ὑπόγεια πάθη καὶ ὑποδόριες ἐντάσεις.

Ὁ Λούντβιχ τοῦ Λευτέρη Βογιατζῆ μετὰ τὴν ἔντονη φωτοσκιάσει (Φὸς - Φῶς...) εἶναι ἕνας φιλόσοφος καὶ ἕνας παιδί, ἕνας τραγικὸς ἥρωας καὶ ἕνας Μπάστερ Κῆτον πού κάθε τόσο διατυπώνει μετὰ σαρκασμὸ τὸ προσφιλές στὸν Μπέρνχαρντ ἐρώτημα, «Τραγωδία ἢ κωμωδία;».

Ἐρμηνεῖς πού ξεκινοῦν μετὰ ἀφετηρία τὸν ρεαλισμὸ καὶ βρίσκουν τὴν ὀλοκλήρωση στὴν ἐνσωμάτωση στοιχείων τοῦ παραλόγου καὶ τοῦ γκροτέσκου.

Ἡ Ρίττερ καὶ ἡ Ντένε, ἡθοιοὶ στὸ Μπουγκτεάτερ τῆς Βιέννης, καὶ ὁ φιλόσοφος Λούντβιχ - Φὸς, πού ἀκοῦνε τὴν Ἡρωϊκὴ μετὰ τὸν Κνάπερτσμπους, ἀλλὰ σὲ λίγο τ' αὐτιά τους «θὰ μισήσουν» καὶ τὴν μουσικὴ, εἶναι ἐπίσης ἐκπρόσωποι ἑνὸς πολιτισμοῦ πού καταρρεῖ καὶ ἀναπόφευκτα βουλιάζουν μαζί του.

Μετὰ τὴν πρώτη «ἐξέγερση» στὸ τέλος τοῦ γεύματος μετὰ τὸν λουκουμάδες, μετὰ τὴν δεύτερη, μετὰ τὸ σπάσιμο τῶν πιάτων, ὁ ἥρωας θὰ ἀναζητήσει τὴν κάθαρση στὴν μετατόπιση πινάκων καὶ ἐπίπλων. Ἄλλὰ μόνο «ἡ τραγωδία φέρνει τὴν κάθαρση. Τὸ γχοτέσκο δὲν χαρίζει καμιά παρηγοριά. Τὸ γχοτέσκο εἶναι μιά κριτικὴ τοῦ ἀπόλυτου ἐν ὀνόματι τῆς ἀδύναμης ἀνθρώπινης ἐμπειρίας». ⁶

Ἐν τῷ μεταξύ ἀπὸ τὴν μίαν πράξη στὴν ἄλλη, ὁ συγγραφέας θέλησε νὰ κάνει καὶ τὸ σκηνικὸ νὰ «παραλογίζεται». Διασπώντας τὴν ψευδαίσθησιν τοῦ ἀληθινοῦ ἢ πόρτα τῆς κουζίνας μετατοπίζεται καὶ μαζί ἡ «φωτεινὴ διαγώνιος». Στὴν εὐταξία πού βασιλεύει στὴν τραπεζαρία φιλοσοφικὴ σφῆνα περιτάξεως;

Στὴν τελευταία εἰκόνα καὶ οἱ τρεῖς εἶναι πάλι στὸ τραπέζι. Γιὰ τὸν καφέ. Ὁ Λούντβιχ - Φὸς δὲν μιλάει: Γιὰ ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς, πρέπει νὰ σωπαίνει... Ἡ Ντένε θὰ σιδερώσει. Βροχερὸ ἀπόγευμα. Ἡ Ρίττερ θὰ κοιμηθεῖ. Φωτισμὸς ὅπως στὴν ἑναρξιν. Οἱ πίνακες χρέμονται ἀπ' τὴν ἀνάποδη, ἀλλὰ στὴν ἀτμόσφαιρα ὑπάρχει κάτι ἀπὸ τὸ τσεχωφικό διφορούμενο.

Τὰ φῶτα σιγά σιγά χαμηλώνουν. Μιά παράσταση - ρίσκο γιὰ τοὺς συντελεστὲς της. «Λαζαρίδου, Κονιόρδου, Βογιατζῆς, ἡθοιοὶ πού ἐκτίθενται».

τῆς Δηώς Καγγελάρη

1. Ἀριστοτέλους «Ποιητικὴ» 9/1451α - μετ. Στάθη Ἰω. Δρομάζου, Κέδρος, 1982, σελ. 239.
2. Anne Ubersfeld «Lire le théâtre», Editions Sociales, Paris 1982, σελ. 23.
3. Theodor Adorno «Théorie esthétique», Paris 1974, σελ. 223.
4. Φρόσω Καραπάνου - Ἄννα Ποταμιάνου, «Γλῶσσα, ἐπιθυμία», στὸ Ψυχανάλυση καὶ ἑλληνικὴ κουλτούρα, ἐκδ. Ράππα, Ἀθήνα 1983, σελ. 117.
5. Thomas Bernhard par Chantal Thomas, Les Contemporains, Seuil, Paris 1990, σελ. 145.
6. Γιάν Κόττ, Σαίξπηρ ὁ σύγχρονός μας, ἐκδ. Ἡριδανός, μετάφ. Ἀλέξανδρου Κοτζιά, σελ. 135.

Κοινωνιολογικές παρατηρήσεις στήν έπαρχιακή λογοτεχνία

του Τόλη Καζαντζή

Κάθε λογοτεχνικό γεγονός προϋποθέτει συγγραφείς, βιβλία και αναγνώστες ή, για να μιλήσουμε γενικότερα, δημιουργούς, έργα και κοινό. Συνιστά έναν κύκλο ανταλλαγών όπου, χάρη στη μεσολάβηση ενός εξαιρετικά πολύπλοκου συστήματος, πού έχει να κάνει τόσο με την τέχνη όσο με την τεχνολογία, αλλά και με τό εμπόριο, ενώνονται σαφώς καθορισμένα πρόσωπα σε μία περιορισμένη κοινότητα.

Σ' όλα τά σημεία του κύκλου, ή παρουσία δημιουργικών ατόμων θέτει προβλήματα ψυχολογικής, ήθικης, φιλοσοφικής ύψης, ή μεσολάβηση των έργων προβλήματα αισθητικής, στυλ, γλώσσας και τεχνικής, ενώ ή ύπαρξη κοινού θέτει προβλήματα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά.

Μπορούμε, λοιπόν, να εξετάσουμε τό λογοτεχνικό γεγονός από μία άπ' τις παραπάνω πλευρές και μάλιστα να επιδοθούμε σε μία πολύχρονη και δύσκολη έρευνα. Δέν είναι, βέβαια, του παρόντος να ασχοληθούμε με τό συνολικό - τεράστιο αυτό θέμα. Θα πρέπει, όμως, να επιστημόνουμε πώς ή πολύπλευρη αυτή έρευνα αποτελεί τό συνολικό αντικείμενο μίας νέας, σχετικά, επιστήμης, τής κοινωνιολογίας τής λογοτεχνίας, κι ακόμη πώς ή χρησιμότητα αυτή επιστήμη έχει πάρει τεράστια ανάπτυξη τά τελευταία χρόνια. Καί θα ήταν, ίσως, περιττό να πούμε πώς στην Ελλάδα ή επιστήμη αυτή όχι μόνον είναι τελείως άγνωστη αλλά τής λείπουν και τά έντελώς απαραίτητα στοιχεία.

"Όπως λ.χ. μία επίσημη και αξιόπιστη βιβλιογραφία, μέσω τής οποίας θα ξέραμε, τουλάχιστον, πόσα και τί είδους βιβλία εκδόθηκαν σε κάποια περίοδο, για να είναι δυνατή και μία στοιχειώδης, έστω, ρύθμιση μίας έκδοτικής παραγωγής.

"Ας μείνουμε, όμως, στό θέμα μας κι άς εξετάσουμε την τριπλή δομή ενός λογοτεχνικού γεγονότος, καθώς και τις δυσκολίες πού αντιμετωπίζει ή έπαρχιακή λογοτεχνία εξαιτίας τής πλημμείας αυτής τής δομής.

Είπαμε, λοιπόν, πώς κάθε λογοτεχνικό γεγονός προϋποθέτει συγγραφείς, βιβλία και κοινό (αναγνώστες).

Και πρώτα πρώτα τό βιβλίο. Θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον αν παρακολουθούσαμε ιστορικά και ταυτόχρονα διαλεκτικά τις εξελίξεις τις έκδοτικές και την ανθρώπινη πρόοδο. Όστόσο, κι αυτό τό θέμα είναι τεράστιο. Παραμένω, λοιπόν, στη σημερινή εικόνα τής παραγωγής ενός βιβλίου, παρουσιάζοντάς την άπλοποιημένη. Σήμερα, λοιπόν, τό βιβλίο παράγεται κυρίως άπ' τόν εκδότη. Αυτός έχει τόν οικονομικό κίνδυνο τής έκδοσης και σ' αυτόν αναλογεί τό μεγαλύτερο μέρος του κέρδους. Βέβαια, υπάρχουν πολλές μορφές έκδοτών. Έκδότες οργανωμένοι και παισιωμένοι από λογοτεχνικούς, τεχνικούς και οικονομικούς συμβούλους. Τό είδος αυτό είναι περίπου άγνωστο στην Ελλάδα. Έκδότες ειδικοί βιβλίων με γνώση και στόχευση σ' ένα όρισμένο κοινό και λοιπά, όπως και

έκδότες-παντογνώστες, γενικής ιατρικής, πού λέει ο λόγος. Αυτό τό είδος είναι τό συνηθέστερο στην Έλλάδα. Κι όταν λέω Έλλάδα, έννοω κυρίως τήν Άθήνα και δευτερευόντως τή Θεσσαλονίκη. Γιατί δέν γνωρίζω κανέναν έκδότη σ' όλη τήν άλλη ελληνική έπαρχία. Γνωρίζω εργολάβους παραγωγής βιβλίων. Άνθρώπους, δηλαδή, πού ανάλαμβάνουν έπ' άμοιβή και έξόδοις του συγγραφέα τήν έκδοση ενός βιβλίου. Αυτόι όμως είναι έπιμελητές έκδόσεων και όχι έκδότες. Πρίν προχωρήσουμε στην έννοια και τόν ρόλο του έκδότη, θά πρέπει νά παρατηρήσουμε πώς στην Έλλάδα ή έννοια αυτή δέν έχει έκφυγι άπ' τό στάδιο τής προχειρότητας και του έπαρχιωτισμού. "Όσο γιά τήν ελληνική έπαρχία, είπαμε· ή έννοια του έκδότη είναι έντελώς άνυπαρκτη, γεγονός πού άποσυνδέει τό έπαρχιακό λογοτεχνικό γεγονός ή του δημιουργεί πρόσθετα έμπόδια. Γιατί δυό λύσεις άπομένουν στον έπαρχιώτη λογοτέχνη: πρώτη λύση, νά βγάλει τό βιβλίο μόνος του· μέ δικά του έξοδα, σέ έπαρχιακούς και άπειρους στην έκτύπωση βιβλίων τυπογράφους, άπειρος ο ίδιος στην έπιμέλεια τής έκδοσης. Στη συνέχεια, νά διαθέσει τό βιβλίο. Πρώτα στό μοναδικό, άν υπάρχει κι αυτό, βιβλιοπωλείο τής πόλης, όπου θά τύχει μιας ιδιαίτερα σκληρής μεταχείρισης, όπως θά 'χουμε τήν ευκαιρία νά σημειώσουμε σ' άλλο σημείο αυτής τής εισήγησης. Τέλος, νά στείλει τό βιβλίο του μέσω κάποιου γνώριμου του σέ κάποιο ή σέ κάποια βιβλιοπωλεία τής Άθήνας και τής Θεσσαλονίκης, όπου τό πολύ καλό, ένδεχομένως, βιβλίο του είναι άδύνατο νά υποπέσει στην προσοχή κάποιου ή κάποιων άναγνωστών. "Άλλος τρόπος έκδοσης είναι νά άπειθυνθεί ο έπαρχιώτης λογοτέχνης, άγνωστος τελείως, σέ κάποιον έκδότη των μεγάλων αστικών κέντρων. Είναι, όμως, βέβαιο πώς τό βιβλίο του θά άπορριφθεί εκ προοιμίου. Κι αυτό, γιατί στους έκδότες κυριαρχεί ο έμποροκρατικός χαρακτήρας τής έκδοσης. Και κανένας άπολύτως έκδότης δέν ρισκάρει νά έκδώσει σήμερα ένα βιβλίο στηριζόμενος στην ποιότητά του. Είναι κάτι τό θλιβερό άλ-

λά και τό άπολύτως αληθές. Ταυτόχρονα, όμως, είναι και άποκαλυπτικό του ότι στη λογοτεχνική μας πραγματικότητα υπάρχει μία πλασματικότητα στην άξιοκρατία και συνεκδοχικά στην ίεραρχία· μία πλασματικότητα, πού μέ τή ραγδαία εισβολή των μέσων διαφήμισης και μαζικής έννημέρωσης μεταβάλλεται μέρα μέ τήν ήμέρα σέ πλαστότητα. "Έτσι, άν δέν υπάρχει ένας ολοσχερής άποκλεισμός, υπάρχει ένας πολύ μεγάλος περιορισμός στην έκφραση και στην επικοινωνία του έπαρχιώτη λογοτέχνη, γεγονός πού, μαζί μ' άλλα, συμβάλλει σ' έναν μαρασμό, σέ μία άποθάρρυνση και —γιατί όχι;— σέ μία μερική ή σχεδόν όλική έκλειψη τής έπαρχιακής λογοτεχνίας. Και σκέφτομαι και γνωρίζω πώς οι άπομείνασες περιπτώσεις είναι και ελάχιστες αλλά και παρα πολύ ήρωικές. Είναι, όμως, και άπομονωμένες. Τό τελευταίο αυτό γεγονός έχει και άλλες πολύ σοβαρές επιπτώσεις πάνω στους έπαρχιώτες λογοτέχνες.

Ο λογοτέχνης, ο συγγραφέας γενικότερα, εκπροσωπεί στην τριπλή δομή του λογοτεχνικού γεγονότος τόν παράγοντα «έργασία». Είναι ο έργαζόμενος και ή έργασία του έχει όλα τά γνωστά στοιχεία. Έκείνο πού έχει ή έργασία του λογοτέχνη και πού δέν έχουν οι άλλες έργασίες είναι ή άνιδιοτελής άγάπη και τό πάθος τής άπασχόλησής του. Έκείνο στό όποιο, όμως, ύστερεί αυτή ή έργασία από τις άλλες, είναι ότι δέν άμοιβεταί καθόλου ή δέν άμοιβεταί τόσο πού νά μπορεί ο λογοτέχνης νά άποζηϊ άπ' αυτήν, αυτός και ή οικογένειά του. Άλλά ένας συγγραφέας εί-

ναι ένα κοινωνικό όν και σαν τέτοιο αντιμετώπιζει σέ κάθε βήμα του τό *primum vivere*. Παλιότερα, βέβαια, υπήρχε ο μαικηνισμός, πού άργότερα αντικαταστάθηκε μέ τά διάφορα λογοτεχνικά βραβεία, τις έπιχορηγήσεις, τις άγορές αντίτύπων. Ο τρόπος, όμως, αυτός τής άμοιβής και δέν είναι έπαρχής αλλά και έγείρει πολλές, δίκαιες έν πολλοίς, ένστάσεις, δεδομένου ότι είναι δεσμευτικός τής ελεύθερης διατύπωσης των ιδεών, πρωταρχικής προϋπόθεσης δημιουργίας μιας αξιόλογης λογοτεχνίας. Έκείνο, λοιπόν, πού άπομένει σ' έναν συγγραφέα είναι ή δημιουργία ενός δεύτερου επαγγέλματος, συναφούς ή όχι, για τήν έξεύρεση των πρός τό ζήν. Στο δεύτερο αυτό έπάγγελμα, ο συγγραφέας αντιμετώπιζεται μέ πολύ σκεπτικισμό, πού, σημειωτέον, δέν είναι και έντελώς άδικος. Τό κοινό, μ' άλλα λόγια, πού τόν αντιμετώπιζει υπό τήν δεύτερη αυτή ιδιότητά του, γνωρίζει πώς προτιμά άσύγκριτα τήν πρώτη, στην οποία θά άφοσιωνόταν ολοκληρωτικά άν άπ' αυτή κέρδιζε τήν ζωή του. Έξάλλου, για τό πρώτο έπάγγελμα, του συγγραφέα, πού δέν έχει καμιά οικονομική αξία, δέν τρέφουμε καμιά έκτίμηση, κυρίως εξαιτίας του έμποροκρατικού χαρακτήρα τής κοινωνίας μας. Κι εδώ υπεισέρχονται θέματα γενικότερης παιδείας, πού μέχρι τώρα τουλάχιστον δέν μπόρεσε νά πείσει για τήν αξία τής λογοτεχνίας και τή συμβολή της στην γενικότερη ανάπτυξη του ανθρώπου και τής κοινωνίας. Έντούτοις παραμένει και μία άόριστη αίσθηση στό κοινό· πώς ο συγγραφέας, δηλαδή, είναι ίκανός νά δημιουργήσει κάτι, πού εμείς οι άλλοι δέν είναι δυνατόν νά δημιουργήσουμε, όποιοδήποτε μέσο κι άν χρησιμοποιήσουμε. Τό γεγονός αυτό δημιουργεί κάποιον φθόνο και δέος, κάτι πού συχνά συμβάλλει σέ μιάν άπομόνωση του συγγραφέα, για νά μήν πω περιθωριοποίηση.

"Όλ' αυτά δημιούργησαν μία ιδιαίτερη κοινωνική τάξη· τήν τάξη των συγγραφέων, πού έχει τις δικές της ίεραρχίες, άξιοκρατίες, τούς δικούς της κανόνες δεοντολογίας και ήθικης. Από τήν τάξη αυτή επιλέγουν, αναλόγως, και οι έκδότες. "Ε-

νας έπαρχιώτης, όμως, λογοτέχνης βρίσκειται συνήθως έξω απ' αυτή τήν τάξη. Βρίσκεται κοινωνικά απομονωμένος ή κι απόβλητος από τήν κοινωνία, όπου ζει. Αναλογίζεται, λοιπόν, κανείς τίς δυσκολίες και τή δικαιολογημένη πίκρα πού του δημιουργεί αυτή ή πραγματικότητα.

Τό λογοτεχνικό κοινό στή σύγχρονη κοινωνία έχει υποστεί μιά γενναία και καταστροφική αφαίμαξη. "Ας δοῦμε, όμως, τά πράγματα από τήν αρχή: Διακρίνουμε δύο είδη κοινού· τό λαϊκό και τό λόγιο κοινό. Τό λαϊκό κοινό τρεφόταν ανέκαθεν από τήν παραλογοτεχνία. Σήμερα τρέφεται περισσότερο από τήν μονοδιάστατη τηλεόραση, από τό εικονογραφημένο (χωρίς λόγο) βιβλίο, από τά φθηνά ρομάντζα και λοιπά. Έξάλλου ήταν πάντα πολύ δύσκολο ένα βιβλίο νά εκφύγει από τό χώρο του λόγιου κοινού και νά μπει στό λαϊκό. Ήταν και είναι τά λεγόμενα «μπέστ σέλερς», πού ολοένα και σπανίζουν. Τό λόγιο κοινό δημιουργείται από τήν συνεχή έπαφή μέ τή λογοτεχνική παραγωγή. Ποιά έπαφή και μάλιστα συνεχή έχει ο κάτοικος τής Δράμας;

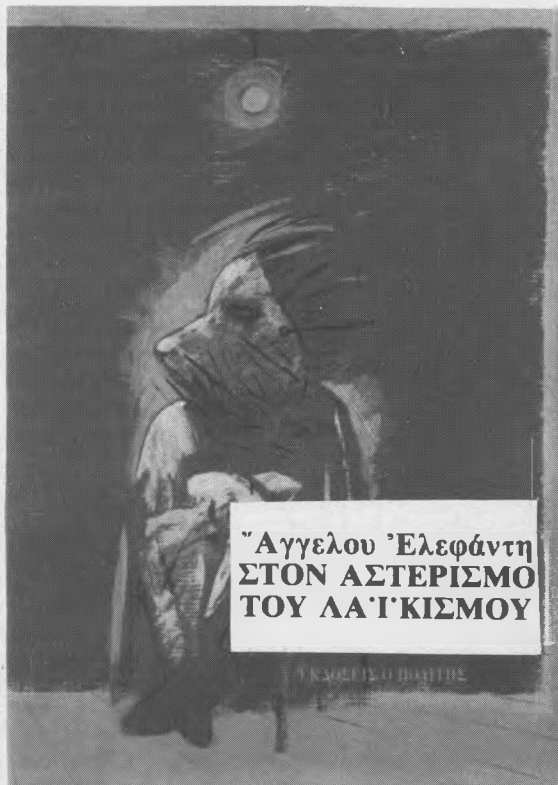
Έγώ δέν θά 'βρισκα, όμολογῶ, έναν τέτοιο τρόπο, μιᾶς και δέν είδα νά υπάρχει ένα τέτοιο βιβλιοπωλείο στήν πόλη. Πῶς, όμως, νά υπάρχει, αφού τό λογοτεχνικό βιβλίο διατίθεται σέ τρία —μόνον τρία— βιβλιοπωλεία τής Θεσσαλονίκης και σέ δέκα, μόνον πάλι, των 'Αθηνών; "Ετσι ο άναγνώστης, ο λόγιος άναγνώστης πέφτει θύμα ενός πρωτοφανούς εκδοτικού μάρκετιγκ, μιᾶς λυσαλέας διαφήμισης, μιᾶς σειράς σλόγκαν πού τείνουν νά αντικαταστήσουν τήν κριτική και δημιουργούν μιά πλασματική ή, όπως είπα, πλαστή εικόνα τής λογοτεχνικής μας πραγματικότητας. Τό νά ζητήσω τή συνδρομή τής γενικότερης παιδείας μου, του προσωπικού μου γούστου, τής γνώμης άλλων επαιόντων τής «επίσημης» κριτικής είναι μάλλον μάταιο και πολύ συζητήσιμο.

Άλλά πρέπει, κοντά σ' όλα αυτά, νά επισημάνουμε και τό ρόλο πού παίζουν πάνω στίς εξελίξεις τής λογοτεχνίας οί κοσμογονικές αλλαγές πού έχουν επέλθει, κυρίως μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στους τομείς τής πληροφόρησης, τής έπι-

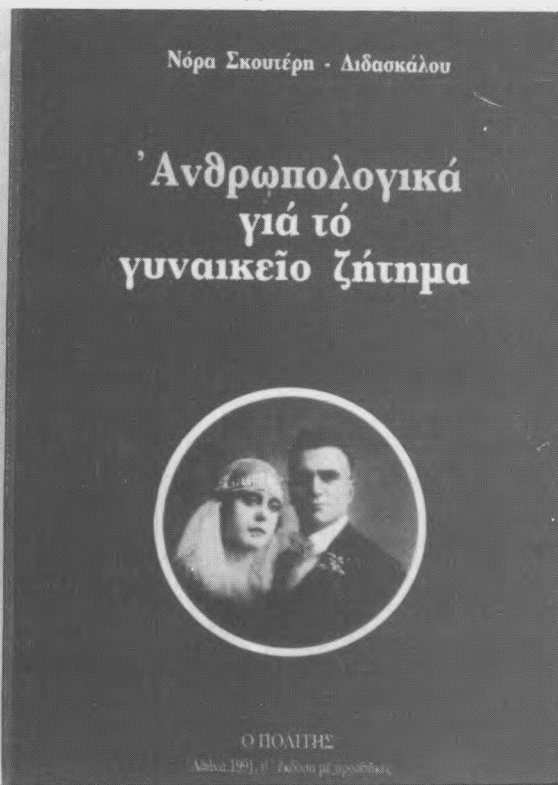
κοινωνίας και τής αισθητικής απόλαυσης. Άλλαγές πού ξεκινούν από τήν είσοδο στους τομείς αυτούς άλλων γλωσσών· κυρίως τής γλώσσας τής εικόνας και των κομπιούτερ, πού τείνουν νά εκπαραθυρώσουν τόν πολυδιάστατο γραπτό λόγο. Μιά τέτοια επίπεδοποίηση τής γνώσης, τής έκφρασης και τής αισθητικής απόλαυσης θά είναι πραγματικά καταστροφική για τόν άνθρωπο, μιᾶς και θά υπέσκαπτε τήν ίδια τήν ανθρώπινη φύση του. Θά πρέπει, λοιπόν, νά στηρίξουμε τίς έλπίδες μας σέ μιά επανοριοθέτηση τής παιδείας και γενικότερα τής ανθρώπινης δραστηριότητας, καθώς και στήν αναζωογόνηση των τόσο παραμελημένων στήν εποχή μας ανθρωπιστικών αξιών. Τότε, ίσως νά βρισκαμε κάποια πεδία συνεργασίας όλων των γλωσσών, μέ άποτέλεσμα ο άνθρωπος νά πάρει στά χέρια του ξανά τή μελλοντική του τύχη.

Τό κείμενο αποτέλεσε τήν εισήγηση του συγγραφέα στό Συμπόσιο τής Δράμας, πού πραγματοποιήθηκε τό 1989.

Κυκλοφορούν από τίς εκδόσεις «Πολίτης»

Άγγελου Έλεφάντη
ΣΤΟΝ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟ
ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ

Νόρα Σκουτέρη · Διδασκάλου

Άνθρωπολογικά
για τό
γυναικείο ζήτημα

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Αθήνα 1991, 112 σελίδες με προσθήκες

Μιχάλης Μοδινός,

Τοπογραφίες. Οικολογική θεωρία του ελληνικού περιφερειακού χώρου, ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, 1990.

Δέν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι ο Μιχάλης Μοδινός, με το νέο του βιβλίο *Τοπογραφίες*, ένα από τα πιο προωθημένα έργα πολιτικής οικολογίας στη χώρα μας σήμερα, σκέπτεται και γράφει (σ)τά δρια μιας αντίφασης. Μιας αντίφασης για την ώρα ριζικής και ίσως ανεπίλυτης, άλλοι θα ισχυριστούν ότι είναι ψευδής εκ γενετής, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο τίθενται τα προβλήματα από το συγκεκριμένο ρεύμα σκέψης.

Οι *Τοπογραφίες*, ένα βιβλίο που ταλαντεύεται συνεχώς ανάμεσα στην επιστημονική αρτιότητα και στο δοκίμιο, άρα και στην «νοσταλγική» κατάθεση βιωμάτων, επιχειρούν να ανατάμουν τη συγκεκριμένη πορεία που ακολουθήσε στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό ή «αναπτυξιακή ιδεολογία» και οι πρακτικές της. Η καταγγελία αυτής της ιδεολογίας και των αποτελεσμάτων που επέφερε, ή καταγγελία του αναπτυξιακού μοντέλου που επιβλήθηκε, τις περισσότερες φορές με αυταρχικό τρόπο, οδηγούν σε μία και μόνη ριζοσπαστική διέξοδο. Την υιοθέτηση στόχων διαφορετικών από τους σημερινούς, «στόχων που θα αμφισβητούν την έννοια της ανάπτυξης καθεαυτήν, πιθανότατα αντικαθιστώντας την με την έννοια της διαχείρισης. Η οικολογική κριτική μπορεί από τώρα να φαντάζεται μία κοινωνία αποκεντρωμένη σε όλα τα επίπεδα».

Η αποκέντρωση, έννοια-κλειδί για τον συγγραφέα, είναι το δχημα μιας νέας χωρικής - περιβαλλοντικής διευθέτησης, που θα αναδεικνύει τον περιφερειακό χώρο αν όχι σε ένα αυτόνομο κέντρο, τουλάχιστον θα του εγγυάται μία ζωντανή αυτοδύναμη παρουσία, μέσα από μία σχετικά αυτοτελή, δηλαδή οικεία, ρύθμιση των προβλημάτων του. Δέν πρόκειται φυσικά για κάποια ανέυρετη και αδύνατη συμπιλίωση ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, ούτε για μία επιφανειακή «μεταφορά» εϋθυνών διοικητικού τύπου, δέν έχουμε δηλαδή να κάνουμε με κανενός είδους αποσυγκέντρωση. Αν τό δλο πρόβλημα είναι ή κοινωνική ανασυγκρότηση, που μόνη αυτή μπορεί να στηρίξει μία παραγωγική αναβάθμιση, αν τό σωστό είναι να μην βάζουμε τό κάρο μπροστά από τά άλογα, αν τό πάν είναι ή κοινωνική σχέση σε δλη την πολυπλοκότητά της,

τότε ή συντριβή του πολιτικού δεσμού που την οργανώνει και την αναπαράγει, ή διάλυση και των δύο πόλων του, κέντρο - περιφέρεια, ή πολλαπλασιασμός άκεντρων «κέντρων» (και δχι κέντρων άπόκεντρων), που να στηρίζονται σε έναν ύγιή κοινωνικό άξονα, αν με άλλα λόγια τό πρόβλημα είναι δχι κάποιοι οικονομικοί δείκτες που κάνουν τή ζωή δύσκολη αλλά οι άνθρωποι και ή περιβάλλον χώρος τους, τότε τό παιχνίδι της επικοινωνίας οφείλει να ξαναπαιχθεί εκεί που δλα... παίζονται: στην *περιφέρεια*.

Πού βρίσκεται όμως ή αντίφαση για την όποια κάναμε λόγο στην αρχή; Είναι πολύ δύσκολο να την άποτυπώσουμε στην πληρότητά της, στο πλαίσιο αυτής της παρουσίας. Ένω ή «αναπτυξιακή» ιδεολογία καταγγέλλεται, έπιζητείται ταυτόχρονα ή παραγωγική αναβάθμιση. Πώς, θά μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί, από τή στιγμή που δχι μόνο έχουμε καταλήξει στη μη - ουδετερότητα του αναπτυξιακού μοντέλου, αλλά και τό χαρακτηρισίσαμε έπιπλέον ως «έν δυνάμει» φορέα της υπανάπτυξης; Δύο είναι οι ένδεχόμενες άπαντήσεις. Η πρώτη: Η αναζήτηση ενός νέου, έναλλακτικού παραγωγικού μοντέλου. Η δεύτερη: Η έπιστροφή στα περασμένα, ή καθολική άρνηση του «βιομηχανισμού». Διατείνομαι ότι ή Μιχάλης Μοδινός δέν υιοθετεί καμία από τίς δύο άπαντήσεις στην άπολυτότητά τους. Και αυτό γιατί είναι σαφώς ύποψιασμένος για τά άποτελέσματά τους. Και οι δύο, με τον τρόπο τους και μέσα από διαφορετικές ιδεολογικές έπεξεργασίες, συγκροτούνται στη βάση ενός περιρρέοντος Ιρασιοναλισμού, ενός κοινωνικού άρχαϊσμού. Αυτό σημαίνει ότι άπορρίπτει και τίς δύο; Καθόλου. Έπιχειρεί να τίς συγκεράσει, δηλαδή να τίς υπερβεί διαλεκτικά, ζητώντας άκόμα και τήν βοήθεια αυτού του μοντέλου που έχει κατακεραυνώσει, του «αναπτυξιακού». Η «θεωρητική» λύση που προτείνει, για παράδειγμα, στη μελέτη του για τόν Άμβρακικό Κόλπο (τό βιβλίο είναι «σπονδυλωτό», αναφέρεται σε μία σειρά «στρεβλώσεων» του περιφερειακού χώρου, Πρέσπες, Χάλκη, Δράνα, Άχελώος, Β. Εϋβοια, Μήλος, Βοϊβηίδα, Πήλιο) συνοψίζεται στην έξής πρόταση: «...Η ανάγκη της προστασίας προβάλλει έπιτακτική με τή διττή έννοια: τήν *αναπτυξιακή* και τήν *οικολογική*, που για μία φορά είναι ύποχρεωμένες να συνεργασθούν προκειμένου, τουλάχιστον, να επανέλθουμε στα *περασμένα*» (οι ύπογραμμίσεις δικές μου).

Κάποιος θά μπορούσε εδω να διαγνώσει τήν έπήρεια μιας «τεχνοκρατι-

κής» αντίληψης: κάποιος άλλος, που θά έριχνε τό βάρος στην καθαρά οικολογική πλαίσισωση του προβλήματος, τήν άναμφισβήτητη κυριαρχία του δμώνυμου ρεύματος σκέψης: κάποιος τρίτος, τέλος, άκουμπώντας στα «περασμένα», θά ανακάλυπτε τά ψήγματα μιας νοσταλγίας «λαϊκίστικου» τύπου. Τίποτα άπ' δλα αυτά. Η, μάλλον, δλ' αυτά υπάρχουν έν σπέρματι. Η οϋσία του προβλήματος είναι άλλου. Η λύση της αντίφασης δέν περνά μέσα από τήν ύποκατάσταση των λέξεων και των νοημάτων τους αλλά μέσα από τήν αντικατάστασή τους. Άλλά μήπως αυτό τό πρόβλημα, τό πρόβλημα μιας «άλλης» σύνθεσης, ή άγωνία γι' αυτήν δέν μας είναι τόσο οικεία; Μήπως και αυτό δέν είναι δλη ή ιστορία για μία «άλλη» Άριστερά;

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Βασίλης Κάλφας
Μιχ. Κοπιδάκης
Δημ. Κυρτάτας

Τά έσόμμενα

ή άγωνία της πρόγνωσης
τους πρώτους χριστιανικούς
αϊώνες,

Έκδόσεις Καρδαμίτσα, 1990, σελ.
144.

«Η έννοια για τό μέλλον, τήν πρόγνωση του και, αν είναι δυνατόν, τόν έπηρεασμό του χαρακτηρίζει δλες τίς ανθρώπινες κοινωνίες, σημειώνει στην «Εισαγωγή» των *Έσομένων* ή Δημήτρης Κυρτάτας. Τά «έσόμμενα» είναι αυτά που θά γίνουν, τά μελλούμενα που δέν τά ξερούμε, αλλά που άτομα με χαρακτηριστικές ιδιότητες μπορούν να τά προβλέψουν: «Κάλφας Θεστορίδης, οίωνοπόλων δχ άριστος, δς ήδη τά τε έόντα τα τ' έσόμμενα πρό τ' έόντα».

Γύρω απ' αυτό τό θέμα συγκεντρώθηκαν ορισμένες μελέτες των Βασίλη Κάλφα, Μιχάλη Κοπιδάκη και Δημήτρη Κυρτάτα, μελέτες που παρουσιάστηκαν σ' έναν κύκλο διαλέξεων που είχε οργανωθεί τό φθινόπωρο του 1989 στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τό θέμα, ή προφητεία στην έλληνική αρχαιότητα, ιδιαίτερα στους μεταχριστιανικούς χρόνους: «*Άστρο, όνειρα, μαγεία και προφητείες στην έλληνική αρχαιότητα*» (Κυρτάτας), «*Η πικρία τής γνώσης*», (Ιωάννου Άποκάλυψη (Κοπιδάκης), «*Η αστρονομική μέθοδος του Κλαυδίου Πτολεμαίου*» (Κάλφας), «*Επιστήμη και μυθολογία στην αρχαία αστρολογία*» (Κάλφας), «*Ιερείς και προφήτες στον πρώιμο χριστιανισμό*» (Κυρτάτας) και «*Έκσταση, άσκησις και προφητεία*» (Κυρτάτας).

Γιά τούς ειδικούς, ιστορικούς, ανθρωπολόγους, φιλολόγους, θρησκευολόγους, φιλοσόφους, οι μελέτες αυτές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον καθώς εστιάζουν τήν προσοχή τους σέ προβλήματα που ενώ έχουν νά κάνουν μέ τίς ψυχικές ανάγκες των λαϊκών ανθρώπων του αρχαίου κόσμου και τίς συνάδουσες συμπεριφορές, και παρά τό πλούσιο πραγματολογικό υλικό που έχει συσσωρευτεί, λίγο έχουν προσεχθεί από τούς μελετητές τής αρχαιότητας, και έν πάση περιπτώσει στον τόπο μας ελάχιστα.

Όστόσο, οι συναρπαστικές, θά μπορούσα νά πώ, αυτές μελέτες που συγκεντρώθηκαν στά *Έσόμενα* είναι έρεθιστικές και για τόν μη ειδικό αναγνώστη. Και ό μη ειδικός έχει, έν πάση περιπτώσει, μία ιδέα του αρχαίου κόσμου, κάτι ξέρει για τόν μάντη Κάλφα, τούς οίανωσκόπους, τούς προφήτες, τούς άσκητές και έρημίτες, άκουσε τή Μ. Παρασκευή τό «*Ηλί ήλι λαμά σαβαθανί*», κάπως θαμπώθηκε από τό μυστήριο τής Άποκάλυψης του Ιωάννη, έχει άκούσει για τό «*λαλείν γλώσσαις*» του Άποστόλου Παύλου, κάτι ξέρει για τό κλίμα Έκστασης που επικρατούσε στις πρωτοχριστιανικές κοινότητες. Αυτά που ξέρουμε όμως οι βέβηλοι είναι καλά φωλιασμένα μέσα στο μύθο, τό ενδιαφέρον μας γι' αυτά δέν ξεπερνά τήν περιέργεια και τό άσκοπο ξόδεμα του συνταξιούχου που συγκεντρώνει έγκυκλοπαιδικές γνώσεις.

Τά *Έσόμενα*, εκτός του ότι ανοίγουν πραγματικά τήν όρεξη για νά μάθει κανείς περισσότερο, αϊφνιδιάζουν τόν άμύητο καθώς του ανοίγουν δρόμους που δέν είχε ύποψιαστεί. Του οργανώνουν τή σκέψη και τά λίγα που ξέρει. Νά πάρω δύο και μόνο παραδείγματα που θεμελιώνουν τήν προτροπή για τό

διάβασμα αυτού του μικρού βιβλίου:

«Άπό τή μία μεριά, απομονωμένοι αυτόνομοι άσκητές, έρημίτες και μοναχοί, από τήν άλλη τό ιερατείο, έλεγχόμενο από τούς κατά τόπους επισκόπους. Η διχοτομία τής θρησκευτικής εκπροσώπησης των πιστών μας παραπέμπει, σέ μεγάλο βαθμό, στη διάσταση πόλης και υπαίθρου, καθώς ή επισκοπική έξουσία άσκοούνταν πίο άμεσα στους άστικούς πληθυσμούς, ενώ οι χωρικοί στρέφονταν συχνά για πνευματική καθοδήγηση στους έρημίτες και άσκητές. Στο μέτρο που ή διάσταση πόλης και υπαίθρου αποτύπωνε μιάν από τίς καθοριστικότερες κοινωνικές αντιθέσεις τής ύστερης αρχαιότητας, οι σχέσεις μεταξύ των δύο φορέων θρησκευτικής έξουσίας έμπεριείχαν στοιχεία έντασης, που κάποτε έφταναν σέ άνοιχτή σύγκρουση.» (Κυρτάτας, σ. 121).

Τό άλλο παράδειγμα απ' τή μελέτη του Μ. Κοπιδάκη για τήν Άποκάλυψη του Ιωάννου: *«Ένας άγγελος κατεβαίνει απ' τόν ουρανό και δείχνει στον Ιωάννη ένα βιβλιαρίδιο άνοιγμένο.*

«Λάβε και κατάφαγε αυτό», του λέει μία φωνή, «και πικρανεϊ σου τήν κοιλίαν άλλ' έν τώ στόματί σου εσται γλυκύ ως μέλι. και έλαβον τό βιβλιαρίδιον εκ τής χειρός του άγγέλου και κατέφαγον αυτό και ήν έν τώ στόματί μου ως μέλι γλυκύ· και δε έφαγον αυτό επικράνθη ή κοιλία μου.»

Κι ό Κοπιδάκης, αφού έρευνά μέ έμβριθεια τά τής βιβλιοφραγίας στον αρχαίο κόσμο (έξου κι οι σημερινές μεταφορές στη γλώσσα μας: βιβλιοφάγος, καταβροχθίζω τά βιβλία, βιβλιοσκόληξη, αναγνωστική βουλμία, πνευματική τροφο, όρεξη για διάβασμα κ.λπ.), έπιλογίζει:

«Η γνώση είναι καρπός μέ ευγενε στο περιβλήμα αλλά μέ πικρό πυρήνα. Η γνώση σχεδόν σέ όλες της τις μορφές είναι κατάκτηση επικίνδυνη και όδυνηρή επειδή είναι προνόμιο θεϊκό που δέν εκχωρείται στον άνθρωπο άτιμωρητί (...). Η μόνη ίσως γνώση που επιτρέπεται ν' άποκτήσει ό άνθρωπος είναι ή έπίγνωση τής φθαρτής ύπαρξής του, τής μηδαμινότητάς του. Συνεπώς τό κατ' έξοχήν σύμβολο τής γνώσης, τό βιβλίον, πρέπει νά είναι πικρό.» (σελ. 38).

Ό άπαγορευμένος για τούς Πρωτόπλαστους καρπός τής γνώσης του κα-

λού και του κακού είναι άκόμη άπογορευμένος, οι έξ άποκαλύψεως άλλθεις δέν χαρακτηρίζουν μόνο τόν αρχαίο κόσμο.

Άγγελος Έλεφάντης

Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδα

Η έκρηξη του έθνικισμού, ό βαλκανικός και ευρύτερος περίγυρός του, έκδ. Παρασκευή, 1991.

Δέν γνωρίζουμε τούς γείτονές μας τούς Βαλκάνιους. Τό φράγμα των γλωσσών, οι έθνικιστικές προκαταλήψεις, ό πολιτικός άπομονωτισμός και μία σοβινιστική παιδεία όρθωσαν τείχη ανάμεσα σέ γείτονες. Για τόν βαλκανικό περίγυρο ό πολός κόσμος έχει στη διάθεσή του ελάχιστα μέσα. Στην καλύτερη περίπτωση όρισμένες έντιμες δημοσιογραφικές ανταποκρίσεις και άρθρα.

Τέτοια είναι ή περίπτωση του Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδα που για χρόνια έζησε στο Βελιγράδι, ανταποκριτής έφημερίδων και περιοδικών. Τώρα έχει συγκεντρώσει σέ ένα τόμο κείμενά του που είχαν δημοσιευτεί τά τελευταία δύο χρόνια, κυρίως στην *Έλευθεροτυπία*, κείμενα που περιγράφουν βήμα τό βήμα τά γεγονότα που άλλαξαν τή μορφή τής Γιουγκοσλαβίας αλλά και που δίνουν υλικό για θεωρήσεις σχετικά μέ τή γενικότερη κοινωνική και οικονομική τής κατάσταση. Είναι κείμενα που, άν και γράφονταν μέσα στη ρευστότητα τής έπικαιρότητας, δίνουν ώστόσο έρεθίσματα για τήν κατανόηση τής κατάστασης μιάς πολυεθνικής και ιστορικά τραυματισμένης κοινωνίας όπως ή γιουγκοσλαβική, μιάς κοινωνίας όπου ξεχύνεται άγριος ό έθνικισμός. Γιατί ή γνήσια επαναστατική προέλευση του γιουγκοσλαβικού καθεστώτος, που θεμελίωσε ό Τίτο, δέν μόρεσε έν τέλει νά άναιρέσει τίς δυσλειουργίες που δημιουργούσαν μηχανισμούς άνεξέλεγκτους, που

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

τελικά καθήλωναν άτομα και κοινωνικές ομάδες στην απάθεια και την ανόρεχτη κατανάλωση μύθων για επιτεύγματα και «αυτοδιαχειριστικές» συγκαλύψεις των προβλημάτων. «Όλες εκείνες οι γκριζες μέρες», γράφει ο Χατζηπροδρομίδης, «δλες εκείνες οι αναβολές της όμιλίας, δλες εκείνες οι κρυμμένες συμπεριφορές δδήγησαν τελικά σ' αυτό τό χάος της εθνικιστικής εξαρσης όπου ή άπωθημένη άτομικότητα βρήκε, ξανά, ένα άνιστόρητο καταφύγιο». Η κατάρρευση του «ύπαρκτου» δέν άπελευθέρωσε πουθενά νέες ζωογόνες δυνάμεις για την άνασυκρότηση αυτών των ρημαγμένων κοινωνιών· τίς έφερε πίσω εκεί πού θεριεύουν τά άλογα πάθη, ή άρχέγονη ένστικτική έπιθετικότητα, εκεί πού τά «έγώ» δέν γίνονται ένα συμφιλωμένο «εμείς» αλλά έξατομικευμένα και κατακερματισμένα άτομα πού τό ένα έξωθεϊται νά κατασπαράξει τό άλλο. Ούτε ή Γιουγκοσλαβία ούτε τά ύπόλοιπα Βαλκάνια ξεφύγαν άπ' αυτή τή δίνη, μιά δίνη πού άν και μās παρασέρνει, λίγο μās ενδιαφέρει νά τήν δούμε και νά τήν άντιμετωπίσουμε. Τά κείμενα του Χατζηπροδρομίδη έχουν αυτή τήν άρετή: δακτυλοδεικτούν μ' έπιμονή τό πρόβλημα: τήν «έκρηξη του εθνικισμού».

A.E.

Τρίαψις Λόγος 3

Άπό τίς εκδόσεις «Όδυσσεάς» κυκλοφόρησε τό βιβλίο των ψυχιάτρων Φ. Σκούρα, Ά. Χατζηδημού, Ά. Καλούτση και Γ. Παπαδημητρίου *Ή ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, σέ φωτογραφική άνάτυπωση. Η πρώτη εκδοση ήταν τό 1947. Άποτελεί μιά σημαντική μελέτη πάνω σέ ψυχοπαθολογικά προβλήματα πού είχαν δημιουργήσει ή Κατοχή, ό πόλεμος, ό φόβος στον πληθυσμό της Άθήνας. Θα μās δοθει ή εύκαιρία νά μιλήσουμε άργότερα γι' αυτό. Τήν επανέκδοση προλογίζει ό ψυχίατρος Θανάσης Τζαβάρας.

Μαθαίνουμε όμως ότι από τήν επανέκδοση άπαλείφθηκε μιά εισαγωγή του Φίλιππου Ήλιου πού έπρόκειτο νά συνοδεύσει τό έργο. Τί δδήγησε άραγε τούς ύπευθύνους της αξιόλογης αυτής σειράς «Τρίαψις λόγος» Θανάση Κάρβατο και Θανάση Τζαβάρα, όπως και τούς ύπευθύνους των εκδόσεων Όδυσσεάς, στην άπόφαση τους αυτή;

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Άννας Κομνηνής, Άλεξιάς, Έκδ. Άγρα.

Βρετάκου Νικηφόρου, Διαμαρτυρία, Έκδ. Τρία Φύλλα.

Βρετάκου Νικηφόρου, Συνάντηση με τή θάλασσα, Έκδ. Τρία Φύλλα.

Δήμου Μιχάλη, Πυρετός, Έκδ. Έστία.

Παπαθεοδώρου Έφης, Κεραμεικός, Έκδ. Όμβρος.

Πιπίνη Γιάννη, Άναγραμματισμοί, Έκδ. Νεφέλη.

Ροζάνη Στέφανου, Περιφραστική σπουδή, Έκδ. Άγρα.

Τριώδιο, (Βαλλίσματα), Έκδ. Άγρα.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Βαβούρα Γιάννη, Θέματα οικονομικής πολιτικής, Έκδ. Κριτική Έπιστημονική Βιβλιοθήκη.

Έθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Η διεπιστημονική προσέγγιση τής ανάπτυξης — 1ο Διαπανεπιστημιακό Διεπιστημονικό Συνέδριο, Μάιος 1989, Έκδ. Παπαζήση.

Κωστή Κώστα, Άγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα, Όψεις τής ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο, (1919-1928), Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης τής Ελλάδος.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ήλιου Μαρίας, Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική, Έκδ. Πορεία.

Παπαρίζου Χρήστου Α., Έπικοινωνιακή προσέγγιση, Έκδ. Νέας Παιδείας.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Καραγάτση Μαρίας, Λίθινες εικόνες τής Άνδρου, Άνδριακά Χρονικά - 18, Καίρειος Βιβλιοθήκη.

Οικονόμου Ζήση, Η γυναίκα τής άνδροκρατίας και οι κοινωνίες των ύπερκαταναλώσεων, Έκδ. Πολύτυπο.

Πάντου Θόδωρου, Τό χρώμα, σύλληψη, άντισύλληψη, αίσθηση, πρακτική, Έκδ. Κάλβου.

Παπαδημητρίου Γ., Κατσούλη Α., Τοπική Αυτοδιοίκηση — Όδηγός μελέτης, Έκδ. Άντ. Ν. Σάκκουλα.

Rhodes F.H.T., Η εξέλιξη τής ζωής, Έκδ. Πορεία.

Sir James George Frazer, Ό χρυσός κλώνος, Μελέτη για τή μαγεία και τή θρησκεία, Έκδ. Έκάτη.

Σούγκαρμαν Μπάρν - Ζαφειρίδη Φοίβου, Οι θεραπευτικές κοινότητες: άπάντηση στα ναρκωτικά, Έναλλακτικές Έκδόσεις «Κομμούνα».

Παλαμά Κωστή, Άρθρα και χρονογραφήματα, (τόμος πρώτος), Ίδρυμα Κωστή Παλαμά.

Παλαμά Κωστή, Άλληλογραφία (τόμος πέμπτος), Γράμματα στη Στέλλα Διαλέτη (1929-1934), Ίδρυμα Κωστή Παλαμά.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Βακαλόπουλου Κωνσταντίνου Α., Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του Πασαλικιού Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αί., Δημόσια Βιβλιοθήκη Φλώρινας.

Bridge F.R., - Bullen R., Οι μεγάλες δυνάμεις και τό εθρωπαϊκό κρατικό σύστημα, 1815-1914, Έκδ. Παρατηρητής.

Μουτάφτσιεβα Βέρα, Άγροτικές σχέσεις στην Όθωμανική Αυτοκρατορία (15ος - 16ος αί.), Έκδ. Πορεία.

Οικονομίδη Φοίβου, Οι προστάτες · Η άληθινή ιστορία τής Άντίστασι Έκδ. Όρφείας.

Οικονομίδη Φοίβου, Ελλάδα ανάμ 1 σέ δύο κόσμους, Έκδ. Όρφείας.

Σουητώνιου Γάου, Η ζωή των κάρων (1. Ίούλιος Καίσαρ), Έκδ. Ι. Λιμρασκίνιου.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πλίμακ Γεβγένι, Η πολιτική διαθήκη του Λένιν, Έκδ. Σύγχρονη Έποχή.

Τσιγκό Α.Σ., Οι πηγές του σταλινισμού, Έκδ. Θεμέλιο.

Τσουκαλάς Κ., Μαλούτας Θ., Πεσμαζόγλου Σ., Ρουτζούνης Ν., Άγγουράκης Μ., Προσεγγίσεις — Κοινωνική δομή και Άριστερά, Έκδ. Σύγχρονη Έποχή.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΔΟΚΙΜΙΟ

Άριές Φίλιπ, Δοκίμια για τό θάνατο στη Δύση, Έκδ. Γλάρος.

Καραφύλλη Γρηγόρη, Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία, Όψεις των εθρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική σκέψη, τέλη 19ου - άρχές 20ου αί., Έκδ. Βάνιας.

Μαλεβίτση Χρήστου, Δυτικά τής Έδέμ — Δοκίμια του εικοστού αιώνα, Έκδόσεις των Φίλων.

Μπιτσάκη Εύτύχη, Διαλεκτική και νεώτερη φυσική, Έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος.

ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ

Ἀγαπητέ Πολίτη,

Ὁ συνάδελφος Γιώργος Κόκκινος ἀποφάσισε νά ἐπικοινωνήσει μέ ἄλλους —συναδέλφους καί μή— μέσω τοῦ *Πολίτη*, δημοσιεύοντας τό κείμενο «Λήψεις, καταλήψεις, ἀντιλήψεις» στό τεῦχος 111. Θά ἐνδιαφέρεται φαντάζομαι καί ὁ ἴδιος γιά τήν ἀνάδραση τοῦ κειμένου καί ὡς τέτοια ἕς ἐκληφθεῖ αὐτή ἡ ἐπιστολή. Ἐξάλλου ὁ καθένας μας ἀποτελεῖ τόν καθρέφτη ὅπου ὁ ἄλλος μπορεῖ νά δεῖ «ἀφιασίδωτο τό πρόσωπό του».

Ἄν καί τό κείμενο ἔχει χαρακτήρα «αὐτοκριτικό», ὅπως δηλώνει ὁ δράστης, δέν μπορεῖ νά καταλάβω καί πολλά πράγματα. Θές γιατί εἶμαι φυσικός (ἄρα κατὰ τεκμήριο θετικιστής) θές γιατί ἔχω μειωμένο IQ, ἔψαξα νά βρῶ τίς «γενικότερες ἐνστάσεις» γιά τόν «ἰδεολογικό προσανατολισμό τῶν μαθητῶν» (ὑπῆρχε τέτοιος;) ἀλλά καί τήν «ὑστερόβουλη υπεράσπιση τοῦ κινήματος τῶν μαθητῶν ἀπό μέρους μας» (ποιοί, δηλαδή, οἱ καθηγητές; Ὅλοι; Κι ὅλοι ὑστερόβουλοι;) χωρίς ἐπιτυχία.

Συνάδελφε Κόκκινε, ντρέπομαι, ἀλλά ὁμολογῶ! Δέν καταλαβαίνω! Μίλα πιό καθαρά, χωρίς ἀμφισημίες καί ἀοριστολογίες. Ἄρκετά μπερδεμένοι εἴμαστε, μή μᾶς τά κάνεις χειρότερα. Πές μας τίς ἀπόψεις σου γιά τίς καταλήψεις καί ὅλα τά συναφή, χωρίς φιοριτούρες καί λεκτικούς ἀκροβατισμούς. Ποιοί εἶναι τέλος πάντων οἱ «φύλακες» πού «φοβήθηκαν καί τρέχουν νά κρυφτοῦν στά ὀστεοφυλάκια τῶν ἱερῶν παραδόσεων» καί ποιοί οἱ «ἄσπιλοι διανοούμενοι πού κολυμπᾶμε σά χέλια στό τέναγος τῆς μετανεωτερικῆς κουλτούρας, ἀπωθώντας στίς πιό βαθιές σπηλιές τοῦ ἀσυνειδήτου τῆ φλόγα μιᾶς ρήξης...»! κ.λπ. κ.λπ.

Καί γιατί χολοσκᾶω; Θά μπορούσα νά τό προσπεράσω αὐτό τό κείμενο κι «ἀπό δῶ πᾶν κι οἱ ἄλλοι». Ὡστόσο ὑπάρχουν κομμάτια πού τά κατάλαβα πολύ καλά. Ὅπως ἐκεῖνο τό «Ντρέπομαι ἐπειδή στά τμήματα πού διδάσκω ἱστορία, δέν ἔχω ἀκόμα καταφέρει νά ἐπιτύχω τό παραμικρό» καθώς καί κείνο τό «κάθε φορά πού παίρνω στά χέρια μου ἕνα μαθητικό γραπτό καί νομίζοντας ὅτι κοιτῶ τόν ἑαυτό μου στόν καθρέφτη, νά φορτώνω στήν

καμπούρα μου πλῆθος κατηγορίες καί ἀναθέματα»... Ἐδῶ λοιπόν καταλαβαίνομαστε καί συμπάσχουμε. Κι ἐγώ τά ἴδια μέ σένα παθαίνω. Καί σκέφτομαι πῶς μιά καί εἴμαστε ὁμοιοπαθεῖς καί πάσχουμε γιά τά ἴδια πράγματα, ἀνάγκη μεγάλη εἶναι νά βροῦμε μιά κοινή καί ἀμοιβαία κατανοητή γλώσσα. Μπᾶς καί καταφέρουμε κάποτε νά ψάξουμε μαζί καί γιά τό «δέον γενέσθαι», ἀνασταίνοντας (Ἀμήν) τή χαμένη συλλογικότητά μας, ὡς ἐκπαιδευτικοί καί ὡς... ἀριστεροί (!!). Ἔτσι δέν θά «εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά ἐλπίζουμε», θά ἔχουμε λόγους νά ἐλπίζουμε.

Μέ ἀγάπη
Θανάσης Καλαϊτζίδης
ΓΕΛ Μαντουδίου

ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Λάβαμε καί δημοσιεύουμε τήν παρακάτω ἐπιστολή τοῦ κ. Γ. Φλουρή, ἀπό τό Παιδαγωγικό Τμήμα τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης. Ἐπεται καί ἡ ἀπάντηση τοῦ συνεργάτη μας Γιώργου Μαργαρίτη.

Κύριε διευθυντά,

Σέ σχέση μέ ὅσα ἀναφέρονται στό ἀπαράδεκτο καί συκοφαντικό δημοσίευμα τοῦ κ. Μαργαρίτη (περιοδικό *Ὁ Πολίτης*, τεῦχος 109, Νοέμβριος 1990, σελ. 8) σᾶς γνωρίζουμε τά ἑξῆς:

α) Τό 1984-85 γράφτηκαν στό Τμήμα 150 φοιτητές. Ἀπό αὐτούς ὀλοκλήρωσαν τίς σπουδές τους καί πήραν πτυχίο ἀπό τό Τμήμα 103, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 7 μέ ἀριστα.

β) Τό 1985-86 γράφτηκαν στό Τμήμα 150 φοιτητές. Ἀπό αὐτούς ὀλοκλήρωσαν τίς σπουδές τους καί πήραν πτυχίο ἀπό τό Τμήμα 92, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 7 μέ ἀριστα.

γ) Τό 1986-87 γράφτηκαν στό Τμήμα 150 φοιτητές. Ἀπό αὐτούς ὀλοκλήρωσαν τίς σπουδές τους καί πήραν πτυχίο ἀπό τό Τμήμα 89 φοιτητές, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 8 μέ ἀριστα.

Τά περί «μηχανισμῶν παραγωγῆς ἀριστοῦχων» καί τά ἄλλα «μαργαρίτάρια» τοῦ κ. Μαργαρίτη, πού περιέχονται στό δημοσίευμα αὐτό, εἶναι ἐπινοήματα τῆς δικῆς του φαντασίας. Ἄν λοιπόν ὁ κ. Μαργαρίτης ἀναζητᾶ «παπαγάλια ἀπερίγραπτης ἀθλιότητος», τότε κακῶς τά ἀναζητᾶ στό δικό μας Τμήμα. Οἱ χαρακτηρισμοί εἶ-

ναι δικοί του καί μᾶλλον θά πρέπει νά τοῦς χρησιμοποιήσει γιά τίς δικές του ἐνέργειες καί πράξεις.

Μέ τιμή

Ὁ πρόεδρος τοῦ Τμήματος
Γεώργιος Σ. Φλουρῆς

Ἡ ἀπάντηση τοῦ κ. Μαργαρίτη:

Σέ ἄρθρο πού ἀναφερόταν στά στάδια περί προσλήψεως τῶν «ἀρίστων» στό Δημόσιο ὑπῆρχε παράγραφος πού ἔθιγε τά σχετικά μέ τίς πρὸς τό «ἀριστα» διαδρομές στό Παιδαγωγικό Τμήμα (Δ.Ε.) τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης. Οἱ ἐπικεφαλῆς τοῦ Τμήματος προκάλεσαν λαίλαπα ἐπ' αὐτοῦ σχετικά μέ τήν ὁποία ἔχω νά παρατηρήσω πρὸς τό παρόν τά ἑξῆς:

Πρῶτον: Ἐχῶ βαρεθεῖ νά συλλέγω ἐπιστολές ἀγανάκτησης, χαρακτηρισμούς, ἀναφορές πρὸς τοῦς «προϊσταμένους» μου, ἀπειλές γιά «παραπομπές» καί «ποινολογήσεις». Ἡ πρακτική τῆς τρομοκράτησης τῶν «κατωτέρων» πού μιλοῦν πολύ δέν ἐφαρμόζεται —στόν χώρο πού μᾶς ἀπασχολεῖ— μόνο στό πρόσωπό μου καί ἀποκαλύπτει ἀντιλήψεις ἱκανές νά μεταβάλουν τά ὅποια σοβάρᾳ σέ κωμωδίες μέσα ἀπό τήν παλιά καλή συνταγή: τήν ὑπερβολή.

Δεύτερον (ἐπί τῆς οὐσίας): Ἡ στατιστική μέ τήν ὁποία μέ «ἀποστομῶνετε» πάσχει προφανῶς ἐκ κατασκευῆς. Ἀπό αὐτήν, γιά παράδειγμα, προκύπτει ὅτι, χρόνια τώρα, ὑπάρχουν μερικές ἑκατοντάδες φοιτητές στήν «ἐπιανεγγραφή» καθώς (ἐννοεῖται;) ἀδυνατοῦν νά ἀκολουθήσουν στόν δρόμο πρὸς τό πτυχίο. Σοβάρᾳ; Καί ἐπειτα, γιατί σταματᾶ ἡ στατιστική στό 1986-87; Ἀναφέρθηκα στήν τρέχουσα κατάσταση καί ὄχι στήν ἱστορική διάσταση τοῦ θέματος. Καί εἶναι γνωστές οἱ ἀλλαγές (ὄχι πάντα πρὸς τό χειρότερο) πού συνοδεύουν τίς «αὐτονομῆσεις» τῶν Τμημάτων.

Τρίτον (ἐπί τῆς οὐσίας): Παραξενεῦει τό σχίσμα τῶν ἱματίων σέ σχέση μέ τό ἐπίπεδο τῶν παρεχόμενων γνώσεων, ὅταν τό θέμα ἔχει ἀπασχολήσει κατά καιρούς καί τό Τμήμα σας τό ἴδιο. Ὑπενθυμίζω τίς ἐντονες δυσκολίες στήν στελέχωση τοῦ τελευταίου καί τήν προσφυγή σέ ἀλληλοδιδασκικές μεθόδους (μέ τήν ἀπόσπαση δασκάλων ἀπό τά σχολεῖα τῆς περιοχῆς). Ἄπορῶ γιά τό πού στηρίζετε τήν βεβαιότητά σας γιά τήν ποιοτική ἐπάρκεια τῶν πολύμορφων αὐτῶν ἐκπαιδευτικῶν διαδρομῶν, πού ἡ ἀνάγκη ἔχει ἐπιβάλλει στό Τμήμα σας. Πολύ δέ περισσότερο καθώς ὑποθέτω ὅτι καί ἐσεῖς, ὅπως κι ἐγώ γιά ζητήματα τῆς εὐδικοτήτάς μου, εἶστε ἀποδέκτες φοιτη-

τικῶν διαμαρτυριῶν σχετικὰ μέ τὰ πα-
ραπάνω.

Τέταρτον (καί τελευταῖο γιά τήν ὥ-
ρα): Δέν θεωρῶ δικαίωμα ἀλλά ὑπο-
χρέωσή μου τό νά δημοσιογραφῶ καί
νά κρίνω. Ἡ κοινωνία αὐτή μᾶς πλη-
ρώνει κυρίως γιά νά τήν ἀλλάξουμε,
νά τήν κάνουμε καλύτερη καί αὐτή ἡ
ἐντολή δέν μπορεῖ νά κλειστεῖ σέ στε-
νά δημοσιούπαλληλικά πλαίσια. Ἄν
καί δέν νομίζω ὅτι μοιάζουμε σέ πολ-
λά, ἐλπίζω ἐδῶ τουλάχιστον νά συμ-
φωνεῖτε.

Γιώργος Μαργαρίτης

ΑΠΑΙΤΟΥΝΤΑΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΜΕΤΑΝΟΙΑΣ

Ἀγαπητέ Πολίτη,

Ἦδη συμπληρώθηκε ἕνας χρόνος
καί βάλει ἀπό τήν ἔδοξη κατάρρευση
τῶν «σοσιαλιστικά» καθεστώτων τῆς
(πρώην) Ἄν. Ἐδρώπης καί οἱ θεωρίες
περί τούτων λόγους πού προκάλεσαν τό
τέλος τοῦ κομμουνιστικοῦ ὄνειρου κ.λπ.
πληθαίνουν ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης
(βλέπε, π.χ., τήν ἀνάλυση τοῦ Β. Ζου-
ναλῆ στό τεύχος 111). Κάτι τέτοιο εἶ-
ναι φυσικά ἀναπόφευκτο, ὅταν μάλι-
στα τρεῖς τουλάχιστον γενιές ἀνθρώ-
πων ἔφαγαν ἀπ' τό ἴδιο καζάνι τῆς
μαρξιστικῆς - λενινιστικῆς φαντασίω-
σης, καί ναρκώθηκαν περικυκλωμένες
ἀπό τὰ δράματα τῆς κομμουνιστικῆς
Ἀποκάλυψης, κλίνοντας συνεχῶς τό
γόνυ μπρός στή μούμια πού βρίσκεται
ἀκόμα (ἀλλά ὄχι γιά πολύ) στό γυάλι-
νο κουτί τῆς Κόκκινης Πλατείας.

Τώρα λοιπόν ὅλα βγαίνουν στή φῶ-
ρα. «Τά παιδιά τῆς ἐπανάστασης»,
πού ἀξιαφάνα βρισκουν τώρα τή φωνή

τους, μετά ἀπό ἑκατομμύρια νεκροῦς
καί μαζικές ταπεινώσεις λαῶν, εἶναι
πράγματι γιά λύπηση. Ποτέ νομίζω
στήν ἱστορία τῶν πολιτικῶν ἰδεολο-
γιῶν δέν ἔχει σημειωθεῖ παρόμοιο φαι-
νόμενο τέτοιας ὀλοκληρωτικῆς κα-
τάρρευσης, τέτοιας ἀπόλυτης διάψευ-
σης ὅλων τῶν προφητειῶν, τέτοιας
πνευματικῆς καί πολιτικῆς ἐξαχρείω-
σης ἀτόμων καί ὁμάδων, τέτοιας, σέ
τελευταία ἀνάλυση, ὁμαδικῆς ΠΑΡΑΙ-
ΣΘΗΣΗΣ πού ὀδήγησε σέ μιά ἄνευ
προηγούμενου οἰκονομική, κοινωνική
καί πολιτική συμφορά καί διάλυση
κοινωνίες ὀλόκληρες.

Πραγματεία γιά τό πῶς ἡ παραι-
σθησιολογία αὐτή δημιουργήθηκε καί ἀπλώ-
θηκε δέν μπορῶ βέβαια νά κάνω στίς
λίγες αὐτές γραμμές. Ἐκεῖνο ὅμως
πού πρέπει νά πῶ σ' ὄλους τοὺς μέχρι
πρῖν λίγο πιστούς στή Δεύτερη Κομ-
μουνιστική Παρουσία — καί τώρα ὀ-
ρυόμενους κατὰ «σταλινικῶν», «γρα-
φειοκρατῶν», «πλουτημένων» κ.ἀ.—
εἶναι ὅτι ὅταν κάποιος, πεισματικά,
δογματικά καί ἀπόλυτα μάχεται νά
ἀλυσοδέσει κοινωνίες, νά ἀντιστρέ-
ψει ἀνθρώπινες πρακτικές πού ὑπάρ-
χουν ἀπό τότε πού δημιουργήθηκαν οἱ
πρώτοι πολιτισμοί καί νά βάλει τήν
ἀνθρώπινη συμπεριφορά, τήν ἀνθρώπι-
νη σκέψη καί τήν πορεία τῆς ἱστορίας
μέσα σέ καλοῦπια, **ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΑΔΙΚΑ-
ΣΜΕΝΟΣ ΝΑ ΧΑΣΕΙ, ΑΡΓΑ Ἡ ΓΡΗΓΟ-
ΡΑ, ΚΑΙ ΝΑ ΘΑΦΤΕΙ ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΟ ΚΙ-
ΒΟΥΡΙ ΤΗΣ «ΑΠΟΚΑΛΥΨΗΣ».**

Τα πράγματα βέβαια θά ἔταν καλά
ἂν δέν εἶχαν μεσολαβήσει οἱ Ἑφτά
Πληγές τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ»
καί ἂν δέν εἶχαμε πληρώσει, συλλογι-
κά καί ἀτομικά, ἀκριβὰ τή νύφη τῶν
ἐγκληματικῶν πειρατισμῶν τοῦ «σο-
σιαλισμοῦ σέ μιά χώρα» καί σέ πολλές
χώρες.

Ἐκεῖνο πού λοιπόν τώρα προέχει
(ὅσο κι ἂν αὐτό τραυματίζει) εἶναι ἡ ὀ-
λοκληρωτική ἀποβολή τοῦ «ἱστορι-
κοῦ κομμουνισμοῦ» ἀπό τό σῶμα τῆς
ἀνθρωπότητας καί, πρό πάντων, ἡ **δη-
μιουργία τῶν συνθηκῶν πού δέν θά ἐ-
πιτρέψουν τήν νεκρανάστασή του καί
τήν ἐπάνοδο σέ «ἐλπιδοφόρες» ἐπο-
χές «κατάρτησης τῆς ἐκμετάλλευσης
ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπο» μέσω CULAG,
NKVD, GPU, «κομμάτων τοῦ λαοῦ», «ἐ-
νοπλης πάλης» κ.λπ. κ.λπ.**

Λοιπόν, σύντροφοι τῆς ἐλληνικῆς
«φωτισμένης» καί ἀφώτιστης Ἀριστε-
ρᾶς:

α) Τό πάρτυ τελείωσε (the party is o-
ver).

β) Οἱ θεωρίες καί ἐνδοσκοπήσεις εἶ-
ναι δικαίωμά σας, ἀλλά ζητήστε καί
καμιά **ΣΥΓΓΝΩΜΗ**, ὅπως κάνουν οἱ
συνάδελφοί σας στόν πρῶην «παρά-
δεισο», γιά τὰ ὅσα «δῶσατε» εἰς τήν
«Ἑλλάδα» καί γιά τὰ ὅσα **ΔΕΝ** εἰσπρά-
ξατε τήν δίκαιη ἀνταμοιβή (πλήρη δη-
λαδὴ τιμωρία ἐγκλημάτων πού διαπρά-

χτηκαν ἐν ὀνόματι «τοῦ λαοῦ», ἐνα-
ντίον τοῦ λαοῦ καί τὰ ὅσα φυσικά
τώρα ὀλοι ξεχνοῦν ἐν ὀνόματι πάντο-
τε τῆς «συναίνεσης»).

γ) Ἡ «πάλη» συνεχίζεται, μόνο πού
τώρα τό ἔργο εἶναι χίλιες φορές πῶ
δύσκολο διότι τὰ ὀράματα ξεγυμνώ-
θηκαν ἀπ' τὰ φτιασίδια τους καί οἱ
πρακτικές ἀπέδωσαν πείνα, κακομοι-
ριά, συρματοπλεγμα καί ἐπιτροπές
«προστασίας τοῦ κόμματος καί τοῦ
κράτους».

«Δέν μπορῶ νά τό καταλάβω, δέν
μπορῶ νά τό καταλάβω», ἔλεγε καί
ξανάλεγε πρόσφατα ὁ Ἰσμαήλ Καντα-
ρέ, διανοούμενος κι αὐτός τῆς «Μεγά-
λης Ἀριστερᾶς» καί κοινωνός τῶν
Μυστηρίων, γιά τή μαζική φυγή τῶν
Ἀλβανῶν — καί λίγο πῶς κεί, στή συ-
νοριακή γραμμῆ, «μειονοτικοῦ» καί
μὴ ἔφτυναν πρὸς τήν κατεδύση τῶν
«κόκκινων ἀετῶν» πρῖν περάσουν στό
δικό μας τό τρελοκομεῖο.

Σκεφτεῖτε το.

Ἄς ἐσεῖς τό καταλαβαίνετε, ἴσως
δέν πᾶτε τελείως στόν πάτο.

Μέ ἐκτίμηση
Κλεάνθης Ν. Πολίτης
Δάσκαλος

Ἄς πᾶμε στόν πάτο

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ καλιότερες ἐ-
ποχές καί τή σημερινή ἀπό μιά ἀποψη
εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἄν τότε ἦσουν
κομμουνιστές, ἀριστερός, συνοδοιπό-
ρος καί ὀτιδήποτε σχετικό, ἡ ἀστυνο-
μία καί οἱ παρα-αστυνομίες σέ ἔσπα-
γαν στό ξύλο γιά νά ὑπογράψουν ἐκεῖ-
νο τό χαρτάκι περί ἀποκηρύξεως τοῦ
κομμουνισμοῦ, τῶν ὀργανώσεων του
καί τῶν παραφυάδων αὐτῶν. Ὑστερα,
σέ ἔβαζαν νά ἀκοῦς τό Σταθμό τῶν Ἐ-
νόπλων Δυνάμεων, τόν κ. Γυμνασιάρ-
χη, Ἐνωματάρχη, Ταγματάρχη, ν' ἀ-
κοῦς διάφορα γιά τό ἔθνος, τήν αἰω-
νίαν φυλήν τῶν αἰώνων Ἑλλήνων, ἐν-
δεχομένως, ἂν ἦσουν ἐπιδεκτικὸς μα-
θήσεως, σέ βάζανε καί σένα νά βγάξεις
τέτοιους λόγους. Κι ὅταν ἐπερχόταν
ὁ πλήρης ἀποχωράδιος αὐτῶν, πάλι ἐν-
δεχομένως, διοριζόσουν καί στό Δη-
μόσιο ἡ τέλος πάντων σοῦ δίνανε δια-
βατήριο νά πᾶς στή Γερμανία.

Σήμερα τὰ πράγματα ἀλλάξαν. Αὐ-
τά δέν εἶναι πιά δουλειά τῆς Ἀστυνο-
μίας. Σήμερα, ἂν ἐπιμένεις νά εἶσαι ἀ-
ριστερός, κομμουνιστής ἡ κάτι τέ-
τοιο, ὁ οἰσοδὴποτε σέ σταματᾶ στό
δρόμο καί σοῦ ζητᾶ νά ὑπογράψεις
δήλωση μετανόιας, νά ζητήσεις συγ-
νώμη γιά τὰ γκούλάγκ, τήν **ΚGB** καί
τούς Ἀλβανούς πρόσφυγες. Ἐξελι-
χτήκαμε. Ἐμεῖς ὀμως τῆς «φωτισμέ-
νης» Ἀριστερᾶς λέμε νά μὴ ζητήσουμε
συγγνώμη γι' αὐτά πού δέν κάναμε καί
γιά ὅσα πιστεύουμε. Ἄς πᾶμε στόν
πάτο μ' αὐτό τό στίγμα. Εἶναι τό μόνο
πού μᾶς μένει.

Π.